

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

КЛІМЧУК Юрій Аркадійович

УДК 94:355.425.4(44+450=161.2) «1939/1945»

ДИСЕРТАЦІЯ

**УКРАЇНЦІ В АНТИНАЦИСТСЬКОМУ РУСІ ОПОРУ ФРАНЦІЇ ТА ІТАЛІЇ
В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ**

032 – Історія та археологія

03 – Гуманітарні науки

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

Ю. А. Клімчук

Науковий керівник: Філінюк Анатолій Григорович, доктор історичних наук,
професор, академік НАН ВО України

Кам'янець-Подільський – 2020

АНОТАЦІЯ

Клімчук Ю. А. Українці в антинацистському Русі Опору Франції та Італії в роки Другої світової війни. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 032 Історія та археологія. – Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, Кам'янець-Подільський, 2020.

Дисертаційне дослідження присвячене проблемі участі українців у Русі Опору в Франції та Італії у період Другої світової війни. Наукова новизна дослідження полягає в тому, що на основі архівних джерел, опублікованих документів і матеріалів, спогадів, кореспонденцій періодичних видань, аналізу та узагальнення наукової літератури вітчизняних і зарубіжних авторів уперше комплексно вивчено й відтворено участь українців у боротьбі з нацифашистськими окупантами на території Франції та Італії; на сучасній методологічній основі осмислено широкий масив фактичного матеріалу, інтерпретації та оцінки проблеми в працях радянських істориків; проведено компаративне порівняння Руху Опору Франції та Італії; відтворено невідомі і деталізовано маловідомі сторінки діяльності вихідців з України в лавах місцевих патріотів й уточнено дані про їх чисельність. У роботі знайшли розвиток недостатньо вивченні питання про взаємодію українців із місцевим населенням цих країн, їхню співпрацю з емігрантами в боротьбі з окупантами, аналіз форм, методів і масштабів участі українців на різних етапах розгортання руху за визволення Франції та Італії від нацифашистських загарбників.

Практичне значення роботи полягає в тому, що отримані наукові результати, широкий фактографічний комплекс, обґрунтування та висновки про місце і роль українців у антинацистській боротьбі в Франції та Італії можна залучити до проведення подальших наукових досліджень з історії України, Франції, Італії, для написання узагальнювальних праць, у викладанні навчальних дисциплін з історії України та Європи, розробці навчальних посібників і методичних матеріалів про історичні уроки та алгоритми міжнародних і міждержавних відносин, у роботі з увічнення пам'яті про спільні зусилля в

здобутті перемоги над гітлерівською Німеччиною та збереження миру.

Перший розділ присвячено історіографії, аналізу джерельної бази та характеристиці методико-теоретичних засад дослідження. Тривалий час за ширмою замовчування, а то й прямої фальсифікації, автори радянської доби за чітко скроєними лекалами та суворими приписами партійних ідеологів усіляко рафінували інформацію про участь у західноєвропейському Опорі українців, як і інших народів СРСР, зберігаючи тим самим «морально-етичну єдність радянського народу» й демонструючи його монолітність. Проведена в дисертаційній роботі деромантизація та дегероїзація сприяла розкриттю ширшого кола питань із зазначеної теми дослідження.

Джерельну основу дослідження склали різноманітні за видовим складом і походженням архівні та опубліковані документи і матеріалами, мемуари, спогади, усні свідчення, публікації у періодиці, візуальні й предметно-речові пам'ятки, зокрема представлені у фондovих колекціях архівів і музеїв України, Франції, Італії, Росії, Німеччини, Швейцарії, більшість яких уперше введено в науковий обіг. У роботі з іноземними джерелами враховано транслітерацію інформації про українських учасників Опору, виявленої в музеях, книгосховищах і меморіальних комплексах.

Теоретико-методологічна основа дослідження базується на фундаментальних принципах діалектики та детермінізму, загальнонаукових принципах історизму, об'єктивності, багатофакторності, всебічності, системності, конкретності та логічності, а також конкретно-історичних методів – ретроспективного, історико-генетичного, порівняльно-історичного, системно-структурного, історико-типологічного, історико-хронологічного, історико-статистичного, аналітико-синтетичного і просопографічного. Їх застосування уможливило комплексний науковий аналіз і об'єктивне та неупереджене відтворення участі українців у Русі Опору Франції та Італії в роки Другої світової війни. В основу виокремлення українців – учасників антинацистської боротьби у цих країнах – взято територіальний підхід.

У другому розділі охарактеризовано витоки, причини, динаміку розвитку,

особливості Руху Опору в Європі у роки Другої світової війни і місце в ньому України. З'ясовано специфіку розгортання Спротиву на території Франції та відтворено процес наростання Руху Опору в Італії як чинник боротьби з гітлерівською окупацією. Розкрито причини масової участі українців у європейському Русі Опору, на основі порівняльного аналізу виявлено спільні та відмінні риси їх боротьби з нацифашистами.

В третьому розділі головна увага зосереджена на участі вихідців з України у французькому Русі Опору. Підкреслено, що в перші дні гітлерівської окупації країни в 1940 р. до антинацистської боротьби масово долучилися українські емігранти. Це проявилось як у мобілізації до збройних сил Франції, так і в допомозі в'язням у їх визволенні з трудових і концентраційних таборів, залученні їх до участі в антинацистській боротьбі французького народу упродовж усього періоду окупації. Розкрито динаміку участі українців у Русі Опору в трьох основних регіонах Франції. З'ясовано, що з середини 1942 р. в північних промислових районах було більше двадцяти трудових таборів, де перебували українці, військовополонені й «остарбайтери». Встановлено, що в департаменті Па-де-Кале було 4 табори для цивільних осіб винятково з українцями і 5 таборів для військовополонених, серед яких переважали вихідці з України. За неповними даними, на Півночі перебувало близько 10 тис. українців.

Підкреслено, що з початком розгортання підпільної та партизанської боротьби проти нацистів українці брали активну участь у складі двох основних «таборів» Руху Опору Франції: комуністичного та деголівського. Розпочали організовану боротьбу на окупованій території північних департаментах поклали в'язні-українці табору Бомон під керівництвом В. Порика, створивши 10 табірних партизанських загонів загальною кількістю понад 220 осіб. Координацію роботи в середині таборів, організоване визволення в'язнів і залучення їх до партизанських загонів забезпечували табірні, міжтабірні комітети і Центральний Комітет радянських військовополонених. Керівні посади в них обіймали переважно українці. Як свідчать джерела, з 24 окремих радянських загонів на півночі Франції 16 очолювали вихідці з різних регіонів України. На заключному етапі

антинацистської боротьби у Франції вони об'єдналися в партизанський батальйон ім. Сталіна під командуванням вінничанина М. Слободинського. Частина українців брала участь у змішаних франко-радянських і французьких загонах деголівського руху «Франція, що бореться». Українці були також учасниками Опору на Британських островах Сарк, Олдерні, Гернсі і Джерсі.

На сході Франції, як і в північних районах, першими в антинацистській боротьбі взяли участь українські емігранти. З кінця 1942 р. українці, як і інші вихідці з СРСР, перебували в 14 гітлерівських трудових таборах, переважно для військовополонених. Із часом їх в'язні стали створювати та поповнювати радянські партизанські загони, число яких зросло до близько 30 з кількістю до 1000 осіб. Окремими з них керували українці. Встановлено, що антинацистська боротьба українців та представників інших народів СРСР у цьому регіоні розгорнулася пізніше ніж на півночі через незначну кількість табірних комітетів. Українці також брали участь у партизанських підрозділах деголівського руху, нерідко перебуваючи серед командного складу французьких макі. З серпня 1944 р. у визволенні низки населених пунктів цієї частини Франції від гітлерівських військ у складі 1-ї французької армії генерала Л. Тассінї брали участь близько 1350 бійців українських куренів ім. Т. Шевченка та І. Богуна.

Обґрунтовано, що на відміну від північно-східних районів, у центральній і особливо в південній частинах Франції, які тривалий час перебували під владою колабораціоністського уряду Віші, окремих партизанських загонів і центрів партизанської боротьби з числа громадян СРСР не було. Основна кількість українців, які втекли з трудових таборів, розкиданих на Півдні та Заході країни, поповнювала партизанські лави власне французьких партизанських формувань. Виявлені факти засвідчують активну боротьбу українців, насамперед емігрантів, у численних французьких групах і загонах.

У четвертому розділі проаналізовано боротьбу українців проти гітлерівських окупантів в італійському Русі Опору. Масового характеру вона стала набувати наприкінці 1942 – на початку 1943 р. З-понад 80 тис. військовополонених різних країн – близько 20 тис. становили радянські солдати і

депортовані громадяни СРСР. Велику частку серед них становили примусово вивезені в трудові групи організації Тодта, яка з червня 1943 р. займалася фортифікаційними роботами на військових об'єктах. Більшість їх була зосереджена на Півночі країни. Починаючи з жовтня 1943 р., після окупації гітлерівськими військами північних і центральних областей Італії, українці стали активно поповнювати створені різними політичними силами військові формування, передусім гарібальдійські частини. Саме на цей час припали масові втечі з трудових таборів вихідців із Радянського Союзу, зокрема українців. Їх визволенню сприяли місцеві патріоти. В дослідженні з'ясовано, що на відміну від північно-східних департаментів Франції, в таборах на території Італії міжтабірного комітету під керівництвом КПІ створено не було. Табірні комітети діяли автономно, співпрацюючи з місцевими підпільними осередками, а через них – із союзною агентурою.

Наголошено, що порівняно з Францією, де українці розпочинали боротьбу в лавах Руху Опору без жодної зброї, яку змушені були відбивати в боях з гітлерівськими окупантами, в Італії після втечі з таборів і зарахування в ряди партизан вони отримували персональну зброю. Зауважено, що в партизанських з'єднаннях північно-східних районів Італії з українців та інших націй формувалися і діяли значні за чисельністю бойові підрозділи і навіть батальйони. Натомість у районі Риму через складні природні умови та незначне число трудових таборів діяли переважно невеликі загони. Особливістю партизанської боротьби в північно-східних областях Італії було те, що в складі італійських підрозділів українці неодноразово проводили бойові операції проти окупаційних сил разом з югославськими патріотами. Загалом серед більш як 5 тис. вихідців із СРСР – учасників італійського Опору, значну кількість становили українці. Встановити точну цифру наразі неможливо через зашифровану партизанську документацію (значна частина втрачена під час воєнних дій), оскільки в документах нерідко вказували лише імена або транскрибовані на італійський манер псевдо; документи, які учасники Руху Опору отримували після війни, видавали не централізовано, а командуванням дивізій (підрозділи різних

політичних сил в Італії діяли хоч під загальним керівництвом, проте зберігали свою автономію). Факти засвідчують, що в підрозділах, насамперед радянських загонах у північно-східній Італії, українці становили майже половину їх особового складу. Крім того, вихідці з України брали активну участь у боротьбі з нацифашизмом на території Центральної Італії та в районі Риму. З'ясовано, що у більшості бойових партизанських формувань українці представляли як рядових бійців, так і командний склад. Виявлено, що незначною, в порівнянні з французьким Спротивом, була участь у партизанській боротьбі на теренах Італії українських жінок та емігрантів. Спираючись на документальні джерела, доведено, що серед бійців італійського Опору були представники дипломатичної місії УПА, завданням якої був вихід на західних альянтів з метою передачі їм Декларації про визнання незалежності України.

В п'ятому розділі увагу акцентовано на особливостях повернення учасників Руху Опору в Україну і ставлення до них органів влади та громадськості. З'ясовано, що більшість представників української еміграції не погодилася на репатріацію в СРСР, а всі його учасники – колишні військовополонені й «остарбайтери», яких повернули в Радянський Союз, як «зрадники» пройшли перевірку в фільтраційних таборах. Більшість із них відбула покарання в таборах ГУЛАГу, на відбудові промислових об'єктів і відправленням на фронт. Виявлено схожість суспільного пам'яттєвого полотна про місце українців у розгромі нацифашизму на теренах Франції та Італії. Проаналізовано причини «колективної амнезії» за радянських часів і трансформацію історичної пам'яті українського суспільства на сучасному етапі про учасників Руху Опору, які віддали своє життя в цих країнах за мир і свободу народів у Європі та світі.

Отож, у дисертації розкрито широкий спектр воєнного життя українців-учасників Руху Опору Франції та Італії від добровільного вступу в його лави і аж до репатріації в Україну.

Ключові слова: Друга світова війна, українці, Рух Опору, Франція, Італія, антигітлерівська коаліція, нацифашизм, німецькі війська, окупаційний режим, емігранти, підпілля, партизани, репатріація, пам'ять.

ABSTRACT

Klimchuk Yu. A. Ukrainians in the anti-Nazi Resistant Movement of France and Italy during the years of the Second World War. – Qualification scientific paper in the form of a manuscript.

Thesis for a Doctor of Philosophy Degree in speciality 032 History and Archeology. – Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohiienko University, Kamianets-Podilskyi, 2020.

The thesis is devoted to the problem of participation of Ukrainians in the Resistance Movement of France and Italy during the Second World War. The scientific novelty of the research lies in the complex study and depiction of participation of Ukrainians in the struggle with Nazi-fascist occupants on the territory of France and Italy. It has been conducted for the first time being based on archival sources, published documents, material, reminiscences and correspondence of periodicals, analysis and generalization of the scientific literature by domestic and foreign authors. The contemporary methodological basis has been used to process a wide range of data as well as to interpret and evaluate the problems raised in the works of the Soviet historians. A comparative study of the Resistance Movement in France and Italy has been done. Unknown pages about the activity of the native Ukrainians in the ranks of patriots have been reproduced and the information about their number has been specified. The insufficiently studied issues dealing with the interaction of Ukrainians with the native population of these countries, their coactivity with the emigrants in their fight with the occupants have been under thorough consideration. Forms, methods and scope of participation of Ukrainians at different stages of deployment of the movement to liberate France and Italy from Nazi-fascist invaders have been investigated.

The practical value of the research is in the prospective involvement of the received scientific results and their validation, a considerable bulk of data, conclusions made about the place and role of Ukrainians in the anti-Nazi struggle of France and Italy into conducting further scientific research in history of Ukraine, France and Italy, and writing generalizing papers, as well as teaching such disciplines as History of Ukraine and Europe and preparing teaching manuals and methodological materials for

History lessons and algorithms of international and interstate relations. The paper can be used for commemorating the common effort in getting victory over the Hitler's Germany and preserving peace.

The first chapter is devoted to the historiography, analysis of data and specifying methodological and theoretical foundation of the research. Being for a long time behind the default screen and even the direct falsification, the authors of the Soviet era used strict patterns and prescriptions of the party ideologues to thoroughly refine the information about the participation of Ukrainians and other peoples of the USSR in the West European Resistance preserving in that way the so-called "moral-ethical unity of the Soviet people" and showing its monolithism. The conducted in the thesis deromanticization and degeneration favored revealing a wider number of issues related to the topic of investigation.

The data of the research consist of both archival and published documents, materials, memoirs, reminiscences, oral evidence, publications in periodicals, visual and subject-materials, different in their type and origin, in particular represented in fund archive and museum collections of Ukraine, France, Italy, Russia, Germany and Switzerland. Most of the data have been introduced into the scientific circulation for the first time. While working with foreign data, transliteration of information about Ukrainian participants of Resistance found in museums, bookstores and memoir complexes was taken into consideration.

Theoretical-methodological basis of the research is grounded in the fundamental principles of dialectic and determinism, general scientific principles of historicism, objectivism, multifactoriality, comprehensiveness, regularity, concreteness and logic as well as concrete-historical methods, i.e. retrospective, historical-genetic, comparative-historical, systemic-structural, historical-typological, historical-chronological, historical-statistical, analytical-synthetic and prosopographic. The application of the mentioned above methods has enabled the complex scientific analysis, objective, impartial depiction of participation of Ukrainians in the Movement of Resistance in France and Italy during the Second World War. Singling out Ukrainians as participants of anti-Nazi struggle in the mentioned countries is based on the territorial principle.

The second chapter outlines the origin, reasons, dynamics of development and characteristics of the Movement of Resistance in Europe in the years of the Second World War and the place of Ukraine in it. The detailed unfolding of the Opposition on the territory of France has been investigated. The process of increasing the Movement of Resistance in Italy as a factor of fighting Hitler's occupation, the reasons behind the mass participation of Ukrainians in the European Movement of Resistance as well as common and different features of their struggle with Nazi-fascists based on the comparative analysis have been revealed.

The third chapter pays special attention to the participation of the natives of Ukraine in the French Movement of Resistance. It has been underlined that in the first days of the Hitler's occupation of the country in 1940 masses of Ukrainian emigrants joined the anti-Nazi struggle. Its evidence was both in the mobilization to the military forces of France and in giving help to the prisoners by their liberating from labor and concentration camps and drawing them to the participation in the anti-Nazi struggle of the French people during the whole period of occupation. The dynamics of participation of Ukrainians in the Movement of Resistance in the three main regions of France has been specified. It has been found out that in the middle of 1942 there were more than twenty labor camps with Ukrainians, military prisoners and "ostarbeiters" in the Northern industrial districts. It has been learnt that only in the department of Pas-de-Calais there were four camps for the Ukrainian civilians and 5 camps for military prisoners among which the number of natives of Ukraine prevailed. According to the incomplete data there were about 10 thousand Ukrainians in the North.

It has been highlighted that with the beginning of the underground and guerrilla struggle against the Nazis, Ukrainians took an active role in the two main "camps" of the Movement of Resistance in France: the communist and the de Gaulle ones. The Ukrainian prisoners of the camp Beaumont under the leadership of V. Porik initiated the organized struggle on the occupied territory of the northern departments and formed 10 camp guerrilla detachments with the total amount of 220 people. The coordinated activity in the camp, the organized liberation of prisoners and their involvement into the guerrilla detachments were provided by the camp and intercamp committees and the

Central Committee of the Soviet military prisoners. The leading positions were mainly taken by the Ukrainians. The sources state that out of 24 separate Soviet detachments in the North of France 16 were led by natives from different regions of Ukraine. At the final stage of the anti-Nazi struggle in France they united in a guerrilla battalion named after Stalin and led by the Vinnytsia resident M. Slobodinsky. Some Ukrainians participated in the mixed Franco-Soviet and French detachments of the de Gaulle movement "Struggling France". Ukrainians were also participants of the Resistance on the British Isles of Sark, Alderney, Guernsey and Jersey.

Both in the East of France and in the northern regions Ukrainian emigrants were the first to participate in the anti-Nazi struggle. Since the end of 1942 Ukrainians together with other natives of the USSR had been in 14 Hitler labour camps organized mainly for military prisoners. With time their prisoners started organizing and replenishing Soviet guerrilla detachments which number reached 30 with 1000 people in each one. Some of them were led by Ukrainians. It has been found out that anti-Nazi struggle of Ukrainians and other Soviet people in this region started later than in the North because camp committees were scarce. Ukrainians also participated in the guerrilla subdivisions of the de Gaulle movement often being among the command structure of the French Maquis. Since 1944 about 1350 fighters of the Ukrainian kurins named after Taras Shevchenko and Ivan Bogun within the 1-st French army of the general L. Tassinia had participated in the liberation of some settlements in this part of France from the Hitler's troops.

It has been proved, that unlike northern-eastern regions, central and mainly southern parts of France that were under the rule of the collaborationist Vichy government had no separate guerrilla detachments and centers of partisan struggle with the citizens from the USSR. Most of Ukrainians organized escapes from labor camps, scattered in the South and North of the country and replenished guerrilla ranks of the French guerrilla formations. The obtained facts give evidence about the active struggle of Ukrainians, particularly emigrants, in the numerous French groups and detachments.

The fourth chapter represents the struggle of Ukrainians against the Hitler's occupants in the Italian Movement of Resistance. It acquired massive character in the

end of 1942 and in the beginning of 1943. Of more than 80 thousand of military prisoners from different countries, about 20 thousand were the Soviet soldiers and the deported citizens of the USSR. A considerable part among them was made of the taken by force to the labor groups of the organization Todt, which since June of 1943 was engaged into the fortification work on the military facilities. Most of them were located in the North of the country. Starting in October 1943 after the Hitler's troops had occupied the northern and central regions of Italy, Ukrainians actively joined the military formations mainly Garibaldi parts, organized by different political forces. That was the time of natives of the Soviet Union, in particular Ukrainians massively escaping from labor camps. Local patriots assisted their liberation. The research has shown that an intercamp committee under the leadership of the Communist Party of Italy was not organized in the camps on the territory of Italy as it was in the northern-eastern departments of France. The camp committees acted autonomously, cooperating with the local underground cells and through them with the union agencies.

It has been highlighted that in comparison to France, where Ukrainians started fighting within the Movement of Resistance without any weapon which they had to win in battles with Hitler's occupants, in Italy after escaping from camps and being enrolled in the guerrilla ranks they got personal weapon.

It has been stated that in the partisan unions of the northern-eastern regions of Italy they organized and put into action numerous military subdivisions and even battalions made of Ukrainians and other Soviet people. Instead in the Rome neighborhood small detachments mainly prevailed because of the difficult nature conditions and small number of labor camps. The peculiarity of the partisan fight in the northern-eastern regions of Italy was in the fact that Ukrainians within Italian subdivisions often led fight operations against the occupant forces together with Yugoslavia patriots. In general among more than 5 thousand of natives of the USSR who participated in the Italian Resistance there was a considerable number of Ukrainians. It is impossible to state the exact number only using the ciphered partisan documentation (its bigger part was lost during the war actions); documents often indicated only names or the transcribed in the Italian manner pseudos. The documents

obtained by the participants of the Resistance Movement after the war were handed in not from the center but by the commanders of the divisions (subdivisions of different political parties in Italy though acted under the general leadership but preserved their autonomy). Facts show that in the subdivisions in particular in the Soviet detachments in the northern-eastern Italy, Ukrainians made more than a half of the personnel. Besides natives of Ukraine actively participated in the struggle with Nazi-fascism on the territory of the Central Italy and in the Rome neighborhood. It has been specified that in the bigger part of the fighting partisan formations Ukrainians acted as ordinary fighters or within commanding structures. It has been found out that the role of the Ukrainian women and emigrants in the partisan fight in Italy was insufficient in comparison to the French Opposition. Taking documentary sources as the ground it has been proved that representatives of the diplomatic mission of the Ukrainian Insurgent Army were among the fighters of the Italian Resistance. Their task was to establish relations with the Western alliances and hand them declarations about recognizing Ukraine's independence.

The fifth chapter underlies how the participants of the Movement of Resistance returned to Ukraine and were treated by the authorities and public. It has been shown that the bigger part of the Ukrainian emigration did not agree to repatriate to the USSR, and all its participants – former military prisoners and “ostarbeiters” returned to the Soviet Union – were checked in the filtration camps as “betrayers”. Most of them got their punishment in the camps of the Gulag, rebuilding the industrial facilities and being sent to the front. Similarity has been found between the public memorial canvas about the place of Ukrainians in the defeat of Nazi-fascism in France and Italy. The reasons of the “collective amnesia” in the Soviet years and the transformation of the historical memory of the Ukrainian society about the participants of the Movement of Resistance at the contemporary stage have been analyzed. Those Ukrainians being in those countries gave their life for peace and freedom of the peoples of Europe and the world.

Thus, the thesis has revealed the wide range of the war life of the Ukrainians-participants of the Movement of Resistance in France and Italy starting with their free joining its ranks and finalizing with their repatriation to Ukraine.

Keywords: the Second World War, Ukrainians, Movement of Resistance, France, Italy, anti-Hitler's coalition, Nazi-fascism, German troops, occupation regime, emigrants, underground, guerrillas, repatriation, memory.

Список публікацій здобувача

Публікації у виданнях, включених до переліку наукових фахових видань України з присвоєнням категорії «А», проіндексованих в базі даних Web of Science Core Collection

1. Filiniuk A. G., Klimchuk Y. A. Places of memory about participation from Ukrainians in the French resistance movement in the Second World War. *Східноєвропейський історичний вісник*. Дрогобич, 2019. Вип. 10. С. 153–162. DOI: <https://doi.org/10.24919/2519-058x.10.159188>.

Статті у наукових виданнях,

включених до переліку наукових фахових видань України

2. Клімчук Ю. А. Подільський буковинець Йосиф Кліщ у французькому русі Опору. *Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича: Історія*. Чернівці : Чернівецький університет, 2016. № 2. С. 91–96.

3. Дьякова О. В., Клімчук Ю. А. Іван Фомичов – учасник французького Руху Опору періоду Другої світової війни. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. До 100-річчя Української революції 1917–1921 рр.* Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2017. Вип. 10. С. 448–460.

4. Filiniuk A. G., Mendikulova G. M., Klimchuk Y. A. The participation of representatives of Ukraine and Kazakhstan in the French resistance movement in the Second World war: transnational aspect. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2018. Вип. 11: До 100-річчя від заснування Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. С. 532–550.

5. Клімчук Ю. А. Пам'ятні місця про українців – учасників італійського Руху Опору в роки Другої світової війни: за підсумками студій останнього часу.

Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії : зб. наук. пр. Рівнен. держ. гуманіт. ун-ту. Вип. 31. Кн. 2. Рівне : РДГУ, 2019. С. 111–123.

6. Клімчук Ю. А. Видання «Вісті з України» як джерело дослідження проблеми участі українців у французькому та італійському Русі Опору в роки Другої світової війни. *Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал* [Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, Ін-т історії України НАН України]. Київ, 2019. Вип. 4 (26). С. 41–54.

7. Filinyuk A. G., Klimchuk Y. A. Revue de l'edition: Soufflet G. Maquisards Russes en Bourgogne. Histoire du detachement Leningrad 1943–1944. Paris: Editions de L'armanson, 2016. 191 p. *Гілея: науковий вісник*. Київ : Вид-во «Гілея», 2020. Вип. 152 (№ 1). С. 262–265.

8. Філінюк А. Г., Клімчук Ю. А. Rues R. A brief history of the SS-Police in Ossola and Lago-Maggiore 1943–1945. Minusio (Switzerland): Edizioni Insubrica historica, 2018. 165 p. (Про працю Рафаеля Руєса «Коротка історія поліції СС в Оссола і Лаго-Маджоре 1943–1945 рр.». *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки*. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2020. Т. 30: До 70-річчя від дня народження академіка Валерія Смоля. С. 407–415.

Публікації, що додатково відображають наукові результати

9. Mendikulova G., Nadezhuk E., Klimchuk Yu. Unconquered: Pages of the Joint Fight of Kazakhs and Ukrainians in the European Movement of Resistance. *Вестник КазНУ: Серія историческая*. Казахский национальный университет им. Аль-Фараби. № 4 (91). 2018. С. 4–9.

10. Філінюк А. Г., Клімчук Ю. А., Маценко Т. Н. Меморіальний музей імені Василя Порика як інститут формування історичної пам'яті про участь українців у французькому русі Опору. *Матеріали I-ї Міжнародної наукової історико-краєзнавчої конференції «Місто Хмельницький в контексті історії України»* [ред. кол.: Баженов Л. В. (голова), Єсюнін С. М. (співголова) та ін.]. Хмельницький, 2016. С. 425–432.

11. Клімчук Ю. А. Внесок Григорія Гуртового в вивчення проблеми участі українців в італійському русі Опору в роки Другої світової війни. *Другі Всеукраїнські краєзнавчі читання, присвячені пам'яті Григорія Гуртового*: наук. зб. / [упоряд.: А. Силук, А. Мельник]. Луцьк, 2016. С. 16–21.

12. Клімчук Ю. А. Деякі штрихи до участі запорожців у Русі Опору Франції в роки Другої світової війни. *Музейний вісник Запорізького обласного краєзнавчого музею. Історичні науки*. Запоріжжя, 2017. Вип. 17. С. 196–208.

13. Клімчук Ю. А. Шепетівчанин Яків Інгерман – учасник італійського Опору часів Другої світової війни (або єврейського Спротиву Голокосту...). *Матеріали наукової історико-краєзнавчої конференції з міжнародною участю «Хмельниччина: історія та сучасність»* / [ред. кол.: Баженов Л. В. (голова), Єсюнін С. М. (співголова, відп. ред.) та ін.]. Хмельницький, 2017. С. 338–342.

14. Клімчук Ю. А. Подоляни в єврейському Спротиві у Франції в роки Другої світової війни. *Матеріали XV Подільської наукової історико-краєзнавчої конференції присвяченої 100-річчю Української революції 1917–1921 рр., 100-річчю заснування Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка* / [редкол.: Копилов С. А. (співголова), Реєнт О. П. (співголова), Баженов Л. В. (відп. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський : ФОП Сисин О. В., 2017. С. 223–229.

15. Klimtchuk I. A. Expose narratif Ukrainian de l'histoire transnationale de la resistance francaise au cours de la Seconde guerre mondiale. *Naukowy i innowacyjny potencjał prezentacji: kolekcja prac naukowych «ΛΥΓΟΣ» z materiałami Międzynarodowej naukowo-praktycznej konferencji, Opole, 18 listopada 2018 r.* Obukhov : Drukarnia PE Gulyaeva V. M., 2018. T. 5. S. 53–58.

16 Клімчук Ю. А. Загін «Каховка» у візії транснаціональної історії французького Руху Опору періоду Другої світової війни. *Минуле і сучасність: Таврія. Херсонщина. Каховка: збірник матеріалів III Всеукраїнської науково-практичної краєзнавчої конференції (14–15 вересня 2018 р.)* / [упоряд. М. В. Гончар]. Каховка-Херсон : Гілея, 2018. С. 92–95.

17. Филинюк А. Г., Климчук Ю. А. Жители Украины в европейском движении сопротивления в годы Второй Мировой войны: транснациональный контекст. *Социо-гуманитарные науки в цифровом мире (12 апреля 2018 г.)*. Алматы : КазНИТУ имени К. И. Сатпаева. 2018. С. 36–42.

18. Klimtchouk I., Filiniouk A. Georgi Chibanoff: emigre, membre de la brigade internstionale, participant au moument de la Resistance en France. *La science et la technologie à l'ère de la société de l'information: coll. de papiers scientifiques «ΛΟΓΟΣ» avec des matériaux de la conf. scientifique et pratique internationale, Bordeaux, 3 mars, 2019*. Bordeaux : OP «Plateforme scientifique européenne», 2019. V. 4. P. 12–19.

19. Klimchuk Y., Ozeryanska I. Medal of the Italian Resistance Movement during the Second World War. *Zbornik abstraktov Medzinárodná numizmatická konferencia «Numismatica centroeuropaea IV»*. Kremnica (SK), 23–26 september 2019. Kremnica (Slovakia) : NBS – Muzeum minci a medaili Kremnica, 2019. P. 61.

20. Клімчук Ю. А. Пам'ятні місця про героя з України, подолянина Миколу Буянова – учасника італійського Руху Опору в роки Другої світової війни. *Пам'яткознавство: сучасні аспекти: матеріали всеукр. наук.-практ. онлайн-конференції з міжнародною участю, м. Кам'янець-Подільський, 15–16 травня 2020 р.* / [редкол.: В. В. Фенцур (гол. ред.), Л. В. Баженов, А. Л. Глушковецький та ін.]. Кам'янець-Подільський : ТОВ «Друкарня «Рута», 2020. С. 24–28.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	20
ВСТУП	21
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА І МЕТОДИ	
ДОСЛІДЖЕННЯ.....	30
1.1. Історіографія проблеми.....	30
1.2. Джерельна база дослідження.....	44
1.3. Теоретико-методологічні засади роботи.....	55
Висновок до розділу	60
РОЗДІЛ 2. РОЗГОРТАННЯ РУХУ ОПОРУ В ЄВРОПІ У РОКИ ДРУГОЇ	
СВІТОВОЇ ВІЙНИ.....	62
2.1. Особливості європейського Руху Опору та місце в ньому України.....	62
2.2. Розгортання Спротиву на території Франції і його інтернаціональний характер.....	70
2.3. Наростання Руху Опору в Італії як чинник боротьби з гітлерівською окупацією.....	81
Висновок до розділу	92
РОЗДІЛ 3. ВИХІДЦІ З УКРАЇНИ У ФРАНЦУЗЬКОМУ СПРОТИВІ.....	
3.1. Українці в французькому Русі Опору на Півночі країни.....	94
3.2. Представники України в партизанських підрозділах на Сході Франції.....	109
3.3. Українські партизани в рядах Спротиву Центральної і Південної Франції.....	117
Висновок до розділу.....	124
РОЗДІЛ 4. УКРАЇНЦІ – УЧАСНИКИ ІТАЛІСЬКОГО РУХУ ОПОРУ.....	
4.1. Діяльність представників України в Русі Опору північно-західної Італії.....	125

4.2. Українці у лавах Спротиву нацифашизму в північно-східних областях Італії.....	133
4.3. Українські патріоти у Спротиві проти нацифашизму в Центральній Італії та в околицях Риму.....	142
Висновок до розділу.....	155
РОЗДІЛ 5. УКРАЇНСЬКІ БІЙЦІ В АНТИНАЦИСТСЬКОМУ ОПОРІ ФРАНЦІЇ ТА ІТАЛІЇ ЯК ПРОБЛЕМА ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ.....	
5.1. Післявоєнна доля українців-учасників Руху Опору Франції та Італії..	156
5.2. Участь вихідців з України у лавах Спротиву в колективній пам'яті французького та італійського народів.....	166
5.3. Місце внеску українців у розгортання Спротиву Франції та Італії в національній пам'яті українського народу.....	180
Висновок до розділу	187
ВИСНОВКИ	189
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	198
ДОДАТКИ	296

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

- АМГОТ – Союзна військова адміністрація окупованих територій
- АНПІ – Національна асоціація італійських партизан
- АРМІР – Італійська армія в Росії
- ГАП – Групи патріотичної дії
- ГУЛАГ – (рос.) Главное управление исправительно-трудовых лагерей, трудовых поселений и мест заключения
- ЗПП – Збірно-пересильний пункт
- ІСП – Італійська соціалістична партія
- ІСР – Італійська Соціальна Республіка
- КНВ – Комітет національного визволення
- КНВПІ – Комітет національного визволення Північної Італії
- КПІ – Комуністична партія Італії
- КПФ – Комуністична партія Франції
- МОІ – Робоча сила іммігрантів
- НВАЮ – Народно-визвольна армія Югославії
- НВР – Національний визвольний рух
- НРО – Національна рада Опору
- ОЦВ – Організація цивільних і військових
- САП – Загони патріотичної дії
- СМЕРШ – Підрозділ контррозвідки Народного комісаріату оборони (НКО) СРСР
- СРП – Союз російських (радянських) патріотів
- УНКВС – Управління Народного комісаріату внутрішніх справ
- УНСуФ – Український Національний Союз у Франції
- УНФ – Український Народний Фронт
- ФКНВ – Французький комітет національного визволення
- ФТП – Французькі франтирери і партизани
- ФФІ – Французькі внутрішні сили
- ЦК РВ – Центральний комітет радянських військовополонених

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Боротьба й досягнута народами 61-ої країни і всього світового співтовариства перемога над гітлерівським нацифашизмом у Другій світовій війні посідає одне з центральних місць в історії ХХ століття. Для українців, які були позбавлені повноцінної держави та пережили, як і більшість європейських народів, лихоліття війни та окупацію гітлерівської Німеччини, Друга світова війна вирізнялася тим, що вони воювали в арміях держав, у складі яких перебували українські землі, брали участь у радянському та націоналістичному спротиві, а також у Русі Опору багатьох країн Європи. Здобутий у ній досвід і весь перебіг її подій засвідчили, що перемогти ненависного ворога, забезпечити та оберігати мир можна лише спільними зусиллями, незалежно від політично-ідеологічних поглядів й переконань. Найкращим проявом цього став Рух Опору проти нацифашистських загарбників у країнах Європи.

Для нинішньої суверенної незалежної України уроки участі її представників у Другій світовій війні є особливо важливими з огляду на те, що нині український народ зі зброєю в руках відстоює територіальну цілісність і державну незалежність у розв'язаній Росією війні, що триває вже понад сім років. Їх глибоке дослідження, вивчення та всебічне осмислення є важливим чинником у формуванні історичної пам'яті народу й стає вагомим соціальним і політичним капіталом в умовах глобалізаційних процесів.

Проте історія України в Другій світовій війні, зокрема участь її вихідців у європейському Русі Опору, як і більшості держав, котрі стали самостійними після розпаду СРСР, поки що об'єктивно не досліджена. Висвітлення участі українців з числа емігрантів, військовополонених, «остарбайтерів», національних формувань, допоміжних військ Вермахту, козаків, «власовців» потребує спеціальної уваги всебічного осмислення на сучасній методологічній основі. Адже досі, незважаючи на значні успіхи української національної історіографії щодо наукової

реконструкції історії України періоду Другої світової війни, масова свідомість значною мірою залишається під впливом створених партійно-радянською системою ідеологічних міфів, ілюзій і штампів, які цілеспрямовано культивує Російська Федерація, присвоївши собі право на істину в останній інстанції. Актуалізує проблему і аналіз наукової літератури, який засвідчує, що участь українців у європейському Русі Опору донедавна не належала до активних дослідницьких зон, хоча його тема володіє евристичними секторами. Новий ракурс, опертий на наскрізний аналіз цього феномену в контексті війни дають змогу виявити тенденції, що донедавна не привертали увагу вчених, передусім масову участь української еміграції в розгортанні, насамперед, «пасивного» Опору в Франції, а на завершальному етапі «активної» партизанської боротьби – вступу до лав патріотів національних підрозділів ОУН. Це дає можливість стверджувати, що українці брали активну участь у боротьбі проти гітлерівських окупантів протягом всього часу розгортання руху в Франції. Саме у Франції та Італії Рух Опору набрав масового характеру та отримав широку підтримку населення. Більше того, в цих країнах була сконцентрована значна кількість українців, більшість з яких відгукнулася на клич місцевих патріотичних організацій повести бій проти місцевих колаборантів та гітлерівських окупантів. Вони не просто взяли в руки зброю, а нерідко очолювали цю боротьбу.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Робота виконана в межах колективної, комплексної науково-дослідної теми Кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка «Проблема історії суспільних змін і трансформацій в Україні від найдавніших часів до сьогодення» (№ держ. реєстрації 0116U008422).

Мета дослідження полягає у комплексному вивченні і висвітленні участі українців у різних формах Опору в Франції та Італії в роки Другої світової війни та визначенні їх внеску в перемогу над нацифашизмом.

Для реалізації поставленої мети визначенні наступні дослідницькі **завдання:**

- здійснити історіографічний аналіз наукової літератури і з'ясувати стан вивчення проблеми та репрезентувати інформаційний потенціал джерельного комплексу, принципів і методів дослідження;
- проаналізувати складну і суперечливу суспільно-політичну ситуацію в Франції та Італії в роки Другої світової війни й охарактеризувати генезу, природу та особливості Руху Опору як чинника боротьби і звільнення цих країн від гітлерівської окупації;
- дослідити спроможність вихідців з України організуватися в самих екстремальних обставинах і з'ясувати характер, форми та регіональні особливості їх участі в антинацистському спротиві у Франції;
- відтворити зміст, спрямованість і специфіку підпільно-партизанської боротьби українців у Русі Опору в різних регіонах Італії;
- розкрити способи повернення в Україну учасників французького та італійського Руху Опору та простежити зміни в ставленні до них з боку властей і громадськості й формуванні історичної пам'яті про їх місце у визвольних змаганнях.

Об'єктом дослідження є Рух Опору у Франції та Італії як важливий чинник розгрому гітлерівської Німеччини в роки Другої світової війни.

Предметом дослідження визначено участь українців у антинацистському Русі Опору в Франції та Італії та їх внесок у визволення цих країн з-під окупації і перемогу над гітлерівськими загарбниками в Другій світовій війні.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період: для Франції – з червня 1940 по вересень 1944 р., для Італії – вересень 1943 – травень 1945 р. Нижня хронологічна межа пов'язана: для Франції – з підписанням Комп'єнського перемир'я 22 червня 1940 р. між Німеччиною та Францією і початком розгортання Руху Опору проти гітлерівських окупаційних сил і колабораціоністського уряду Віші, для Італії – оголошення 8 вересня 1943 р. головнокомандувачем сил альянтів в Європі Д. Ейзенхауером рішення про припинення бойових дій між союзницькими та італійськими збройними силами, і початком німецької окупації території Італії, що стало висхідним моментом для розвитку італійського Руху Опору проти

нацифашизму. Верхня межа дослідження для Франції та Італії зумовлена капітуляцією нацистських військ на території цих країн і звільненням всіх французьких та італійських міст від ворога. Верхня межа дослідження для Франції пов'язана з наказом генерала Ш. де Голля від 28 серпня 1944 р. про розпуск всіх підрозділів ФФІ. Воєнні дії французької армії після вересня 1944 р. і пов'язані з ними операції окремих українців-патріотів розглядаємо вже в складі регулярних військ, а не Руху Опору. Для Італії межа зумовлена капітуляцією нацистських військ і звільненням всіх італійських міст.

Для кращого наукового обрамлення, продовження своєрідного логічного ланцюга дослідження автор подекуди виходить за межі зазначених хронологічних рамок. Це дало змогу чи не вперше простежити своєрідну «легітимацію» учасників Руху Опору Франції та Італії на Батьківщині та провести рефлексію пам'яттєвого простору французького, італійського та українського народів.

Географічні межі дослідження охоплюють сучасні території Франції, Італії та України, вихідці з якої брали участь у антинацистському Русі Опору в цих країнах.

Методи дослідження. Нами використано систему методів, в основу яких покладено загальнонаукові принципи діалектики, детермінізму, історизму, об'єктивності, багатофакторності, всебічності, системності, конкретності та логічності. Комплексно застосовано такі конкретно-історичні методи, як ретроспективний, історико-генетичний, порівняльно-історичний, системно-структурний, історико-типологічний, історико-хронологічний, історико-статистичний, аналітико-синтетичний, контент-аналізу, біографічний і просопографічний, що дозволило досягти поставленої мети і реалізувати дослідницькі завдання.

Ретроспективний метод дозволив з позицій сьогодення відстежити та відтворити хроніку, виділити найбільш характерні риси, ознаки, тенденції і закономірності участі представників УРСР у Русі Опору в Франції та Італії. Використання історико-генетичного методу послужило виявленню, аналізу і розкриттю витоків, причин зародження, розвитку та набуття масового характеру

участі українців у французькому та італійському Русі Опору. Порівняльно-історичний метод став основою виділення аналогій і відмінностей шляхів, якими українці вливалися в Рух Опору, та загальних і специфічних форм їх спротиву нацифашистським окупантам. Завдяки можливостям системно-структурного методу розглянуто участь українців у Русі Опору з позицій сукупності взаємопов'язаних і взаємодіючих форм антинацистської боротьби, що склали його цілісність й зумовлювали його нові інтеграційні якості. Застосування історико-типологічного методу сприяло виявленню у джерелах і аналізу причин розгортання Руху Опору в Франції та Італії, його соціальної бази, еволюцію намірів, цілей і завдань українців, які брали в ньому участь, та узагальненню наслідків їх бойової діяльності у протистоянні з гітлерівськими загарбниками. Використання історико-хронологічного методу сприяло встановленню і викладенню хронологічно послідовних віх участі українців у антинацистському французькому і італійському Русі Опору на всіх етапах його розвитку. Історико-статистичний метод послужив засобом виявлення та оцінки кількісних характеристик різноманітних структурних й особистісних елементів і фактів про участь вихідців з України в Русі Опору на території Франції та Італії. Аналітико-синтетичний метод і метод контент-аналізу сприяли здійсненню пошуку, обліку і підрахунку кількісних показників залучених у дослідження текстів про учасників французького та італійського Руху Опору на різних етапах його розвитку. За допомогою біографічного і просопографічного методів через призму конкретних постатей ілюструються події, наголошується на ролі особистостей багатьох українців – організаторів, керівників і командирів французького та італійського Руху Опору в роки війни й висвітлюється колективний портрет учасників антинацистського спротиву.

Наукова новизна отриманих результатів роботи полягає у тому, що:
вперше:

– на основі узагальнення вітчизняної та зарубіжної літератури, а також використання комплексу архівних і опублікованих джерел в дисертації системно досліджено участь українців в Русі Опору Франції та Італії під час Другої світової

війни;

– введено в науковий обіг значний масив неопублікованих вітчизняних і зарубіжних архівних документів і матеріалів з історії участі вихідців з України у боротьбі французького та італійського народів проти гітлерівських окупантів;

– проаналізовано шляхи і причини вступу українців в ряди патріотичних сил Франції та Італії;

– доведено «наступність» входження вихідців з України в підпільну, а згодом партизанську антинацистську боротьбу в Франції та Італії й відзначено, що на початку розгортання Опору активну участь взяли українські емігранти, на наступних етапах «естафету» продовжили українці з числа військовополонених, оstarбайтерів, «власовців», козаків, а на завершальному етапі в боротьбу вступили національні формування;

– виявлено участь вихідців з України в різних за політико-ідеологічним спрямуванням підпільних і партизанських формуваннях французького та італійського Руху Опору;

– з'ясовано, що в Русі Опору Італії була менш помітною участь українців-емігрантів, натомість його учасниками були представники місії ООН, які мали на меті встановити зв'язки з представниками союзників;

– охарактеризовано відображення внеску українців у Перемогу над нацифашизмом в суспільній пам'яті Франції та Італії;

– розкрито зміст та особливості репатріації учасників Опору в Франції та Італії;

– відтворено процес формування, розвитку та збереження історичної пам'яті в СРСР і УРСР про українців, які брали участь у Русі Опору в Франції та Італії;

– виявлено нові пам'ятні місця полеглих на далекій землі українців: поховання; пам'ятні знаки, пам'ятники, вулиці, площі тощо.

Удосконалено та поглиблено:

– сучасні інтерпретації про участь вихідців з України в антинацистській боротьбі народів Франції та Італії через критичне переосмислення літератури,

створеної в радянський період;

- обґрунтування щодо форм, методів і масштабів участі вихідців з України в національно-визвольній боротьбі французького та італійського народів;

- розуміння ролі українців у керованих комуністами органах боротьби радянських партизан Франції – табірних і міжтабірних комітетах, Центральному Комітеті радянських військовополонених і Союзі російських патріотів.

Новий рівень отримали положення про:

- історію зародження, створення бойових партизанських загонів і перемоги над нацифашизмом французького та італійського Руху Опору за участю українців;

- невідомі або маловідомі аспекти бойової діяльності представників України в антинацистському Спротиві Франції та Італії;

- важливість допомоги місцевого населення в створенні умов для втеч із таборів і направлення до партизан українських в'язнів із числа полонених та остарбайтерів;

- нові факти та уточнення інформації щодо імен багатьох учасників Опору Франції та Італії.

Наукове і практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що фактичний матеріал та основні положення дисертаційного дослідження може бути використаний при написанні конкретно-проблемних та узагальнюючих праць із історії України та військової історії ХХ ст. Здобуті знання можуть використовуватись у закладах освіти при вивченні історії України і рідного краю під час Другої світової війни й при розробці навчально-методичних комплексів із даної проблематики в університетах.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є результатом самостійних наукових досліджень. Усі результати роботи та положення, що виносяться на захист і складають її наукову новизну, отримані аспірантом особисто. Половина обсягу 5 статей з 9 опублікованих у наукових фахових виданнях належать дисертанту. Результати спільних робіт не використовувалися в дисертаціях співавторів.

Апробація результатів дослідження. Головні положення і висновки дисертаційної роботи були викладені автором і обговорювалися на засіданні кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Загальна концепція дослідження знайшла своє відображення в доповідях, повідомленнях дисертанта на 27 міжнародних, всеукраїнських, регіональних та університетських наукових конференціях, читаннях, круглих столах, зокрема, на III і V міжнародних наукових конференціях «Польща – Україна: спільні шляхи до свободи» (м. Житомир, 2016, 2018); Міжнародному круглому столі «Соціо-гуманітарні науки в цифровому світі» (м. Алмати, (Республіка Казахстан), 2017); Міжнародній науковій конференції «Художній вимір та історичні контексти життєтворчості Івана Огієнка» (м. Кам'янець-Подільський, 2018); Miedzynarodowa naukowo-praktyczna konferencja «Naukowy i innowacyjny potencjał prezentacji» (м. Ополе (Республіка Польща), 2018); International scientific and practical conference «Achievements and problems in the field of social sciences in the modern world» (м. Баку (Республіка Азербайджан), 2018); Medzinárodná numizmatická konferencia International Numismatic Conference «Numismatica centro europaee IV» (м. Кремниця (Республіка Словаччина), 2019); Conference scientifique et pratique internationale «La science et la technologie à l'ère de la société de l'information» (м. Бордо (Французька республіка), 2019); IX Міжнародній науковій конференції «Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії» (м. Рівне, 2019); V Міжнародній науково-практичній конференції «Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків» (м. Кам'янець-Подільський, 2019); V Міжнародній українсько-польській науковій конференції «Деміфологізація історії та творення патріотичних міфів: виклики для України та Польщі» (м. Київ, 2020); II Всеукраїнських краєзнавчих читаннях, присвячених пам'яті Григорія Гуртового (м. Торчин, 2016); Всеукраїнській науковій історико-краєзнавчій конференції «Хмельниччина: історія та сучасність» (м. Хмельницький, 2017); XV Подільській науковій історико-краєзнавчій конференції, присвяченій 100-річчю Української революції 1917–1921 рр. (м. Кам'янець-Подільський, 2017); III Всеукраїнській науково-практичній конференції «Минуле і

сучасність: Таврія. Херсонщина. Каховка» (м. Каховка, 2018); Всеукраїнській науково-практичній онлайн-конференції з міжнародною участю «Пам'яткознавство: сучасні аспекти» (м. Кам'янець-Подільський, 2020); VI Всеукраїнській науковій конференції із міжнародною участю «Кольори війни» (Друга світова війна 1939–1945 рр. в історії європейської цивілізації) (м. Кропивницький, 2020); Круглому столі «Початок Другої світової війни та її наслідки для радянської України» (м. Кам'янець-Подільський, 2019), а також конференціях молодих учених університету (м. Кам'янець-Подільський, 2016–2020) і звітних наукових конференціях викладачів, докторантів і аспірантів (м. Кам'янець-Подільський, 2017–2020).

Публікації. Зміст і основні результати дослідження відображено в 20 публікаціях, серед яких: 1 стаття у співавторстві у фаховому виданні України категорії «А», проіндексованому у базі даних Web of Science Core Collection; 1 стаття у співавторстві – в періодичному науковому виданні іншої держави (Казахстан); 7 статей (з них 3 одноосібно і 4 у співавторстві) – в провідних наукових фахових виданнях України. Результати додатково відображені в доповідях та публікації тез на 11 наукових конференціях.

Структура дисертаційного дослідження обумовлена метою та завданнями дослідження. Робота складається зі вступу, п'яти розділів, що об'єднують п'ятнадцять підрозділів, прикінцевих висновків, списку джерел і літератури та додатків. Загальний обсяг дисертаційної роботи 338 сторінок (із них: 196 – основного тексту, 99 – список джерел і літератури (1178 найменувань) і 43 – додатки).

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА І МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1 Історіографія проблеми.

Сучасні історики переконливо стверджують, що в світі, який стає дедалі більш взаємопов'язаним, Україна була і є органічною складовою європейської цивілізації. Більше того, Україна історично розвивається й складає матрицю загальних доль європейських країн і народів. Яскравим свідченням цього була Друга світова війна. Однак беззастережне панування сталінської пропаганди привело до навмисного звуження її до «Великої Вітчизняної», а відтак поставило в один ряд з іншими історичними воєнними кампаніями.

Дослідження проблеми участі українців в італійському і французькому Русі Опору в роки Другої світової війни тривалий час стримувалося, з одного боку, негативним ставленням сталінського режиму до боротьби громадян СРСР з гітлерівською Німеччиною за межами країни; з іншого боку – через приписування в офіційній історіографії перемоги над нацистською Німеччиною цілковито Червоній армії. В дослідженнях цілеспрямовано возвеличували провідну роль радянського народу в перемозі у Другій світовій війні та захисті людства від тотальної катастрофи. Водночас стрижневий концепт національної політики Кремля базувався на тезі про надзвичайне призначення російського народу, його винятковому місці в ієрархії радянських націй і Росії як потужній нації у світових справах [600, с. 7]. Тим самим на перше місце підняла російські елементи радянського патріотизму. Натомість її західноєвропейські контексти в літературі побутували здебільшого як епізоди, увага в яких українцям практично не приділялась. Тому наукові знання про діяльність наших співвітчизників у складі антинацистських формувань як в Україні і загалом у Радянському Союзі, так і за кордоном, з'явилася зі значним запізненням та вирізнялася епізодичністю і фрагментарністю. Світло про імена і звершення

багатьох українських подвижників зарубіжного Руху Опору стало проливатись лише через півтора – два десятиліття після закінчення Другої світової війни.

Наукова література, яка безпосередньо чи в межах дотичних тем висвітлювала окремі аспекти проблеми, створювалася в кілька етапів. Повоєнна доба «привнесла на терени радянської гуманітаристики не тільки «законсервовану» пізнавальну ситуацію, а й нові ідеологічні вітри, «крижаний» подих яких поховав примарні надії деяких інтелектуалів, навіяні травневою перемогою 1945 р. [879, с. 35]. Це проявилось в забороні праць із відображенням проблеми аж до кінця 50-х рр. ХХ ст.

Науковий пошук і реконструкцію проблеми в літературі можна умовно згрупувати у два хронологічні періоди: перший тривав з 1945 по 1991 р. (радянський), другий – з 1991 р. і дотепер (сучасний). Умовна межа – 1991 р. – визначається закінченням «холодної війни», проголошенням державної незалежності України та отриманням більш широкого доступу вітчизняних дослідників до архівів країн Європи і зарубіжних науковців до архівів пострадянських республік, в яких розпочалась процедура зняття грифів «цілком таємно». Наявна література дозволяє в обох періодах виокремити праці українських, російських і зарубіжних дослідників, які становлять значний інтерес для дисертаційного дослідження. Крім того, перший період можна поділити на два підперіоди. Перший підперіод повоєнний (1945 – друга половина 1950-х рр.), позначений невеликою кількістю праць радянських авторів з окремими згадками про антигітлерівський Рух Опору в зарубіжних і загальносоюзних виданнях через політику сталінського режиму. Другий період, який відзначався двома хвилями активізації уваги до проблеми: у роки хрущовської «відлиги» і в другій половині 1980-х рр. Саме в цей час з'явилися окремі статті у московських виданнях і перші узагальнюючі праці українських істориків у контексті інтернаціоналізму.

В перші післявоєнні роки побачили світ праці радянських дослідників М. Годунова [595], О. Євніної [623], М. Ковальського [687], в яких розкривались питання французького та італійського Руху Опору: політична складова організації

Опору, табірне підпілля, агітаційна преса, створення радянських партизанських загонів і їх бойова діяльність.

Своєю інформаційною наповненістю вирізнялися публікації кінця 1940 – поч. 1950-х рр. – М. Суріна [833], М. Штранге [874], М. Кокоріна і О. Стручкова [689]; В. Антюхиной [526]. У них вперше було введено в науковий обіг цікаві факти про боротьбу українців у французькому Русі Опору. Статті Г. Філатова і І. Григор'євої [599], Н. Тихонової [841], Л. Відясової [565–566], Е. Болтіна і Д. Куніної [538], присвячені визвольній боротьбі проти гітлерівських окупантів у Франції та Італії, насамперед підпільній пресі. Вона стала своєрідним «рупором» підпільних осередків – викривала нацифашистські злодіяння та їх справжні наміри, закликала до боротьби з ворогом на місцях (виведення з ладу обладнання, саботаж тощо), а згодом до втеч і вступу до лав партизанів.

Історія Руху Опору на території Європи, в т. ч. у Франції та Італії, викликала значний інтерес серед радянських дослідників, особливо в 60–70-х рр., які зробили помітний внесок у її вивчення, опублікувавши більше сотні праць. Також підготовлено тематичні покажчики радянських і зарубіжних бібліографічних видань [524; 525; 741]. Прикметною для історіографії радянського періоду була ситуація, коли до таких збірників входили лише статті дослідників-комуністів, а праці авторів, які не возвеличувати компартій європейських країни у Русі Опору, були проігноровані. З-поміж праць авторів загального характеру, які вийшли в 60–70-х рр. помітне місце посідають дослідження В. Смірнова [823–826], Й. Кисельгофа [655; 656], В. Бондаренка і П. Резонова [523], І. Колоскова і М. Цирульникова [693]. В них вперше була представлена загальна панорама розвитку Руху Опору в Франції, проаналізовані основні його форми і напрями.

Поява цих праць про участь радянських людей у європейському Русі Опору в Україні припала на кінець 50-х – першу половину 60-х рр. [697; 726; 788] – часом «хрущовської відлиги» в суспільно-політичному житті та появи «нових інтелектуальних і культурних векторів, пов'язаних зі спробами більш повного осмислення феномену побутування історичної людини» [830, с. 54, 56, 73; 831, с. 45]. Це дозволило історикам розкривати внутрішній світ особистості з перспективи

великих потрясінь, висвітлювати «її індивідуальні та групові реакції на розмаїтий спектр явищ і подій, кінець-кінцем на історичне середовище, в якому вона конструює власне повсякденне існування» [879, с. 33]. Однак українську історію воєнного лихоліття можна було відтворювати виключно з позицій героїзації, дружби народів та ілюстрації загальної історії країни.

В. Клоков, очолюючи в 1963–1969 рр. відділ нової і новітньої історії зарубіжних країн Інституту історії АН УРСР, розпочав вивчення питання участі українців у європейському Русі Опору [672; 674–675], де розглянув характер Опору.

Єдиною, доволі змістовною працею, що вийшла в 1968 р. українською мовою, стала колективна монографія «Далеко від Батьківщини : українці в антифашистській боротьбі народів Європи : (1941–1945 рр.)» [677], де вперше з позицій вітчизняної історіографії поставлено питання про участь українців у європейському Русі Опору. Проте «вужкість» джерельної бази, відсутність непрокомуністичних джерел, насамперед, зарубіжних, завадила авторам провести всебічну наукову рефлексію проблеми.

Вагомим результатом дослідження А. Кудрицького стала захищена у 1967 р. в Інституті історії АН УРСР дисертація «Трудящі Радянської України в антифашистському русі опору народів Західної Європи (Франція, Бельгія, Італія) 1942–1945 рр.» [1102], у якій, попри ідеологічну заангажованість і «глобалізацію» участі радянських людей в європейському Спротиві, здійснено першу спробу розкрити внесок українців у Перемогу на території цих європейських країн.

Фактично першими і тривалий час єдиними достовірними науковими розвідками в українській історіографії про українців у італійському і французькому Русі Опору стали його статті «Гарібальдійці з України», «Участь громадян радянської України в партизанському Русі Опору Франції» і «Трудова українська еміграція і французький рух Опору», що побачили світ у провідному часописі історичної науки «Українському історичному журналі» та науково-популярному часописі «Наука і суспільство» [708–711]. Зазначимо, що після їх опрацювання, нами були виявлені неточності в посиланнях на джерела або їх відсутність, як наприклад, інформації про українців – учасників французького

Спротиву в фондах ЦДАВО України [710, с. 77] та Рукописному фонді Інституту історії АН України [709, с. 13].

В 70–80-х рр. вивчення проблеми у вітчизняній історіографії сповільнилося, що пов'язано з ідеологічним курсом керівництва Радянського Союзу, яке, перебуваючи в активній фазі «холодної війни» із Заходом, не вважало за необхідне акцентувати увагу на героїчній боротьбі українців і представників інших республік СРСР в Русі Опору країн Західної Європи. Між тим, українським історикам у зазначений період вдалось видати низку праць із теми [646; 676; 742; 867]. Зокрема, в 1970 р. опублікована колективна монографія науковців Інституту історії АН УРСР про міжнародну солідарність у боротьбі проти фашизму (1933–1945) [755]. В другій частині праці на конкретному фактичному матеріалі охарактеризовано багатонаціональну участь в європейському Русі Опору, насамперед у Франції та Італії, представленою майже півсотнею різних народів світу. Однак сам характер монографії зумовив фрагментарне та епізодичне висвітлення досліджуваного питання.

Характеризуючи незначну кількість праць вітчизняних авторів про участь у французькому Русі Опору емігрантів, наголосимо, перш за все, на кандидатській дисертації «Интернациональная солидарность трудящихся во французском Сопротивлении в период подготовки и в ходе антифашистского вооружённого восстания (1943–1944 гг.)» (1976 р.) С. Єлисаветського, автор якої розглянув витоки, діяльність, вплив і внесок широкого кола емігрантів із різних країн світу в французькому Спротиві [1100]. Проте участь вихідців із СРСР в ній подано узагальнено – «радянські люди». Основний зміст дисертації реалізований в авторських статтях на шпальтах «Українського історичного журналу» [628–629], де на основі аналізу документів і наукової літератури, висвітлено європейський Спротив німецькому окупаційному режиму на території Франції за участю емігрантського середовища.

Українським емігрантам із Чернівецької, Львівської та Тернопільської областей, учасникам французького Опору свої праці присвятили В. Волівача «Від Буковини до Парижу» [571], Т. Береговенко і Л. Долішня «Люди незламної волі»

[533], створені на матеріалах періодичної преси, документів, листів і спогадів. В цьому блоці особливу увагу привертають праці українських істориків І. Лисаковського «Гамлет не пришел на свидание» [729], П. Брицького «Интернациональная солидарность в борьбе с фашизмом» [543], В. Замлінського «По велению интернационального долга» [638] і М. Лемещука «Не склонив головы» [727], перевиданій у 1986 р. [728]. Зібравши і узагальнивши значний масив фактичного матеріалу про боротьбу українців, як і інших вихідців із СРСР, у гітлерівських таборах, автори назвали чимало імен борців із нацифашизмом та особливу увагу приділили висвітленню форм і методів їх боротьби у застінках нацистів. Проте праці радянського часу вирізняються виключно марксистсько-ленінськими підходами, написані з позицій керівної ролі комуністичної партії у розгортанні Руху Опору.

Невідомі сторінки героїчної боротьби на території Європи проти гітлерівських окупантів українців, як і інших вихідців з СРСР, розкривають публікації кінця 1970–1980-х рр. На особливу увагу заслуговують монографії доволі плідного радянського і російського історика М. Семіряги [807–813]. Серед них чільне місце посідає праця «Советские люди в европейском движении Сопротивления» [812], в якій відтворено широку панораму участі громадян різних національностей СРСР в партизанських загонах європейських країн, у т. ч. Італії і Франції. Автор зазначив, що чим більше часу від подій минулої доби, тим складніше відтворювати події в достовірних деталях. Тому для дослідника проблеми є необхідним співставлення існуючих архівних матеріалів і спогадів учасників тих подій, багаторазово перевіряти достовірність фактів для визначення істини.

Істотний внесок у вивчення італійського Руху Опору здійснили радянські історики С. Гладкий [592; 593], Н. Комолова [695–696], Б. Лопухов [743], С. Сказкін [645], А. Манусевич, Ф. Молок [590], Г. Філатов [860–863].

Дослідження 1945–1991 рр. проблеми в зарубіжній історіографії проводились в особливих умовах – політико-ідеологічного протистояння з недавніми союзниками по антигітлерівській коаліції, відомого як «холодна війна». Перші науково-теоретичні роботи закономірно підготували військовики – безпосередні учасники Руху Опору.

Вони ставили за мету, як суто практичні, так і перспективні цілі: до перших можна віднести вивчення і використання воєнного досвіду інших, до других – підтримку політичної системи СРСР або, навпаки, інформаційний тиск на неї.

Відзначимо, що з 1950-х рр. в СРСР було перевидано низку праць видатних італійських і французьких істориків-комуністів. До прикладу, учасник італійського Руху Опору, відомий громадський діяч, історик і журналіст М. Галлені у книзі «Радянські партизани в італійському русі Опору» [582; 583; 948], яка неодноразово перевидавалась в Італії і Радянському Союзі, високо оцінив подвиг наших співвітчизників. На його переконання, вони завжди перебували на передньому краї жорстокої битви, проявляючи при цьому високі моральні якості і готовність до самопожертви. Дослідник також писав про увічнення пам'яті про загиблих за ідеали свободи в меморіалах і обелісках, споруджених у різних містах і селах Італії. Важливо наголосити, що в книзі М. Галлені частина інформації змінена або відсутня через радянську цензуру. Це явище характерне для майже усіх подібних перевидань того часу. В 2001 р. опублікована остання праця дослідника [949], що стала підсумковим виданням його багаторічної роботи із зазначеної проблематики.

У межах першого періоду, в 1960–1990-х рр., вийшло чимало узагальнюючих і тематичних праць, присвячених питанню французького та італійського Спротиву. Серед них варто виділити дослідження таких науковців, як: Дж. Армстронг [888], Дж. Хеструп [975; 976], С. Хоуз [977], Р. Лаффонг [994], А. Превіталі [1051], А. Толлет [1077]. Головними їх темами стали герої Опору, їх сім'ї, місця битв партизан із нацифашистами, страйки на підприємствах, політичні партії та їх участь в організації Спротиву, відносини керівництва Руху Опору зі союзниками, партизанські формування в різних департаментах Франції та областях Італії, концтабори, масові вбивства окупантами мирного населення, підпільна преса.

Книга російського емігранта у Франції Г. Лароша (Б. Матліна) [995] стала одним із перших оглядів участі іммігрантів у французькому Опорі: італійців, іспанців, португальців, українців, росіян, німецьких румунів, угорців, євреїв, вірмен та ін., що дає підстави вживати визначення «Рух Опору в Франції».

У 1973–1974 рр. в паризькому видавництві «Hachette littérature» опубліковано цикл праць, які розкривають особливості Руху Опору на території окремих департаментів країни [897; 899; 901; 929; 939; 1000]. Опрацювання та порівняння фактичного матеріалу, засвідчує, що найбільш кровопролитні протистояння між макі та окупантами відбулись у північно-східних департаментах Франції, в яких німці зосредили основні воєнні сили на Західному фронті та водночас більш «лояльне» ставлення до партизанського руху на контрольованій колабораціоністським урядом Ф. Петена території, якому в боротьбі з партизанами допомагали перекинуті зі Східного фронту добре підготовлені та озброєні німецькі альпійські стрілки.

Глибокі трансформації, викликані розпадом СРСР та утворенням самостійних держав у результаті краху комуністичної системи у Східній Європі, створили можливості для переоцінки та осмислення участі України в Другій світовій війні і її місця та ролі в перемозі над фашизмом і нацизмом. Винятково важливої ваги набули дослідження, покликані осмислити завдання нашого народу в континуумі міжнародного виміру, з'ясувати домінанту історичного розвитку та виявити пріоритетні зв'язки між внутрішнім і зовнішньополітичним поступом країни, її всесвітній контекст [519, с. 14]. Цьому сприяє пізнавальний поворот, який пережило нещодавно людство і який іменують «поворотом до пам'яті» [600, с. 4]. Адже в системі старих радянських міфологем увага істориків зосереджувалась здебільшого (а то й винятково) на героїзмі мільйонів у роки війни, натомість «замовчувалася народна трагедія, спричинена злочинами тоталітарного режиму», «де вже немає місця жодному героїзму взагалі, а народ постає здебільшого як пасивна жертва або об'єкт чужого впливу». Серед наявних викликів часу слід відзначити насамперед «гуманізацію історичного знання», «зміщення центру уваги від масштабних історичних колізій, військових операцій, соціально-економічних процесів у бік людини, її життєвих стратегій, переживань, моделей поведінки», що фактично «відкрило «паралельний світ» війни» [836].

На сучасному етапі державотворення в Україні, що вирізняється «накладанням і почерговою зміною політичної активності, піднесення, оптимістичних очікувань й

громадської летаргії, зневіри й песимізму» явного прориву в дослідженні проблеми участі українців у європейському Русі Опору не відбулось, хоча й зникла жорстка цензура та обмеження на вибір методології. Ситуація ускладнилася своєрідною подвійною ізоляцією, оскільки контакти зі світовою науковою спільнотою залишалися спорадичними, а усталені зв'язки з колегами у пострадянських державах були розірвані [734, с. 166]. Між тим, в українській історіографії чітко утвердилась тенденція до надання національного характеру ролі і місця України в подіях 1939–1945 рр. З'явилися ґрунтовні узагальнюючі і спеціальні наукові праці з історії Другої світової війни, створені на сучасній методологічній базі та нових джерелах, які раніше не були доступні для вивчення. Це насамперед роботи В. Смолія [851], О. Лисенка [730–739], О. Реєнта [796], Д. Веденєєв [562; 563], І. Патриляка [725; 785; 853], М. Ковалю [680–684], Л. Зашкільняка [639], В. Литвина [740], Т. Гунчака [603], Л. Герасименка і Р. Пилявця [619], І. Жуковського [636], І. Трубайчука [847; 848], І. Муковського [759; 760], П. Брицького [543–546], В. Грицюка [600; 601; 764], П. Тронька [845], А. Боляновського [539] та ін.

Завдяки їх зусиллям в українській історіографії виокремлено чинник стихійної боротьби українців у європейському Русі Опору, не пов'язаний або лише частково пов'язаний з організаційними заходами комуністичних осередків у Франції та Італії. Крім того, зроблено чимало для об'єктивного переосмислення внеску України в Перемогу над нацизмом, відмови від радянських цінностей і пріоритетів та протидії російській пропаганді щодо висвітлення українців лише як «колабораціоністів» й «посібників нацифашистів». Так, за матеріалами Українського інституту національної пам'яті в 2010 р. була видана книга «Друга світова війна в історичній пам'яті України» [619], де на основі значного масиву матеріалів чи не вперше в сучасній Україні розглянуто основні методологічні аспекти формування історичної пам'яті про участь у ній українського народу.

Джерелознавчі, історіографічні, методологічні, пам'яткознавчі та інші аспекти історичної пам'яті у своїх ґрунтовних дослідженнях системно розглядає провідний вчений з історії вивчення Другої світової війни, завідувач відділу

історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України О. Лисенко. За його оцінкою, «однією з рис сучасного етапу історієписання є вивчення подієвого полотна війни крізь призму колективної та індивідуальної пам'яті, схильність багатьох науковців до неформальної меморіалізації тогочасних явищ поза офіційними церемоніальними акціями – шляхом фіксації, інтерпретації та публікації життєвих історій безпосередніх дійових осіб Другої світової війни» [734, с. 193]. Крім того, в статті «Українці у французькому Русі Опору в роки Другої світової війни» [730] історик зробив узагальнений аналіз внеску вихідців з України (емігрантів, остарбайтерів, військовополонених) у перемогу французького Опору. Автор наводить конкретні факти допомоги місцевого населення українцям – примусово вивезених на територію Франції.

У монографіях і статтях М. Ковалю ключовими є окреслення векторів воєнно-історичних студій на найближчу і віддалену перспективу та обґрунтування необхідності виведення з тіні замовчуваної проблематики колаборації і ролі союзників у розгромі нацизму та фашизму, адже «період Другої світової війни є особливим, переломним у тривалому й суперечливому процесі формування незалежності України» [680, с. 120].

У працях військового дослідника В. Грицюка проводиться теза про роль і місце України в Другій світовій війні. Вказується, що український чинник у ході бойових дій на всіх найбільших театрах воєнних дій минулої війни був визнаний після Перемоги провідними державами світу як акт історичної справедливості, в результаті чого Україна стала співзасновницею ООН [600, с. 6].

Чимало дослідників займається проблемою репатріації радянських громадян в історіографії періоду незалежності. Серед них варто виділити напрацювання таких науковців, як: М. Куницький [713], В. Холодницький [869], М. Ковальський [688], О. Буцько [556], Т. Лахно [1104], І. Буртик [553], Н. Мелешко [751]. Висвітленню проблем регіонального виміру дослідження присвячені праці Е. Андріївої [1096], С. Гальчака [585–587], Т. Лапан [717; 1103], А. Мелякова [1105], Т. Пастушенко [778–784].

Певний внесок у реконструкцію окремих аспектів теми (шляхи потрапляння, боротьбу українців у таборах, підпіллі, партизанських загонах, їх репатріації) здійснили регіональні дослідники-краєзнавці, які на прикладі вихідців зі свого регіону простежили воєнний шлях багатьох українців – учасників європейського Спротиву нацифашизму. До прикладу, це історик О. Сидоренко, дослідження якого ґрунтуються не лише на документах, а й на спогадах полтавців – учасників Руху Опору поза межами України [814–817]. У монографії історика С. Гальчака [1097] охарактеризовано типові сторінки життя подільських «остарбайтерів» і їх участь в європейському Русі Опору, що надає дослідженню ще більшої ваги. С. Комарницький дослідив участь вихідців з Буковини в європейському Спротиві, зокрема внесок у боротьбу з гітлерівськими окупантами Й. Кліща [694], а Б. Юр'єв займаються воєнною долею чернігівців [876].

Цінними для осмислення проблеми також є публікації автора у наукових виданнях і збірниках різних конференцій, де проаналізовано вже наявні дані про українців у партизанських загонах на території Італії та Франції, а також введено в науковий обіг значний масив нових джерел та інформації [622; 657–671; 864] [Див.: Додаткок А].

Важливою для вітчизняної історіографії є колективне науково-документальне видання за участі автора [762], яке представляє собою своєрідний лейдінг, де представлено спогади, документи і матеріали про багатьох учасників європейського Руху Опору періоду Другої світової війни з України. Праця відкривається великою вступною статтею, де узагальнено матеріал з історії участі українців у боротьбі з гітлерівськими загарбниками на території окупованих країн. У чотирьох розділах книги вперше побачили світ численні архівні джерела, документи і матеріали музеїв, фрагменти спогадів, інтерв'ю учасників Руху Опору та їхніх найближчих родичів, копії з документальних видань, фотографії.

Окрему увагу слід звернути на праці істориків-емігрантів українського походження Ж.-Б. Дюпон-Мельничука [938; 998], А. Жуковського [981], В. Косика [987–989], Р. Лесажа [999; 1163], П.-Р. Магочія [1011], які з 1991 р. вивчають участь українців у французькому Русі Опору в контексті загальної історії України.

Їх дослідження зосереджені на пошуках фактичного матеріалу щодо участі українських куренів ім. Т. Шевченка та І. Богуна в складі французьких підрозділів макі у боротьбі проти окупантів. Автори обґрунтовано зазначають, що українські підрозділи були перекинуті нацистами з України в серпні 1944 р. до Франції для протидії загонам макі, проте наприкінці місяця українці перейшли на бік ФФІ і боролись із нацистами до повного звільнення Франції.

Значна увага до вивчення участі радянських людей в європейському Опорі у новітній російській історіографії почала звертатись в останні роки. Однак історики Росії не розглядають історію росіян, як окремої народності, а підходять до цього питання узагальнено, називаючи всіх учасників європейського Руху Опору «росіянами». Така «узурпація» проблеми не сприяє об'єктивному розкриттю справжньої історії участі українців та інших народів СРСР у Спротиві на окупованих територіях держав Європи воєнного часу.

Серед найбільш «прогресивних» дослідників цього напрямку в російській історіографії можна виділити істориків, котрі займаються вивченням французького [256; 257; 270; 570; 592; 593; 858] та італійського Опору [606; 857; 837; 838]. В останні десятиліття інтерес до вивчення даної проблеми відновився і в пострадянських республіках, у першу чергу в Білорусії [776], Азербайджані [516; 517], Вірменії [588], Казахстані [648; 752; 1022; 1023; 1034]. З дослідниками останньої (Г. Мендікуловою і Є. Надежук) автор тісно співпрацює з 2018 р. в сфері виконання національного проекту Республіки Казахстан «Казахи в Другій світовій війні: документи з зарубіжних архівів».

На Заході, особливо в Німеччині, до вивчення вказаних питань підійшли ґрунтовно і педантично відразу ж після завершення Другої світової війни. В їх працях, поряд із висвітленням особливостей становлення місцевого партизанського руху, показано серед особового складу партизанів різні групи громадян, у т. ч. українців, простежено історичні обставини та причини виникнення на початковому етапі Спротиву стихійного Руху Опору.

Окремі аспекти участі українців у лавах різних партизанських загонів на території Італії знайшли своє місце в працях італійських дослідників, вже починаючи

з другої половини 1990-х рр. Зокрема, Е. Доллман [935] і Д. Конті [919] прагнули розкрити справжню роль компартії, її осередків в організації підпільної та партизанської боротьби на території Італії. Важливо, що в їх працях підкреслено, що в бойові групи італійських месників нерідко входили вихідці з України, котрі брали участь у численних збройних операціях і зазнавали серйозних втрат, особливо в перше півріччя окупації країни.

Низка праць початку XXI ст., присвячена діяльності підпільних організацій і партизанських загонів, створених різними політичними силами Італії, насамперед соціалістичною партією [890; 920; 965]. В них зроблено аналіз розвідувальних робіт для союзників, важких буднів і кривавих сутичок партизан з окупантами. В дослідженнях П. Карньє [913], Г. Хіланті [916], К. Гентіле [950–959], на прикладі трагічної та водночас героїчної історії конкретних учасників тих подій показано, що італійська історіографія тривалий час залишала поза увагою людей, серед яких нерідко були і вихідці з СРСР, зокрема українці.

Італійський дослідник Д. Манзарі в праці «*La partecipazione della Marina alla Guerra di Liberazione ed i Resistenze*» [1017], що побачила світ у 2016 р., спробував оцінити внесок робітничого руху в перемогу над фашизмом і його співпрацю із партизанами. Цікавим є задум книги Анни Роберті «*Nicola Grossa e i partigiani sovietici nel Sacrario della Resistenza di Torino*» [1055], яка не тільки приділила увагу похованням радянських солдатів у туринському Меморіалі Опору, а й реконструювала чимало моментів бойових операцій партизан-українців і обставини їх загибелі.

Чимало праць італійських, словенських і хорватських дослідників присвячено особливостям взаємодії патріотів у італо-югославському прикордонні – східній частині області Фріулі–Венеція–Джулія. Приміром, трієстська дослідниця М. Россі у числі перших в історіографії даного питання почала вивчати участь радянських людей у Русі Опору в зазначеному регіоні, зокрема українців [1057–1058].

Своєрідною «енциклопедією» стала праця Д. Лормьє, побудована на великій кількості документів, здебільшого з фондів Центру Ж. Мулена в Бордо [1007]. В ній французький Опір представлений у різноманітних формах:

підпільні мережі та рухи, макі і французькі сили внутрішніх справ, вільні французькі сили за участю вихідців із СРСР, зокрема з України.

Праці сучасного французького ученого Ж. Суффле [1068; 1069] є цінними перш за все тому, що участь у Русі Опору Франції вихідців з СРСР, зокрема українців, досі не була предметом систематичного та комплексного вивчення. В першому дослідженні «Російські партизани-макі в Бургундії» фахівця з вивчення участі поляків у Русі Опору на території гірничого басейну Бланзі – Монсо простежена доля групи «російських» борців Опору в загоні «Ленінград» між Соною і Луарою, Ньєвром і Кот-д'Ором у 1943–1944 рр. Прикметно, що під словом «російські» в дослідженні названі всі вихідці із Радянського Союзу, адже у період Другої світової війни їх саме так вказували в звітних документах європейського Руху Опору. В іншій праці, виданій у співавторстві восени 2020 р., на основі архівних матеріалів розвінчуються міфи, що укоренилися в французькій історіографії. Вивчаючи Спротив з кінця 1942 до квітня 1944 р., автори дійшли висновку, що основною рушійною силою руху в гірському регіоні Монсо департаменту Сона і Луара були молоді шахтарі-голлісти з навколишніх районів, які довго готувалися до повстання та зорганізувалися під впливом комуністичного Опору, але з кінця 1943 р. не контролювалися комуністами та до весни 1944 р. мали свої окремі загони макі. Значну частину їх складу становили поляки, в т. ч. вихідці з України, що під час всенародного повстання об'єдналися з іншими силами Опору, в. ч. комуністами.

На переконання британського історика Н. Дейвіса, «У західній Європі рух Опору був більш-менш неускладнений... В Бельгії, Франції, Італії та Греції на рухи опору дедалі більше впливали комуністичні елементи. Французький рух Опору зародився 1943 р., коли німці окупували зону Віші, велика кількість патріотів подалась до maquis, партизанів. Водночас італійські партизани, маючи ще більші досягнення, зосередили свою діяльність у північній зоні, де врядував Муссоліні, і кінець кінцем полонили його і вбили» [609, с. 1063].

Аналізуючи документальні джерела з історії Спротиву народів низки європейських країн, зокрема Франції та Італії, зарубіжні історики вважають, що в

ході Другої світової війни Рух Опору в окупованих нацистами країнах Європи виступав «четвертою армією» військових дій на тому ж рівні, що й інші три групи військових сил союзників – армія, флот і повітряні сили. Зокрема, у праці швейцарського науковця, докторанта університету Лестера (Великобританія) з сучасної європейської історії Р. Руеса, розкрито «протилежний аспект» Опору – діяльність трьох гітлерівських СС-поліцейських батальйонів, які діяли проти партизан у районі Оссола і Лаго-Маджоре Італії протягом 1943–1945 рр. Автор звертає увагу на неточності щодо чисельності німецьких солдатів, котрі брали участь у каральних операціях проти учасників Руху Опору. Йдеться як про гіперболізацію підрозділів і завищену кількість їх загиблих у бойових діях з партизанами, зокрема німецьких офіцерів, які не тільки вижили, а й залишилися не покараними [1060, р. 17].

Таким чином, аналіз засвідчує, що створена кількома поколіннями вітчизняних і зарубіжних дослідників наукова література містить значний масив цінного фактичного матеріалу про Рух Опору Франції та Італії і участі в ньому вихідців з СРСР. Проте на тлі численних публікацій, присвячених участі радянських людей в антинацистській боротьбі французького на італійського народів, участь українців у складі партизанських формувань на теренах цих країн залишається «білою плямою» в історичній науці.

1.2 Джерельна база дослідження.

Сформований нами джерельний комплекс дослідження представлений різноманітними за видовим складом і походженням архівними матеріалами, фондovими колекціями музеїв, опублікованими документами і матеріалами, спогадами. Основний масив емпіричного матеріалу становлять джерела, які вперше введені у науковий обіг.

В результаті архівної евристики найбільший пласт залучених документів про участь українців у французькому Опорі виявлений в архівних установах, насамперед у фондах – 1, 57, 166 Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО) [620]. Це матеріали Міжтабірного Комітету радянських військовополонених і радянських громадян у Франції, МЗС УРСР, а також відділів інформації та зарубіжних зв'язків і культури ЦК КП(б)У [1–16]. Серед них опрацьовані доповідні записки і рапорти керівників партизанських загонів, постанови, листи та списки Штабу керівництва радянськими військовополоненими на Півночі Франції, інформаційні повідомлення Інституту марксизму-ленінізму в Москві, довідки дипломатичних служб УРСР, відділів ЦК КП(б)У, слідчі справи, документи Комісії з історії Великої Вітчизняної війни при Академії наук УРСР, стенограми-бесіди з українцями – учасниками французького Руху Опору. Узагальнення вивченого масиву фондів архіву дало підстави для обґрунтування важливої ролі вихідців з України, які очолювали боротьбу на місцях, в організації підпільної та партизанської боротьби у Франції під керівництвом КПФ.

Осмислення матеріалів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України) сприяло глибшому розумінню політично-пропагандистських заходів серед репатріантів (заклики до повернення на Батьківщину для її відбудови, залякування «буржуазною» Європою) та їх майбутньої долі [17–19].

В дослідженні залучено документи і матеріали державних архівів Вінницької, Кіровоградської, Миколаївської, Полтавської, Хмельницької, Чернігівської та Чернівецької областей. Більшість їх джерел розкривають участь українців у французькому Русі Опору, менше в італійському.

Найбільш інформативним є масив документів Державного архіву Чернігівської області [41–76]. Проаналізувавши матеріали, ми розділили їх на наступні групи: перевірконо-фільтраційні справи; спогади; листування; вирізки та фотокопії матеріалів із науково-популярних, художніх творів, газет; фотодокументи. Фільтраційні справи на українців довгий час зберігалися в

архівах КДБ і лише з початку 1990-х рр. – із проголошенням незалежності України, частково передані в обласні архіви. У його фондах вдалось виявити та вперше ввести в науковий обіг фільтраційні справи п'ятох учасників французького Опору (М. Чуня, І. Пилипенка, М. Коваленка, О. Трепаченка і В. Чалого) та двох – італійського (С. Заїки і Г. Красницького). Вони містять протоколи допитів, проведених співробітниками НКВС, анкети, опитувальні листи, автобіографії, пояснювальні записки, висновки фільтраційних комісій, документи союзних військ тощо [70–76], де високо поціновані бойові риси характеру українських бійців, які хоробро боролись із нацифашизмом на території Франції і Італії. Матеріали репатріації свідчать про ставлення радянської влади до військовополонених – учасників європейського Опору як до зрадників.

Про німецький полон, втечу з табору для військовополонених на території Франції, перебування в загоні макі та участь в організації і проведенні бойових операцій детально описав чернігівець І. Лабутін [41]. Дружина учасника французького Руху Опору Г. Вікторова – О. Вікторова – розповіла в об'ємних спогадах про пошуки могили чоловіка та відвідини у Франції пам'ятних місць: місця загибелі та могили Г. Вікторова [47–49].

Документи Державного архіву Кіровоградської області представлені матеріалами про члена СРП – учасника підпільно-партизанської боротьби у Франції І. Проценка і В. Бойка [31; 32], серед них фото, вирізки з газет, листи, власні спогади про емігранта з України, члена КПФ Г. Шибанова, який створював радянські партизанські загони на Півночі Франції.

Широку палітру здебільшого біографічних відомостей про участь вінничан у французькому Опорі розкривають справи фондів Державного архіву Вінницької області [20–30]. Вони містять значний фактичний матеріал: характеристики, листи, автобіографії, розповідь В. Порика про відчайдушну втечу з фортеці Сен-Нікез м. Арраса [21]. У справі фонду Р-2700 подано коротку біографічну довідку І. Кордонця – остарбайтера-учасника Руху Опору в Франції [20]. Серед фільтраційних справ на громадян, примусово вивезених до Німеччини під час Другої світової війни, вдалось виявити опитувальний лист на вінничанина

П. Малишевського, поляка за національністю, вивезеного нацистами на о. Джерсі для будівництва укріпрайонів [22]. З нього дізнаємось, що із травня 1943 по червень 1944 р. він перебував у загонах макі, після чого до дня Перемоги боровся з нацистами в складі 19-го польського батальйону французької армії.

Деякі матеріали щодо репатріації українців із Франції та Італії виявлені в фондах державних архівів Хмельницької і Миколаївської області. Вони дають змогу з'ясувати пропагандистські «прийоми» радянської влади, яка різними шляхами, в т. ч. залякуванням родичів і людей, які перебували в «імперіалістичній» Західній Європі і «брехливими» до них листами, що «нам живеться все краще і веселіше» [33, арк. 11; 37, арк. 120], а в Франції, наприклад, люди «голодують» і «вдома їм буде краще» [38, арк. 122], намагалась зумисно повернути на відбудову повоєнного господарства СРСР «максимальну» кількість трудової сили. Лише в квітні–вересні 1947 р. з Франції до України через Одеський порт повернулось від 25 до 30 тис. українців [35, арк. 27], що в рази більше за попередній рік (2200 осіб) [36, арк. 13].

Виявлені в фондах державних архівів Чернівецької [40] і Полтавської області [34] матеріали мають допоміжний характер. Зокрема, опрацьовані у фонді 3802 Держархіву Чернівецької області справи свідчать, що багато вихідців із Буковини влились у французький Опір після завершення громадянської війни в Іспанії, в якій вони брали участь.

Документи Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України (ЦДАМЛМУ) допомогли зрозуміти специфіку процесу «цензурної очистки» радянського періоду, зокрема режисерського сценарію Ю. Лисенка «Русский из Дрокура» в 1967–1969 рр., на основі якого в 1970 р. було знято фільм про В. Порика та його бойових побратимів-українців – «Узники Бомона» [77]. Насамперед, мова йде про недоцільність окремих сцен кінофільму і вилучення частини вживаних слів, у т. ч. «українець», радянський патріотизм тощо.

Вивчення низки справ фондів Галузевого державного архіву Служби безпеки України [85] та його Вінницького обласного управління [86] уможливило з'ясування особливостей французького Руху Опору – участь українських

«колаборантів» у складі німецьких військових частин, кинutih на придушення партизанського руху, які перейшли на бік Руху Опору.

Із зарубіжних архівних установ у дослідженні використано матеріали з фондосховищ Російської Федерації, Франції, Італії, Німеччини, Словенії та Швейцарії. Цьому сприяла тісна співпраця автора з провідними науковцями Франції (Ж. Суффле, А. Білобран і Е. Дюпуй), Швейцарії (Р. Русс), Італії (А. Роберті, А. Парізі, Ф. Верердо, М. Россі і М. Екклі), Азербайджану (І. Аббасов), Казахстану (Г. Мендікулова) і Росії (М. Талалай і Н. Маркдорф).

Зокрема, з архівів Республіки Словенія опрацьовано особові справи, агітаційні звіти, депеші партизанського командування, звіти інтенданта, медичні довідки, судові листи, слухання, рішення, планування операцій та їх результати, матеріали італійського гарібальдійського підрозділу «Натіzone», список бійців 9-го корпусу Народно-Визвольної армії Югославії (НВАЮ) [94], а також матеріали 18-ї словенської ударної Базовицької бригади НВАЮ – накази, інструкції, листи воєнного керівництва, політичні, військові звіти розвідки, хроніки бойових дій підрозділів, списки командного керівництва та партизан, списки загиблих тощо [93]. Вони ілюструють спільні дії італійських і словенських партизан у прикордонних районах обох держав проти нацифашистів.

Залучені документи з Російського державного архіву соціально-політичної історії сприяли кращому розумінню специфіки організованого КПФ підпільного руху в таборах, функціонуванню табірних і міжтабірних комітетів, де перебували, здебільшого, радянські військовополонені [86–90]. Саме вони становили основу радянських партизанських загонів на території Франції, в складі яких нерідко більшість становили вихідці з України.

У фонді 4459 Державного архіву Російської Федерації зберігаються тематичні справи відділу іноземної службової інформації інформаційного агентства «ТАРС», співробітники якого аналізували інформацію вісників іноземної інформації «ТАРС», інформаційного бюлетеня для службового користування [82–85]. Їх джерелом слугувала інформація кореспондентів «ТАРС» за кордоном і зарубіжних телеграфних агентств, переклади статей зарубіжних

авторів і листи закордонних ТАРС. В справах фонду (3680, 3681, 3682, 4807) виявлено інформацію про французьких Рух Опору, переважно спогади колишніх учасників Опору, бесіди кореспондентів «ТАРС» з представниками КПФ та очільниками партизанського руху, зокрема командувачами ФФІ в Іль де Франс.

Інформація про перебування у Франції в роки війни вихідця з України К. Ружина, підпільника, колишнього члена СРП Франції збереглася в матеріалах Російського державного архіву літератури і мистецтва [91–92].

За допомогою вивчення документів електронного ресурсу узагальненого банку даних про захисників радянської Вітчизни «ОБД «Меморіал» нами в дослідження були залучені матеріали Центрального архіву Міністерства оборони Російської Федерації, де в списках радянських людей – учасників європейського Руху Опору виявлено репатріаційні справи, рапорти командирів, списки партизанських загонів з інформацією про українців, які боролись проти нацифашизму на території Франції та Італії [80–81].

В дослідженні використані матеріали Федерального військового архіву Німеччини у м. Фрайбурзі в Брайзгау (Бундесархів-Мілітарархів), насамперед «військові щоденники» вищого військового керівництва Німеччини, які вели щоквартально спеціально підготовлені військові [95–98]. Ознайомлення з ними сприяли глибшому розумінню специфіки діяльності німецьких підрозділів у боротьбі з партизанським Опором на території Франції та Італії, оскільки вони віддзеркалюють «інший бік» і дають можливість ідентифікувати німецькі та італійські підрозділи, які в науковій літературі нерідко звужуються до аббревіатури СС або тедескі (німці). В ході вивчення історії боротьби SS-Pol.Rgt.15 проти італійських партизан залучені документи Федерального архіву Швейцарії в Берні [99], адже підрозділи німецького поліцейського полку діяли у прикордонній італійсько-швейцарській смузі. Опрацювання матеріалів німецьких і швейцарських архівів дозволило виявити певні фактичні помилки в низці документів, зокрема завищену кількість німецьких солдатів і офіцерів, задіяних у тих чи інших операціях.

Джерелами дослідження стали проаналізовані матеріали зі фондосховищ архівних і музейних установ Франції. З допомогою архіву префектури поліції виявлено інформацію про українського емігранта С. Чубаря – начальника штабу партизан-макі загону «Максим Горький» під командуванням І. Скрипая, а також про деталі останнього для Й. Кліща бою з нацистами [104]. Про участь свого українського колеги, емігранта П. Дячука повідомляють документи Національного архіву Франції [100]. Відомості про боротьбу з окупантами українців у загоні «Сталінград» виявлено в рапортах інспектора поліції м. Шомон Верньої Марни А. Дюкло начальнику регіональної бригади поліції департаменту Марна від 22 серпня 1944 р., що зберігаються в архіві департаменту Верхньої Марни [105]. Картину проведених «сталінградцями» операцій доповнюють фондові колекції архіву самого м. Шомон [114–116]. Інтерес викликає колекція матеріалів полковника Ф. Лермітта, відомчого кореспондента Комітету з історії Другої світової війни, що представляє велику кількість документації, вивчення якої дозволило поглибити уявлення про участь українців у Опорі в муніципалітетах департаменту Па-де-Кале [106–110]. З джерел Національного музею Руху Опору в Шампінї-сюр-Марн з'ясовано про участь українця В. Бачинського у багатьох диверсійних актах на залізничній лінії Тулуза–Бордо в департаменті Тарн і Гарона та звільненні жінок і підлітків, яких гітлерівці намагалися вивести в Німеччину [232–234]. Вивчення рапортів регіонального керівника ФТП Рене Буффара з архіву департаменту Мерт і Мозель за січень–лютий 1944 р. дало можливість уточнити деталі про виконання групою «Сталінград» диверсій зі знищення ворожих ешелонів у районі м. Лонгійон [111–113]. Дані про втрати і збитки окупантів завдяки діяльності групи «Сталінград» доповнюють матеріали Військового архіву Міністерства оборони Франції в Венсені [101–103].

У дослідженні використані різні за походженням матеріали архівних установ Італії, зібрані під час наукового відрядження восени 2019 р. Найбільше джерел опрацьовано у фондосховищах Інституту Антоніо Грамші в Римі [117], зокрема післявоєнну «колекцію» про безпосередню участь громадян СРСР в італійському Русі Опору. Це дало можливість встановити імена близько півсотні

українців, які були бійцями, політруками, а нерідко й командирами партизанських формувань або їх заступниками.

Фондові матеріали Інституту історії Опору та сучасного суспільства Марка Трегіана в провінції Тревизо [120–126], Історичного архіву комітету Національної асоціації партизан Італії (ANPI) в провінції Удіне [141-142], архіву Інституту історії Руху Опору в Тоскані [127–131] та архіву Історичного інституту Руху Опору і сучасного розвитку провінції Імперія [132–136] істотно розширили інформацію про участь українців у Спротиві в областях Венето, Фріулі-Венеція-Джулія, Тоскана і Лігурія. У базі даних П'ємонтського інституту історії Опору та сучасного суспільства «Джорджіо Агості» знайдено імена багатьох партизан – вихідців з СРСР, які діяли в області П'ємонт [118; 119], однак ідентифікувати їх національну приналежність наразі не видається можливим через відсутність необхідних облікових даних. Проте вдалось доповнити відому інформацію завдяки інтерв'ю з І. Морозом.

Аналіз особового фонду колишнього учасника Опору в провінції Б'єлла італійця Чезаре Валеріо дозволив вивчити воєнну долю українського емігранта Б. Гайдуківського [245], а колекція матеріалів Фьоренцо Лаваньоні – харків'ян В. Литовка і В. Туліско, бійців партизанського підрозділу «Пазубіо» [242–244].

Джерельну базу роботи доповнено матеріалами Національного музею історії України у Другій світовій війні, Криворізького історико-краєзнавчого музею [188–190], Дніпровського національного історичного музею імені Дмитра Яворницького [172–175], музею міста Кам'янське [196–202], Львівського історичного музею [194-198], Токмацького міського краєзнавчого музею [213–215], Військово-історичного музею – філії Чернігівського обласного історичного музею ім. В. В. Тарновського [167–169], Корсунь-Шевченківського державного історико-культурного заповідника [185–186], Кременецького краєзнавчого музею [187], Каховського історичного музею – філії Херсонського обласного краєзнавчого музею [181–184], Кагарлицького [179], Орхівського районних краєзнавчих музеїв [205; 206], Вінницького [170–171], Хмельницького, Тернопільського, Запорізького обласних краєзнавчих музеїв, Харківського

історичного музею ім. М. Ф. Сумцова, Полтавського краєзнавчого музею ім. Василя Кричевського [207–209], архівів Хмельницького, Тернопільського, Запорізького обласних краєзнавчих музеїв [176–178], Харківського, Одеського історичних музеїв [203–204].

Зокрема, важливу інформацію про боротьбу представників України проти гітлерівських окупантів і їхніх союзників на території Франції та Італії містять матеріали Національного музею історії України в Другій світовій війні: особисті речі і документи національного героя Франції, Радянського Союзу В. Порики; організатора й координатора діяльності партизанських підрозділів українських емігрантів в окрузі Парижа В. Лозового; учасників Руху Опору В. Дячка, П. Лисака, І. Скрипая, В. Таскіна, Г. Шибанова і багатьох інших [139–166].

Чимало фактичного матеріалу використано з фондів Львівського історичного музею, де виявлено документи українських емігрантів – макі Франції, в тому числі про українського емігранта у Франції М. Терешка, М. Сошаль (К. Терешко-Шептицької), А. Шептицького та К. Терешко [191–195]. В матеріалах Хмельницького обласного краєзнавчого музею виявлено важливу інформацію про участь подолян Г. Ліпницького та А. Мельничука у боротьбі з нацифашистськими загарбниками на території Італії [225–231]. Цікаву інформацію про пам'ять і вдячність італійців українським воїнам, які, звільнившись з полону і концтаборів, зі зброєю в руках героїчно воювали в партизанських загонах у горах Лігурії біля м. Генуя виявлено в Тернопільському обласному краєзнавчому музеї [210–212]. В фондах Харківського історичного музею ім. М. Ф. Сумцова опрацьовано низку документів про М. Алмакаєва – одного з українців, активних учасників італійського Руху Опору: нагороди італійських партизан [220–222], посвідчення, листівки [216–219; 223; 224] та ін.

Виявом значного інтересу до вивчення історії французького та італійського рухів Опору в 1940–1945 рр. в СРСР стало видання праць дослідників Франції та Італії – очільників Спротиву, керованого місцевими комуністами, мемуари державних і політичних діячів, документальні видання [254; 255; 258–261; 292]. У дослідження залучені й мемуарно-документальні видання про учасників

європейського Руху Опору, зокрема про боротьбу українців на о. Олерон [275; 608], спогади М. Петухова, з яких постає картина італійського Спротиву, що набув широко розмаху влітку 1944 р. [274].

Інформативною виявилася збірка «О чём не говорилось в сводках» [276], в якій вміщено низку статей вихідців з України, передусім очільників військових формувань підпільних груп Опору на території Франції та Італії. Для вивчення французького Спротиву неабияке значення має книга «Против общего врага: советские люди во французском движении Сопротивления» [281], у вступній частині якої підкреслено про участь українців у французькому Русі Опору.

Окрему джерельну підгрупу представляють спогади учасників італійського та французького Спротиву,, видані в СРСР. Сюди варто віднести праці бійців французького Опору Б. Старікова [288] і В. Олексієнка [247], партизана 8-ї гарібальдійської бригади «Романья» С. Сорокіна «Звезда Гарибальди» [283] і командира загону в Римській провінції А. Тарасова «В горах Италии» [290]. До речі, в 1976 р. цей автор видав іншу книгу «Италия в сердце» [291] про італійський Рух Опору за участю українських борців. Свої мемуари у 1988 р. опублікував командир «Російського батальйону» в області Емілія-Романья – В. Переладов [277], де описав чимало героїчних вчинків українців, які перебували в його складі.

В останні роки джерельна база поповнена спогадами українців – учасників французького та італійського Опору про своє воєнне життя [267; 272; 295]. Насамперед, це книга, яка вийшла в Києві у 2019 р. – «В'язні з України в концтаборі Маутгаузен», де, поряд із вивченням питання про перебування в цьому концтаборі понад 20 тисяч чоловіків і жінок з України, подано спогади учасника італійського Руху Опору – В. Іванова з Київщини [253, с. 141–142, 324].

Не є виключенням і Росія, де опубліковані спогади ветеранів – очевидців і безпосередніх учасників тих подій, їхніх близьких родичів, автобіографічними матеріалами, мемуарами, нотатками, записками тощо [256–257; 774; 838; 857]. Ознайомлення з ними дали змогу з'ясувати не лише кількісну, а й якісну інформацію про участь українців, у підпільно-партизанській боротьбі проти нацифашизму в Франції та Італії, а й простежити моменти їх повсякденного

життя, відносини з місцевим населенням і союзницькими військами, співставити пам'ять про них на Батьківщині та в західних країнах тощо.

Великий інтерес до подвигу співвітчизників у французькому та італійському Рухах Опору проявили радянські журналісти. За нашими підрахунками, з кінця 50-х рр. і до розпаду СРСР було надруковано в різних науково-публіцистичних виданнях близько півсотні статей, переважно біографічного жанру, присвячених даній проблемі. У значній їх частині подано факти про діяльність В. Порика та його земляків – бійців французького Опору.

Ще одна група джерел представлена кореспонденціями з періодичної преси та повідомленнями зі всесвітньої мережі Інтернет. Публікації у періодичній пресі представлені двома групами: радянського часу в часописах районного, обласного та всесоюзного рівня і сучасного періоду. Одну з них складають публікації В. Андрєєва [301–304], С. Сокирянського [479], Т. Мамаладзе [414], М. Коноплі [389], В. Шмиголя [498], А. Землянушина [370–372], М. Лемещука [406], В. Алексеєнко [300], А. Смирнова [477] та ін. Так, участь українців та інших вихідців із СРСР у французькому Опорі висвітлив Г. Нечаєв [426–431] в статтях, побудованих на неопублікованих документах, спогадах учасників антинацистської боротьби у Франції, листах і матеріалах французької періодичної преси. В серії публікацій «Люди незламної волі» у газетах республіканського рівня «Вісті з України» та львівській обласній газеті «Вільна Україна» в 1964–1967 рр. з'явилися документальні розповіді про емігрантів у Франції із Західної України, в графі «національність» у яких часто вказувалося «поляк» [315–328].

Із періодичної преси нами використано кореспонденції В. Вітковського [339], С. Єсюніна [366], Л. Катеринич [381], Т. Мокаленка [421], О. Олійниківа [437], Л. Пасічник [447], Н. Романюк [462] та ін. Спільно з вінницьким журналістом Ю. Сегедою в 2015–2020-х рр. взято інтерв'ю у вінничан – учасників французького та італійського Руху Опору або їх родичів (І. Мороза, О. Чайки, родини В. Порика, М. Бойка), опубліковані в газеті «Вінниччина» [384; 269–271] з описом їх бойового шляху. Загалом, найбільше публікацій стосуються пам'яті та жертвності В. Порика і М. Буянова на французькій та італійській землях.

Серед джерел особливе місце посіли взяті нами інтерв'ю в уродженця с. Жигалівка Калинівського району Вінницької області І. Мороза [284], що проживав у с. Затурці Локачинського району Волинської області; жителя смт. Просяна Покровського району Дніпропетровської області С. Купріна [286] та О. Чайки – жителя с. Курилівці Жмеринського району Вінницької області [285]. Це дало змогу глибше осмислити емоційний стан і психологічні відчуття, які вони пережили, беручи участь в Русі Опору Франції та Італії через «особливе» ставлення з боку органів радянської влади і громадськості.

Чималий комплекс фактичного матеріалу виявлено у й мережі Інтернет. Це статті місцевих краєзнавців, науковців, істориків, безпосередніх учасників буремних подій [1114–1178]. Наприклад, у статті «Советские партизаны в Италии» міститься коротка характеристика участі в Русі Опору радянських військовополонених, вивезених в Італію на примусові роботи нацистами [1136].

Отже, джерельну базу дослідження склали документи і матеріали, зібрані самостійно автором упродовж 2015–2020 рр. в архівах, музеях, під час зустрічей з учасниками Руху Опору та їхніми родичами, більшість з яких вперше введено в науковий обіг. Найбільшою інформаційною насиченістю вирізняються передусім матеріали і документи архівів, краєзнавчих та історичних музеїв. Їх аналіз дозволив істотно конкретизувати участь наших співвітчизників у боротьбі з гітлерівськими поневолювачами на території Франції та Італії.

1.3 Теоретико-методологічні засади роботи.

При виконанні нашого дослідження ми ретельно ознайомилися з сучасними теоретичними підходами та узагальненнями відомих вітчизняних істориків, в яких містяться найновіші досягнення української національної історичної науки та оцінки участі українців у Русі Опору в європейських країнах. Вони допомогли розглянути проблему зі справді сучасних і, головне, україноцентричних позицій, а

також здійснити реконструкцію подій, пов'язаних з історичною долею народу України в період Другої світової війни.

Сама постановка проблеми спонукала дослідника застосувати методологічні підходи перехресної історії або «*histoire croisée*». Міждисциплінарний характер роботи зумовив використання розмаїття методологічних засад, а також дослідницьких методів, засобів і категорійного апарату, якими послуговуються інші науки, такі як політологія, етнологія, культурологія, статистика тощо.

Особливого значення в дослідженні набувають наукові праці сучасних європейських дослідників, методологічна основа яких базується на ґрунті найновіших теоретичних і методологічних принципів, розроблених французькою, італійською, швейцарською, німецькою, англійською, американською історичною школами. Адже саме в цих країнах тема європейського Руху Опору стала об'єктом вивчення практично відразу після завершення війни. На сучасному етапі французькі та італійські дослідники прагнуть до переосмислення, тим самим «максимально наблизитись до забутої, трансформованої, міфологізованої, затемненої забуттям, пам'яті та її метаморфоз, прогалин, конфліктів історії Руху Опору в Франції. Їх єдиними критеріями є етика та історичний метод, які дозволили критично поставитися до всіх документів, відомостей, тверджень і перевірити всі джерела на предмет достовірності кожного факту, кожної інформації» [943, с. 263]. Це дозволяє виокремити та простежити різноманітні малодосліджені аспекти визначеної теми: долю колишніх радянських військовополонених з часу їх потрапляння на італійську і французьку землю та довести до періоду повернення в Україну, проаналізувати взаємовідносини месників різних національностей і дати характеристику участі нацистських підрозділів у каральних походах проти французьких та італійських партизан.

Всебічно проаналізувати роль українців у французькому і італійському антинацистському Русі Опору дозволило дотримання фундаментальних принципів діалектики і детермінізму, загальнонаукових принципів історизму, об'єктивності, багатофакторності, всебічності, системності, конкретності та логічності тощо.

В роботі використано принцип діалектики, що дозволило розглядати різноманітні форми участі вихідців з України в Русі Опору Франції та Італії у взаємозв'язку, саморозвитку і взаємообумовленості, оскільки всі вони мали відповідні передумови та причини виникнення. Принцип детермінізму забезпечив розгляд цієї теми через призму причинної зумовленості. Дотримання принципу історизму забезпечило шляхом опрацювання всієї сукупності конкретних фактів розгляд участі українців у Русі Опору в Франції та Італії через призму його виникнення, внутрішнього механізму закономірного розвитку в конкретно-історичних умовах, динаміки і у взаємозв'язках з іншими подіями, викликаними становищем нацифашистської окупації й змінами стратегічних і тактичних завдань у кожен конкретний час. Опора на принцип об'єктивності допомогла безпристрасно і реалістично вивчати та достовірно відтворювати боротьбу вихідців з України в різних формуваннях Руху Опору на конкретному фактичному матеріалі з позицій адекватності, встановлення істини, прагнення пізнати найсуттєвіші аспекти і особливості. Застосування принципу багатофакторності сприяло вивченню та осмисленню умов й можливостей антинацистської боротьби в різноманітних французьких і італійських формуваннях з урахуванням численних причин і чинників, які впливали на її характер та особливості. Принцип всебічності уможливив пізнання участі українців у Русі Опору в Франції та Італії в усій її повності. Дотримання системного принципу передбачило підхід до певної сукупності історичних фактів про участь українців в антинацистській боротьбі на території Франції та Італії як до чіткої системи з властивими лише їй закономірностями і зв'язками. Принцип конкретності та логічності допоміг з'ясувати справжню сутність логічних форм пізнання і домогтися систематизації та узагальнення пов'язаних між собою численних фактів й тим самим здійснити достовірну наукову реконструкцію участі вихідців з України в антинацистському спротиві в Франції та Італії.

Історико-генетичний принцип дозволив простежити еволюцію участі українців у Русі Опору розгортання антинацистської боротьби в Франції та Італії на різних її етапах: від підпільної та збройної боротьби на початку війни і аж до

національного повстання. При цьому, на останньому етапі боротьби всі вказані форми існували паралельно. Використання принципу політичного плюралізму дало змогу вивчити протилежні точки зору щодо розгортання Опору Франції та Італії та післявоєнного устрою країн (комуністичного та некомуністичного табору). Основний матеріал роботи поданий відповідно до проблемно-хронологічного принципу: основні проблеми дослідження (становлення партизанського руху, формування політичної системи в роки війни, входження до складу французьких та італійських партизанських загонів українських бійців з числа військовополонених, «остарбайтерів», емігрантів, місії УПА, українських підрозділів (куренів), армії Власова, козаків Краснова, участь вихідців з України в далекій Франції та Італії і пам'ять про їхню жертвність у французькому, італійському та українському народах, поверненні на Батьківщину (репатріації) висвітлені в хронологічній послідовності.

В основу виділення українців – учасників Руху Опору Франції та Італії в окрему групу бійців Опору взято територіальний принцип. Він дозволив значно розширити кількісний склад вихідців з України, які брали участь в антинацистській боротьбі на теренах цих двох країн.

Для реконструкції процесів формування і генезису Руху Опору Франції та Італії було використано методи архівної та бібліографічної евристики, що значно посприяло успішному досягненню поставленої мети і вирішенню завдань. Локальний метод використаний для вивчення індивідуального досвіду бійців – учасників антинацистського Руху Опору Франції та Італії. Він дозволив здійснити історичний аналіз і створити модель системи взаємозв'язків, об'єднати окремі «долі» у цілісну картину. Застосування цього методу дозволило сконцентрувати увагу на вивченні воєнного досвіду українців, які перебували в партизанських загонах Франції та Італії. Приміром, цей метод використовувався під час роботи з такими джерелами, як спогади учасників європейського Спротиву, зокрема в Франції та Італії, що дозволило провести цілісний опис і аналіз умов ведення партизанської боротьби, взаємодію зі «іноземними» побратимами, проходження репатріації тощо. Аналізуючи протоколи допитів, організованих енкаведистами,

анкети, опитувальні листи інтерв'ю, автобіографії, пояснювальні записки, висновки фільтраційних комісій, документи союзних військ, порівнювалась інформація, яка була типовою, що дало можливість прослідкувати не лише перебіг таких важливих для партизан умов, як умови побуту, харчування, озброєння, а й виокремити локальні особливості, зокрема, участь кожної категорії українців (емігрантів, військовополонених, «остарбайтерів», добровольчих національних військових формувань під орудою ОУН) в різних формах боротьби проти гітлерівських окупантів на території Франції та Італії.

Поєднання статистичного методу та методу контент-аналізу було використано при дослідженні кількісного та персонального складу вихідців з України в бойових одиницях французького та італійського Рухів Опору. Зокрема, після опрацювання різного роду списків партизанських загонів, статистичних даних звітної та інформаційної документації воєнного командування і вже напрацьованих в історіографії відомостей про участь вихідців з СРСР в Русі Опору Франції та Італії нам вдалось виокремити українців з когорти «радянських» учасників антинацистської боротьби в цих країнах. Так, було з'ясовано, що із 400–450 радянських партизанів на півночі Франції, близько 300–350 чи понад 75 % були українцями, а з 24 радянських партизанських загонів – 14 або 58,3 % очолювали сини України. Крім того, на всій території Франції більше сотні українців брали участь у змішаних франко-радянських або французьких партизанських формуваннях, з яких близько десятка очолювали українці. Схожою була ситуація і в Італії, де близько 30-40% «радянського» контингенту учасників Опору, який становить більше 5 тис. осіб, були вихідцями з України. В ході дослідження, внаслідок квантитативного аналізу текстів різноманітних за походженням джерел та літератури, а також науковим контактам з іноземними дослідниками за останні роки нами встановлено близько трьохсот імен та більше півсотні місць поховань співвітчизників – учасників італійського та французького Рухів Опору. Проте, загальну точну кількість поки не встановлено.

Важливим дослідницьким інструментом став усно-історичний метод, який дозволив заповнити пробіли у джерелах про наукові біографії, актуальність яких

полягає у тому, що через конкретний досвід учасників Руху Опору вдалось розкрити культурний та політичний контекст, в рамках якого формується образ минулого. Проведені інтерв'ю засвідчили, що співрозмовники відтворили стійкі спогади про перебування в трудових таборах, контакти і взаємини з місцевими жителями, участь у багатьох бойових операціях та ін. Надійність і достовірність розповідей таких інформаторів були піддані нами науковій критиці та уточненню і порівнянню з іншими документальними джерелами. Їх важливість полягає в наступному. По-перше, особисті спогади є ефективним інструментом відтворення минулого, як безпосереднє враження про життя людей в його справжньому вигляді. По-друге, отримана інформація пролила світло на характер політичної культури та історичну свідомість простих людей, які брали участь у Русі Опору в країнах Європи. По-третє, завдяки ним такі люди не тільки зайняли належне місце в історії, а й стали суб'єктами створення історичного знання, що має і серйозне політичне спрямування.

Дослідження окремих аспектів проблеми стало можливим завдяки використанню методу формальної логіки. Він дозволив встановити, що розгортання європейського Руху Опору в Другій світовій війні було реакцією на нацистську диктатуру, встановленого на теренах окупованої Європи окупаційного режиму. Крім того, логічним видається використання в дисертації поняття «нацифашизм», особливо щодо італійського Руху Опору, де попри ідеологічні розбіжності між самими поняттями «нацизм» і «фашизм», у вересні 1943 р., з приходом німців на Апенніни, відбулось фактичне їх злиття.

Таким чином, поєднання загальнонаукових, конкретно-історичних і міждисциплінарних методів дозволило провести комплексне, всебічне висвітлення питань дисертаційної роботи.

Висновок до розділу

Аналіз вітчизняних і зарубіжних наукових досліджень про Другу світову війну засвідчив, що в ній знайшов відображення широкий спектр питань

розгортання Руху Опору в країнах Європи, зокрема в Італії та Франції, і участі в ньому не лише італійців та французів, а й представників інших народів, у тому числі представників СРСР. В літературі накопичено значний фактичний матеріал про їх боротьбу в складі підрозділів італійського і французького Руху Опору. Проте участь у ньому українців поки що не розкрита. Поза увагою істориків залишилися шляхи потрапляння до партизан, обставини і умови перебування й ведення боротьби українців у складі французьких та італійських формувань, систематизація даних про наших співвітчизників – учасників Опору Франції та Італії, «місця пам'яті», репатріація тощо.

Залучений комплекс архівних джерел, кореспонденцій періодичної преси, листування і спогади учасників Руху Опору є репрезентаційними і достатніми для всебічного наукового розкриття проблеми. Серед них важливе місце посідають джерела із зарубіжних архівних і музейних установ. Вони становлять особливу цінність для висвітлення участі вихідців з України в італійському і французькому Русі Опору – важливій складовій Другої світової війни. Чільне місце в джерельній базі складають інтерв'ю з безпосередніми учасниками бойових дій, які мають значний евристичний потенціал. Їх опрацювання дозволило доповнити історію внеску українського народу в боротьбі з нацифашизмом.

Складність антинацистського Руху Опору, мозаїчність мереж, організацій і військових формувань, які належали до різних ідеологічних течій, на території Франції та Італії, в яких брали участь українці у період Другої світової війни, спричинили розпорошеність джерел. Це викликало необхідність копіткої роботи з формування джерельного комплексу як в Україні, так і за кордоном.

Завдяки використанню сукупності методологічних підходів, принципів і наукових методів розкрито тему дослідження і змістовно забезпечено достовірність отриманих результатів і обґрунтованих висновків.

РОЗДІЛ 2

РОЗГОРТАННЯ РУХУ ОПОРУ В ЄВРОПІ У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

2.1 Особливості європейського Руху Опору та місце в ньому України.

В історії ХХ ст. боротьба народів проти німецького нацизму, італійського фашизму та японського милітаризму, яка розгорнулася у роки Другої світової війни на «світовій арені», мала першочергове значення для майбутньої європейської і світової цивілізації. Розвиток міжнародних відносин у 30-х рр. ХХ ст. з невблаганною силою наближав початок світового конфлікту. Війна багато в чому «знаменувала» продовження Першої світової війни після 20-річної перерви, що пройшла в «пошуках арбітражу» геополітичних суперечок, залишених неврегульованими Версальсько-Вашингтонською системою. 50 млн жертв у ході Другої світової війни «зробили» її найкривавішим конфліктом, а також наймасштабнішою війною в історії людства.

На відміну від Першої світової війни, в якій домінували національні збройні сили, в ході Другої світової війни спостерігалася виразна тенденція їх інтернаціоналізації. До армій воюючих країн залучали представників багатьох народів із різними політичними прагненнями [539, с. 8]. Як відомо, у зв'язку з відсутністю власної держави Україна стала однією з головних арен світової війни, а українці – воїнами фактично всіх армій, які пройшли через її горнило [684, с. 19; 683, с. 24; 796, с. 37; 618, с. 26; 736, с. 150; 737, с. 34; 818, р. 298; 843, с. 120].

Політика «невтручання», а згодом і «умиротворення агресора» з боку Великобританії та Франції («аншлюс» Австрії, Мюнхенська угода і розчленування Чехословаччини, встановлення профашистського уряду Франко у результаті громадянської війни в Іспанії 1936–1939 рр., окупація італійськими військами Албанії тощо) полегшили нові загарбницькі акції Німеччини [554, с. 3;

461; 803, с. 61; 854, с. 309]. Події кінця 1930-х р. вказували й на «похорон» Ліги Націй, яка виявила цілковиту неспроможність запобігти війні.

Для України війна розпочалась ще до фактичного початку кривавої бійні – навесні 1939 р., коли мала місце угорсько-українська війна, внаслідок якої Карпатська Україна була окупована Угорщиною [848, с. 95]. Продовженням цього стала участь вихідців з України в складі польської армії у боротьбі проти гітлерівських військ (в її лавах воювало 110-120 тис. українців, 8 тис. з яких загинуло), які 1 вересня 1939 р. вторглись у Польщу [759, с. 365; 853, с. 759]. Маючи перевагу в бронетанкових дивізіях, танках і літаках, вермахт зміг швидко оволодіти територією Польщі із Заходу. В свою чергу, після підписання «цинічного» пакту Молотова-Ріббентропа радянські війська окупували Західну Україну. Таким чином, з вересня 1939 р. до вторгнення Німеччини в СРСР 22 червня 1941 р. остання стала, внаслідок нацистсько-радянського пакту, де-факто союзником німців [1073, с. 185–187; 740, с. 96; 733, с. 232; 704, с. 287].

Після завоювання Польщі, побоюючись висадки союзних військ у Норвегії, Гітлер готувався до продовження війни на Західному фронті. Тому, попри декларований нейтралітет Норвегії в квітні 1940 р. нацистські війська швидко окупували Данію і Норвегію, не зустрівши рішучого Спротиву. Цьому сприяли профашистські настрої у владних структурах цих країн [523, с. 278; 977, р. 218]. Наступного місяця гітлерівські війська поневолили Францію, Нідерланди, Бельгію і Люксембург [1084, с. 92; 824, с. 28].

З жовтня 1940 по квітень 1941 р. полчища Німеччини перетворили Південно-Східну Європу в плацдарм для нападу на СРСР (були окуповані Югославія і Греція, водночас Румунія, Угорщина та Болгарія стали союзниками Гітлера) [617, с. 119; 793, с. 241]. 22 червня 1941 р. німецькі війська напали на вчорашнього «партнера» – СРСР [802, с. 945; 760, с. 287]. Планом передбачалася «блискавична війна», яка мала завершитись взяттям Москви до перших холодів. Проте гітлерівці прорахувались, «забуксувавши» під Києвом, Ленінградом, Смоленськом і тією ж Москвою. Невдовзі радянські війська перехопили ініціативу і розпочали контрнаступ, який призвів до корінного перелому на

Східному фронті (розпочався розгромом німецьких військ під Сталінградом наприкінці 1942 р. і завершився поразкою гітлерівців у битві на Курській дузі і битвах на Дніпрі) [577 с. 36; 581, с. 15; 601, с. 100; 614, с. 94; 615, с. 37].

Після встановлення нацистської диктатури в Німеччині було створено 14033 концтабори та інших місць примусового утримання людей, у тому числі в окупованих країнах Європи, де у нелюдських умовах утримувалося 18 млн. осіб різних національностей, з яких понад 11 млн. було знищено. 50 % з них були військовополоненими [604, с. 68]. Офіційна статистика свідчить, що за роки війни з України було примусово вивезено 2,4 млн осіб [287, с. 276; 251, с. 648]. Ними також повнилися концтабори Бухенвальд, Дахау, Освенцім, Майданек, Маутхаузен та інші [726, с. 158; 249, с. 428; 543, с. 78; 547, с. 147; 548, с. 187; 549, с. 97; 262, с. 185; 263, с. 321; 264, с. 213; 765, с. 59; 872, с. 64; 637, с. 187]. Тому на першому етапі війни українці брали участь у розгортанні підпільного руху саме в концентраційних таборах [704, с. 547; 579; 398; 539, с. 537]. В результаті у них виникли потужні підпільні організації і комітети [728, с. 75; 266, с. 311; 550, с. 510; 755, с. 326; 742]. Наприклад, у концтаборі в Бухенвальді було створено 178 бойових груп із 1176 в'язнів, 400 з яких або більше 34 % були вихідцями з України. Саме ці групи, зведені в бригади, були головною ударною силою повстання у квітні 1945 р. [845, с. 91; 748, с. 287; 750, с. 99; 726, с. 159; 1074, р. 9].

Після загарбання країн Європи нацистською Німеччиною та її союзниками на окупованих територіях було встановлено «новий порядок» – режим нещадного терору та насильства, який супроводжувався колабораціонізмом, політикою тотального пограбування, депортацією, відкритим терором і геноцидом. Перед народами окупованих держав постали завдання національного визволення і боротьби з нацифашизмом. Такі цілі переслідував Рух Опору, що розгорнувся в окупованій Європі у воєнний період [564, с. 4; 847, с. 68]. Прийнято вважати, що до його учасників слід зараховувати усіх, хто діяв проти нацифашизму в окупованих країнах, якою б не була форма і мотиви їх боротьби [825, с. 12–13].

Форми і методи боротьби в окупованих країнах були вельми різноманітні. Перш за все, це партизанський рух, організація збройних повстань, диверсійних

акцій і страйків, саботаж, поширення підпільної преси, приховування від представників окупаційної влади діячів Руху, вояків союзницьких держав та інших категорій переслідуваних, насамперед комуністів і євреїв, а також налагодження зв'язків з антигітлерівською коаліцією.

Відомо, що 1943 р. став стратегічно переломним у ході воєнних дій на фронтах (відчуття неминучої поразки головного «агресора» і його союзників) і сприятливим для активізації Руху Опору в Європі. Адже, як зазначає Н. Дейвіс, «до Сталінграда керівники Опору могли вдаватись тільки до дрібних диверсій або створювати таємні стежки для втечі союзницьких пілотів і військовополонених. Після Сталінграда вони почали мріяти про визволення» [609, с. 1063]. Про це свідчить низка фактів: перехід від підпільної до активної партизанської боротьби, збільшення чисельності партизанських загонів, завершення утворення в більшості окупованих країн Європи єдиних політично різнобарвних «центрів» Руху Опору і їх заклики до підготовки національних повстань тощо. Зважимо й на те, що прокомуністичні сили, особливо спочатку, очолили Опір нацифашизму в більшості європейських країн, а їх осередки були більш чисельнішими [820, с. 50; 7, арк. 4]. Тому, через ідеологічні розбіжності національно-демократичні сили низки європейських країн (Польщі, Греції, Югославії, Албанії) в завершальній фазі Спротиву зміщують або поєднують антифашистську боротьбу з антикомуністичною, що виводить на перший план національно-визвольний характер боротьби народів Європи.

Саме в цей час українці брали активну участь у Берлінському підпіллі [9, арк. 4]. В 1943 р. у столиці Німеччини вони сформували підпільну організацію «Європейський Союз» (ЄС), учасники якого поширювали антинацистські листівки, переховували військовополонених, оstarбайтерів та євреїв, на яких полював нацистський режим, і постачали їх новими документами, їжею та необхідною інформацією [1, арк. 103–104].

У роки Другої світової війни на окупованій гітлерівцями території Польщі, Чехословаччини, Угорщини, Югославії та інших країн Центральної і Південно-Східної Європи опинились тисячі радянських громадян, серед яких було багато

вихідців із України, велика частина з яких продовжила боротьбу проти ворога. Умови, в яких опинилися співвітчизники, були вельми різноманітними, що не могло не позначитися і на особливостях їх участі в Русі Опору відповідних країн [711, с. 54; 755, с. 338]. Не лише умови боротьби, а й шляхи, що привели українців в ці країни, також були вельми різноманітними. Найчисленнішу категорію у цих країнах становили військовополонені і цивільні особи, які втекли з ешелонів, котрі направлялися в глибокий гітлерівський тил із таборів [677, с. 14]. У багатьох випадках вже восени 1941 – на початку 1942 р. саме вони встановлювали зв'язки з місцевим антифашистським підпіллям і за його підтримки стали організаторами й бійцями перших партизанських груп [34, арк. 87; 676, с. 73; 807–811].

На відміну від інших країн Європи, в Польщі і Чехословаччині значну частину радянських партизан становили спеціально виділені радянським командуванням десантники, а також групи, загони і з'єднання партизанів, які перейшли державний кордон [8, арк. 5; 697, с. 178; 280, с. 746]. До жовтня 1944 р. було перекинуто 49 партизанських груп у Чехословаччину, Угорщину і Румунію і 9 груп – у Польщу [15, арк. 31; 888, с. 389; 674, с. 38; 673, с. 88]. Крім того, розвідувальні органи Червоної Армії направляли в ці країни чимало своїх розвідників для виконання спеціальних завдань, не пов'язаних з партизанською діяльністю [13, арк. 3; 697, с. 184; 568, с. 273]. Але реальна обстановка складалася так, що в багатьох випадках розвідники ставали не тільки рядовими партизанами, але й організаторами і керівниками партизанських загонів [788, с. 117].

Особливістю участі представників України, як і всього Радянського Союзу, в партизанській боротьбі у країнах Центральної та Південно-Східної Європи було те, що спеціально направлені туди радянські партизани перебували під керівництвом відповідних органів СРСР, що полегшувало контроль за виконанням ними поставлених завдань [672, с. 249; 764, с. 177; 1099]. Партизани були добре забезпечені озброєнням і боєприпасами. Про їхні бойові справи і подвиги повідомляли в пресі і по радіо, а самим учасникам присвоювали чергові військові звання, їх нагороджували орденами. Все це надихало й надавало нових сил та енергії [557, с. 389].

На території України також формувалися та діяли великі польські партизанські бригади і з'єднання, в українських партизанських загонах набували бойового досвіду сотні словаків, чехів, угорців, румунів, представників інших народів Європи [674, с. 37; 542, с. 82]. Наданню безпосередньої допомоги європейським борцям сприяв і спільний кордон України з Польщею, Угорщиною, Чехословаччиною і Румунією.

Важливою і відмінною від західноєвропейського Опору рисою, що вирізняла радянських партизан у слов'янських країнах, була мовно-культурна близькість із місцевим населенням, що значно полегшувало їх боротьбу, прискорювало взаєморозуміння і зміцнювало довіру, без яких діяльність вихідців з України за кордоном була б неможливою [653, с. 85; 602, с. 56-57].

Характерних рис громадянської війни набули події в Польщі, Югославії, Албанії та Греції, де діяло декілька ідеологічно і політично протилежних груп Опору [820, с. 53]. Це завадило утворенню у цих країнах єдиного координуючого органу Опору в боротьбі проти окупантів. Антифашистські групи в цих країнах почали виникати з весни 1940 р., а сам Спротив набув широкого розмаху. В Польщі взаємне поборювання відбувалось між загонами Гвардії Людової, яка з травня 1942 р. формувалася переважно комуністами та Армією Крайовою, контрольованою польським емігрантським урядом на чолі з В. Сікорським в Лондоні [541, с. 69]. Відзначимо, що тисячі українців брали участь у боротьбі проти гітлерівців у складі різних польських підрозділів воєнного часу: партизанських загонів [842, с. 78; 660, с. 270; 776, с. 43; 630, с. 210; 1111; 661, с. 262], Польської армії [757, с. 335] та у Другому Польському корпусі генерала Андерса [790, с. 44], за що були нагородженні урядом Польщі різними подяками та орденами [677, с. 23; 410]. В Югославії протистояння відбувалось між комуністами Й. Тіто, четниками Д. Михайловича і групами усташів А. Павелича [535, с. 3; 559, с. 55].

Українці стали активними учасниками визволення Югославії, насамперед у складі взводів, рот, батальйонів, а пізніше й бригад Народно-визвольної армії Югославії (НВАЮ) на чолі з Й. Тіто [820, с. 51; 559, с. 55–56; 532, с. 53]. Тут потрібно згадати єдиний випадок в історії Опору Югославії того часу, коли «іноземний» підрозділ, укомплектований переважно з представників СРСР – 1-а Радянська ударна

бригада НВАЮ під командуванням українця А. Дяченка [378, с. 4] діяла автономно на стиках кордонів Австрії, Італії та Югославії. 250 партизанів цієї бригади, серед яких було багато українців – було відзначено іноземними нагородами [459; 377; 876, с. 29–31]. В Греції кривавою була боротьба між кількісно переважаючою комуністичною Народно-визвольною армією Греції (ЕЛАС) і антикомуністичними рухами: Національно-демократичним союзом Греції (ЕДЕС) та Національним і соціальним визволенням Греції (ЕККА), в Албанії – між комуністичним Національно-визвольним фронтом (НВФ) та опозиційною йому силою – Національним фронтом [647, с. 2]. На боці обох національно-політичних сил Опору активну участь брали українці [529, с. 400; 438; 757, с. 337].

Протилежною, схожою до Опору країн Західної Європи, була ситуація в Болгарії та Чехословаччині, де ліберально-демократичні сили Опору пішли на союз із комуністами в інтересах визволення своїх країн [820, с. 52]. Відзначимо, що в болгарському Спротиві у складі Національно-визвольної повстанської армії, зокрема в її чотах і загонах, брали участь українці [698, с. 132; 700, с. 10; 699, с. 8; 348]. Чимало наших співвітчизників воювали проти окупантів пліч-о-пліч з чехословацькими партизанами у горах Чехії, Словаччини, Моравії, де брали участь у сміливих операціях по знищенню залізничних ешелонів, мостів, гарнізонів тощо [675, с. 128–130; 313; 334; 762, с. 54–57; 544, с. 33].

На території окупованої ворогом частини СРСР, під керівництвом Центрального штабу партизанського руху (ЦШПР) набув великого розмаху «червоний» партизанський рух. Варто відзначити, що в Україні і Білорусії були створені республіканські штаби партизанського руху, підпорядковані ЦШПР [603, с. 29; 855, с. 413]. Крім того, в Україні і країнах Балтії діяли антифашистські національні формування, які боролись на два фронти проти нацифашизму і більшовизму [819, с. 76]. Зокрема, в Україні такою силою була ОУН–УПА, яка до того ж вела боротьбу з польським підпіллям на території Західної України [636, с. 169; 650, с. 162; 271, с. 66]. Таким чином, ідеологічний контекст Спротиву в Україні носив національно-визвольний характер, подібний до Руху Опору в Албанії, Греції, Польщі та Югославії.

Умови, в яких українські партизани боролись на території країн Західної Європи, відчутно відрізнялися від обставин боротьби співвітчизників у Польщі та Чехословаччині: відсутність будь-якого двостороннього зв'язку з Батьківщиною та матеріальну допомогу ззовні, особливо на початковому етапі Опору. Зброю вони спільно з місцевими побратимами здобували виключно у ворога [543, с. 97].

Варто відзначити, що в західноєвропейській літературі радянських людей, котрі знаходилися в Західній Європі, прийнято називати «росіянами». Хоча, крім них, проти окупаційного режиму зі зброєю в руках боролися українці, білоруси, вірмени, грузини, казахи і представники інших східноєвропейських народів. Українці, зокрема, становили значну частину військовополонених і більшість «остарбайтерів» [730, с. 117; 731, с. 137; 732, с. 140; 735, с. 5].

У Бельгії, Нідерландах, Люксембурзі, Норвегії з осені 1940 р. почали використовуватися такі форми антинацистської боротьби, як пропаганда, саботаж, диверсії, страйки, переховування євреїв, допомога військовополоненим, розвідка і участь у боях за звільнення своїх країн [594, с. 96–97; 293, с. 37–39; 248, с. 47–51]. В Іспанії антифранківський Опір з 1939 по 1948 рр. мав подібний характер [803, с. 49]. Кожна з цих країн мала свої історичні та національні особливості, проте Опір окупантам розвивався за схожими закономірностями [820, с. 49]. Попри певні політико-ідеологічні протиріччя, на заключному етапі боротьби в них вдалось сформувати єдині координаційні центри Опору, керовані емігрантськими урядами в Лондоні [644, с. 416; 746, с. 87–92; 523, с. 301].

На території Бельгії активну участь брали українці з числа військовополонених, остарбайтерів і частина української еміграції, які на початковому етапі розгортання підпільної діяльності влаштовували диверсії та акти саботажу за місцем своєї роботи: на шахтах і на підприємствах промислових районів Льежа, Намюра, Лімбурга та ін. [812, с. 224–226; 265, с. 132]. Згодом Опір набув рис партизанської війни, в якій своєю хоробрістю відзначились сотні українців, зокрема командири, розвідники і члени бойових одиниць Опору: В. Кучеренко з Черкащини [413], прилучанин А. Максименко, Ю. Нікітенко з Чернігівщини [876, с. 34–35], дніпропетровець Г. Велогоненко [337; 338] та ін.

В ході розгортання Руху Опору у 1944–1945 рр. гітлерівський блок зазнав кризи та розпаду. Після Італії, в другій половині 1944 р. від Німеччини відійшли три союзницькі держави – Румунія, Болгарія і Фінляндія, а на початку 1945 р. – Угорщина. Наприкінці лютого було звільнено Польщу, а також значну частину Чехословаччини [801, с. 287]. Почався активний наступ на Берлін із Заходу (союзники) і Сходу (радянські війська). Він завершився підписанням у ніч з 8 на 9 травня 1945 р. у Берліні беззастережної капітуляції Німеччини [576, с. 374].

Таким чином, на окупованих територіях гітлерівські загарбники зіткнулися з потужними антинацистськими силами, які розгорнули боротьбу за свободу і незалежність європейських держав. Однак ідеологічні розбіжності між основними політичними «гравцями» Опору всередині цих країн (комуністами і некомуністами) не стали на заваді визволення країн Європи від окупантів. Однією з особливостей європейського Руху Опору був його особовий багатонаціональний склад, адже в партизанських формуваннях були представники різних народів, у т. ч. десятки тисяч українців, які ставали хоробрими бійцями, а нерідко входили до їх командного складу.

2.2 Розгортання Спротиву на території Франції і його інтернаціональний характер.

Будучи невід’ємною складовою історії Франції, Рух Опору одночасно став частиною широкого міжнародного руху. Перші його осередки з’явилися у Франції влітку 1940 р., коли в результаті капітуляції Франції 22 червня 1940 р. німецькі війська окупували 2/3 французької території [259, с. 86]. Французька армія була розброєна і демобілізована (за винятком колоніальних військ і невеликої «армії перемир’я», призначеної для «підтримки порядку»). Французький військовий флот також підлягав розброєнню. Близько 2 тис. французьких

військовополонених були вивезені до Німеччини на примусові роботи. Франція змушена була виплачувати величезні «окупаційні платежі» [258, с. 47; 825, с. 21].

Південна частина Франції («вільна зона») і французькі колонії не підлягали окупації. У «вільній зоні» зберігався зовні самостійний французький уряд на чолі з Ф. Петеном, резиденцією якого стало містечко Віші департаменту Альєс [259, с. 131]. А. Гітлер вважав, що повна окупація Франції за відсутності французького уряду неминуче призведе до переходу французького флоту і великих колоніальних володінь на бік союзників. Виходячи з цих міркувань, він визнав за необхідне зберегти уряд Ф. Петена для «нейтралізації» флоту і колоній [968, с. 247–248]. Натомість вішістська Франція розраховувала перейти від переможеної країни в статус партнера переможної Німеччини [292, с. 12]. Тому німецька окупація у Франції не була схожою на окупацію в інших країнах. Вона почалась під знаком колаборації – окупанти розраховували «господарювати» в Франції без «зайвих труднощів», «нав'язавши» свої принципи співпраці – повний військовий, політичний і економічний контроль з боку Німеччини [655, с. 64]. Тим самим уряд Ф. Петена став свого роду васалом німців.

Зарубіжні історики зазначають, що генерал Шарль де Голль, який після поразки Франції перебував у Лондоні, не бажав післявоєнної заміни німецької окупації на американський чи радянський протекторат [970, р. 49; 1007, р. 14]. 18 червня 1940 р., виступаючи на лондонському радіо, він закликав усіх патріотів своєї країни підтримати полум'я Опору. Франція мала вийти з війни, як одна з країн-переможниць [254, с. 107]. Головне завдання перших років окупації вбачалось в організації добровольчих Вільних французьких сил (ФФЛ) (створені 1 липня 1940 р., вони на 1944 р. нараховували 73300 осіб), які могли б допомогти «внутрішньому» Опору і, що було головним на той час, взяли участь у воєнних діях на боці союзників (своєрідний «зовнішній» Опір). 1 серпня 1943 р. ФФЛ припинила своє існування після злиття з Африканською армією А. Жиро, діючи у складі Французьких визвольних сил [1092, с. 302]. Така стратегія вимагала від «внутрішнього» Опору Франції підготовки до прибуття союзників, тобто зайняти «вичікувальну» позицію. З висадкою союзників у Нормандії, очолюваний

Ш. де Голлем рух «Вільна Франція» (з 13 червня 1942 р. – «Франція, що бореться») об'єднав всі течії Опору в країні та очолив Спротив [909, р. 69; 1171].

Становлення і розвиток Опору гітлерівським військам відбувалося досить повільно, оскільки на початках окупації «економічно стале» французьке суспільство підтримувало в своїй більшості уряд Петена [260, с. 13]. Проте, з часом «кліщі окупації» почали повільно звужуватись, адже в країні почався спад виробництва, а окупантам потрібні були люди для роботи в Німеччині [833, с. 27–36]. Завжди активна громадянська позиція французів заважала проникненню колабораціоністської ідеології глибоко в соціум. Більше того, Рух Опору і колабораціонізм були двома полюсами, між якими вибудувався цілий спектр ситуацій, позицій, настроїв, які змінювалися в часі і просторі – людина, організація і цілий регіон могли переміщуватись у цьому спектрі від полюса до полюса. Наприклад, католицька церква, яка спочатку підтримала уряд Віші, поступово почала від нього відмежовуватись.

На початковому етапі розгортання Спротиву окупантам у Франції переважали такі форми боротьби: саботаж, пропаганда, диверсії та «театральна» зневага до окупантів – при появі в новинах на екранах театру військ союзників, глядачі «бездумно» аплодували [909, р. 75]. Їх «організаторами» була та частина свідомого суспільства, яка відмовилась визнавати «зверхність арійської раси» та не хотіла співпрацювати з колабораціоністським урядом Віші [991, р. 76-78]. Партизанський рух, як і в Італії, «еволюціонував» від розрізнених «угруповань» до добре організованих озброєних партизанських підрозділів.

У Франції партизанський Опір отримав назву «макі», від італійського слова «чагарник» («*macchia*») (на Корсиці так називали непрохідні хащі, в яких переховувались бандити) [1007, р. 12]. В ході останньої світової війни це слово стало цілком французьким, адже головні осередки партизанських груп розташовувалися або в диких Саванах, де схили поросли дубняком і осикою, чи в скелястих Альпах, вкритих ялицевими лісами, або в Провансі, де макізари знаходили прихисток у гаригах – кам'яних плоскогір'ях, вкритих чагарниковим дубом.

В історіографії, особливо радянській, прийнято вважати, що авторами назви французького, а згодом і всього європейського Руху Опору «Резистанс» («Спротив») були російські емігранти Б. Вільде і А. Левицький [429; 309; 1100, с. 117]. Проте необхідно зробити уточнення – вперше цей напис з'явився з початком німецької окупації на стіні однієї з камер паризької в'язниці Санте [926, р. 26]. Згодом, будучи працівниками паризького «Музею людини», вони створили підпільну друкарню, де 15 грудня в 1940 р. вийшов перший номер газети «Резистанс» – орган «Комітету народного порятунку» [565, с. 340–375; 686, с. 117]. Це був своєрідний голос всіх нескорених і бажаючих чинити Опір окупантам.

Зазначимо, що учасники певного підпільного чи партизанського осередку часто належали до різних і навіть полярних політичних поглядів – від націоналістичних «Бойових хрестів» до комуністів. Їх об'єднувало лише одне – бажання витіснити окупантів зі своєї Батьківщини [1085; 1007, р. 16].

Комуністична партія Франції (КПФ), яка з вересня 1939 р. внаслідок радянсько-німецького зближення була заборонена урядом Франції і діяла нелегально, не відразу почала закликати до збройної боротьби [1073, р. 185–187]. Лише на початку 1941 р. з ініціативи КПФ були створені перші бойові групи – «Батальйони молоді» та «Спеціальна бойова організація», яка на початку 1942 р. отримала назву «Французькі франтирери і партизани» (ФТП або ФТПФ) [840, с. 24]. Вони входили до контрольованої комуністами організації «Робоча сила іммігрантів» (МОІ) [1092, р. 411–413]. Створені цими організаціями бойові групи діяли насамперед у районі Парижа, департаментах Нор і Па-де-Кале, де комуністи мали велику підтримку серед іммігрантів [561, с. 43; 921, с. 254]. За неповними даними, з серпня 1940 р. по червень 1941 р. на залізничних шляхах ними було проведено 29 диверсій і біля десятка нападів на німецькі автоколони. До грудня 1941 р. кількість диверсій збільшилась до 148 [1117; 776, с. 356].

Загалом, французькі історики вказують, що до 1942 р. у Франції існувало біля півсотні некомуністичних груп Опору, натомість за рахунок активної агітації та пропаганди, створювалося враження переваги комуністичної течії [926, р. 89].

З початку 1941 р. в Франції повсюдно поширювалися акти Спротиву: страйки, «плакатні» демонстрації, патріотичні листівки, графіті, різні диверсії, підпільна преса, втечі, розвідка тощо [825, с. 27]. Поступово з багатьох дрібних груп сформувалися декілька більш значних рухів. Основні підпільні групи Опору в Франції виникли у «вільній зоні» між 1941 і 1942 рр. Це насамперед «Комба» («Боротьба»), «Ліберасьон-Сюд» («Звільнення-Південь», керівник Е. Віжері) і «Фран-Тілер» («Вільний стрілок», керівник Ж.-П. Леві). На півночі подібних груп було три: «Музей людини» (керівник Б. Вільде), «Ліберасьон-Нор» («Звільнення-Північ», керівник К. Піно) та Організація цивільних і військових (ОЦВ, очільник Ж. Артюйс) [1092, р. 411–413]. Керівник організації «Комба» А. Френе, який заснував у 1940 р. «Рух за національне визволення» (РНВ), підтримував тісні зв'язки з підпіллям півночі та розвідкою союзників, адже в обох зонах активно діяли служби англійської, американської, польської, деголлівської та інших розвідок. Створені ними агентурні «мережі» часто працювали в тісному контакті, а іноді й зливались із групами Опору [1007, р. 25].

Варто зазначити, що в радянській і французькій «марксистській» історіографії нерідко можна знайти інформацію про те, що некомуністичні організації насправді були менш численними, ніж комуністичні [526, с. 109–121; 623, с. 78–82; 825, с. 101; 823, с. 79]. Проте сучасні французькі дослідники, проаналізувавши архівні джерела, вказували на той факт, що до комуністів «приписували» усіх, хто на початках Опору йшов на заклик КПФ, а згодом приєднувався до інших «демократичних» рухів [1069, р. 9].

Найбільш структурно організованою та боєздатною у 1942 р. була група «Комба», яка мала свої філії на півдні Франції, в Ліоні, Тулузі, Нанті, Ліможі, Монпельє, Пор-Вандр (тут також діяла група «Остання колона», що об'єднала навколо себе соціалістів, комуністів і місцеві профспілки) та інших містах [1007, р. 28]. Керівниками «Ліберасьон-Сюд» були антинацисти, республіканці, демократи, соціалісти. «Фран-Тілер» діяла переважно в Ліоні. Її очолювали заможні люди лівих поглядів, насамперед соціалісти [825, с. 70–72]. Прибічниками групи «Музей людини» були люди різних політичних поглядів (соціалісти, анархісти, комуністи) [595, с. 89].

Більш однорідною (підтримана соціалістами) була організація «Ліберасьон-Нор», яка захищала інтереси профспілкових організацій. До прихильників правого крила належала ОЦВ [1007, р. 28; 795, с. 28].

Особливістю французького Опору була участь у ньому значної маси емігрантських кіл, представники яких до війни проживали на всій території Франції [687, с. 49; 707; 714, с. 460]. Вірменський емігрант у Парижі М. Мавіян згадував: «Наша основна робота зводилась до наступного: залучення до Спротиву всіх благонадійних громадян, які проживали в Парижі і його околицях, згодом вербування демобілізованих, пропаганда серед гітлерівських солдат і емігрантських кіл, а також збір озброєння та коштів у фонд Руху Опору...» [424]. В Тулузі італійські емігранти створили свою підпільну організацію «Звільнити і об'єднати» і були першими бійцями Опору в департаменті Верхня Гаронна, де за сприяння англійських спецслужб діяла широка мережа підпільних груп. У районі Бордо активно діяла іспанська група «Берто» [628, с. 61]. Також виділялись емігрантські кола бельгійців, югославів, австрійців, чехів, словаків, румунів, поляків і вихідців з Радянського Союзу [629, с. 64].

В цей же час КПФ організувала Народний фронт, а «Вільна Франція», після загострення стосунків із Великою Британією через ситуацію у країнах Леванту, утворила Французький національний комітет (ФНК) на чолі з Ш. де Голлем, звернувши тим самим головну увагу на «внутрішній» Опір, вбачаючи в ньому головну рушійну силу для визволення країни від окупантів за допомогою союзників [1007, р. 27; 1009, р. 211; 255, с. 207]. Тому з місією об'єднати всі підпільні рухи з Лондона у Францію був переправлений емісар ФНК Ж. Мулен (в кінцевому підсумку місія увінчалась успіхом) [124, р. 18-20].

Наприкінці 1941 р. було створено Комітет Паризького району. За перший місяць його діяльності було проведено 221 замах проти окупантів [655, с. 174]. У порівнянні з втратами нацистів на фронтах Другої світової війни ці цифри незначні, проте такі незначні і активні дії партизан змушували німецьке командування утримувати в країні дедалі більше військ. Саме в Парижі зародились перші організовані бойові одиниці ФТП, методи їх партизанської

боротьби згодом поширилися по всій Франції. Це були групи у складі 7-8 осіб. Вони діяли із засідки, неочікувано здійснювали напади і так само зникали, не вступаючи в нерівні оборонні бої. Поступово на практиці встановився поділ на «сидячих» (партизани, які були на легальному становищі, вдень працювали, а ввечері проводили бойові операції) і «летючих» (перебували на нелегальному становищі, постійно рухались (переважно на велосипедах) і здійснювали операції в різних районах) [840, с. 254; 1028, р. 263]. Вони нерідко об'єднувались під єдиним командуванням для проведення бойових операцій [799, с. 51]. У червні 1942 р. в Паризькому районі був створений перший партизанський табір, тобто перший «прототип» таборам макі [827, с. 35; 828, с. 16; 995, р. 185].

Після висадки союзників 8 листопада 1942 р. у Північній Африці, А. Гітлер, побоюючись таких дій союзників на півдні Франції та переходу французького флоту на бік союзників, 11 листопада вирішив окупувати «вільну зону». Італія також зайняла французькі території в районі Альп [578, р. 238]. В цей же час у Лондоні відбулися зустрічі представників «внутрішнього» Опору зі союзниками, на яких обговорювалось питання створення єдиного центру Опору [758, с. 375].

26 січня 1943 р. в результаті «злиття» трьох основних некомуністичних рухів у південній Франції – «Комба», «Фран-Тірер» і Ліберасьон-Сюд» в Ліоні було утворено організацію «Об'єднаний Рух Опору» (ОРО) під керівництвом Ж. Мулена. Щоправда, кожен з рухів зберігав свою автономію [1076, р. 284]. Метою об'єднання стало бажання її учасників підвищити ефективність партизанських дій і масових акцій протесту в щойно окупованій південній зоні, а також для майбутнього об'єднання Опору під егідою «Франції, що бореться».

Першим кроком для створення центру Опору стала зустріч у Парижі 27 травня 1943 р. представників усіх політичних сил Франції, рухів Опору та профспілок, які були в опозиції до колабораціоністського уряду Віші. Вони обговорили принципи об'єднання, розроблені утвореною 21 лютого 1943 р. Національною радою Опору (НРО) [970, р. 45]. Остаточне рішення про створення Французького комітету національного визволення (ФКНВ) було прийнято в Алжирі 3 червня 1943 р., після кількадечних переговорів між Ш. де Голлем та

А. Жиро – головним конкурентом першого у боротьбі за керівну роль у французькому уряді в екзилі [656, с. 111]. ФКНВ завдяки підтримці союзників почав фактично виконувати роль тимчасового уряду на окупованій території Франції. 7 червня 1943 р. були створені міністерства ФКНВ [1007, р. 23].

Формування ФКНВ тим самим завершило важливий етап у справі об'єднання французьких патріотичних сил. Відбулось злиття підпільних організацій Півдня і Півночі Франції, які ставили перед собою спільну мету – боротьбу проти Німеччини [1068, р. 149]. Тим самим, після підписання в Алжирі «червненого ордонанса» було створено єдиний керівний центр, який мав значні військові сили і користувався авторитетом серед політичних організацій Опору. Проте ФКНВ мав і свої недоліки. Наприклад, він не зумів повністю включити в себе представників усіх «неполітичних» мереж Опору.

В листопаді 1943 р. з ініціативи ФКНВ був ухвалений «Проект Хартії Опору», розроблений НРО. В ньому наголошувалось, що пасивний Рух Опору вичерпав себе на даному етапі і тому потрібно, створивши «союз всіх французів», переходити до більш активних дій – збройної боротьби, яка мала завершитись національним повстанням. «Народним фронтом» КПФ був розроблений свій проєкт, який головним чином різнився від хартії післявоєнним облаштуванням Франції [1076, р. 341; 566, с. 102]. Порівняння програм свідчить про прагнення КПФ «зайняти свою нішу» в післявоєнному розвитку Франції, яка мала розвиватись за соціалістичним сценарієм на основі «справжньої демократії», а також про розбіжності між політичними силами всередині ФКНВ. У грудні 1943 р. після злиття трьох автономних рухів у північній зоні («Оборона Франції», «Опір» і «Лотарингія») ОРО перетворився в «Національний визвольний рух» (НВР) як складову частину ФКНВ [1007, р. 22].

Нова ситуація, що склалась у Франції після окупації Півдня країни, сприяла швидкому зростанню збройної боротьби, все більше таборів макі з'являлись у різних куточках країни. Наприклад, диверсії на залізничних коліях 1943 р. в порівнянні з 1942 р. збільшились у 7 разів – із 276 до 2010 [1076, р. 384]. Загальна кількість озброєних партизан на початку 1944 р. складала, за оцінкою Є. д'Асте, близько 5 тис.

осіб [566, с. 111; 925, р. 89], але їх кількість могла швидко збільшитися у випадку отримання зброї. Недостатня кількість зброї була головною проблемою партизан Західної Європи (союзники не могли постачати парашутами необхідну кількість зброї, тому велике значення мало трофейне озброєння), що довгий час перешкоджало широкому розгортанню Опору [538, с. 59].

Багато таборів макі було створено у Центральній Франції, в районі Лімузен, Коррез, Оверні, Морвана. Великий осередок макі діяв у районі Альп, зокрема в департаментах Приморські Альпи, Дром, Ізер. Значна частина таборів існувала і в східних районах Франції: в Бургундії, Франш-Конте і Лотарингії. Гарним притулком макізарів були і Піренейські гори на території департаментів Дордонь, Тарн і Гаронна. Крім того, у низці районів, наприклад в Бретані, макі не створювали великих постійних таборів, а діяли невеликими групами [800, с. 297; 901, р. 165; 897, р. 102; 1000, р. 132; 1059, р. 198; 899, р. 93; 929, р. 213; 939, р. 86].

Соціальний склад макі був різноманітним: робітники, селяни, торговці, ремісники, студенти, вчителі, лікарі, службовці та ін. [261, с. 53]. Часто табори партизан створювали організації Опору, проте нерідко вони виникали стихійно і лише згодом долучалися до певної організації. Склад таборів постійно змінювався. Макі часто переходили з однієї групи в іншу. В кожному з регіонів Франції переважали макі тих чи інших організацій. Наприклад, у районі Лімузен переважали сили ФТП, в Бургундії – «Таємної армії», а в Альпах перебували табори всіх головних організацій Опору – ФТП, «Таємної армії» і НВР [1007, р. 42].

Партизани різних таборів, як правило, були солідарними між собою [976, р. 389]. Проте, траплялися і випадки збройних сутичок між ними, переважно через політичні погляди (особливо між комуністичними та некомуністичними). Тактика макізарів теж відрізнялась у залежності від груп партизан (ФТП мали дрібні групи, натомість «Таємна армія» і НВР створювали великі стаціонарні табори) [840, с. 302]. За 6 місяців 1944 р. партизани здійснили 2731 диверсію на залізницях, тоді як за весь 1943 р. було організовано 2010 таких операцій [1092, р. 411–413].

До літа 1944 р. було сформовано 40 місцевих комітетів визволення під керівництвом Паризького, керованого А. Роль-Тангі [926, р. 141–142]. Крім того,

1 лютого 1944 р. на базі трьох головних воєнних організацій Опору: ФТП, «Таємної армії» і НВР, було створено Французькі внутрішні сили (ФФІ) (близько 400 тис. осіб на початок 1944 р.), які знаходились під керівництвом ФКНВ. Також передбачалось створення центрального і місцевих штабів ФФІ [1076, р. 458]. Загальне керівництво бойовими діями ФФІ і Національним штабом взяв на себе Воєнний комітет дій (КОМІДАК), а згодом – Комітет воєнних дій (КОМАК) під командуванням генерала П. Дежюссє-Понкаррала [825, с. 95].

Наприкінці 1943 р. відбулись переговори між ФКНВ та союзниками про встановлення влади на звільнених від окупантів територіях. За прикладом Італії передбачалось створити систему Союзного воєнного управління (АМГОТ) за участю представників ФКНВ. Проте на практиці до самого звільнення країни місцеві комітети ФКНВ були керуючими органами у всіх департаментах, а сам ФКНВ був перейменований на Тимчасовий уряд (визнаний урядом США 12.07.1944 р.) [1007, р. 44]. 16 травня 1944 р. Ш. де Голль підписав план «Кейптаун», який визначав основні напрямки дій збройних сил Опору і їх взаємодію зі союзними військами. Передбачалось, що сили ФФІ будуть «прокладати» дорогу союзникам, завдавати ударів по комунікаціях противника, захоплювати аеродроми і порти в районах наступу і брати участь в битвах з окупантами з метою звільнення французької території [968, р. 247–248].

Другий фронт у Франції був відкритий 6 червня 1944 р. в ході операції «Оверлорд» – висадки англо-американських військ у Нормандії [595, с. 99–111]. 15 серпня 1944 р. союзники успішно виконали другу частину висадки в ході операції «Енвіл» – у Провансі (на південному узбережжі між Тулоном і Ніццою) закріпився десант 7-ї американської та 1-ї французьких армій під командуванням генерала Ж. де Тассіньї [1007, р. 52]. Німецьке командування не змогло протидіяти натиску Руху Опору, адже боєздатність більшості німецький підрозділів була не на висоті. До того ж, Рух Опору набув великого розмаху, що не дозволяло гітлерівцям перекинути війська до місць висадки союзників. Як результат, вони почали відступ у напрямку німецького кордону [693, с. 206]. За оцінкою генерала союзних військ Д. Ейзенхауера допомога ФФІ союзникам була рівноцінною 15 регулярним дивізіям

[926, р. 127]. Вже в перший місяць було звільнено більше 20 міст Бретані, де союзники спільно з макі очищали від ворога Францію [1009, р. 239].

10 червня 1944 р. Паризький комітет направив «інструкції і накази» місцевим комітетам визволення з рекомендаціями організувати «активну підготовку до національного повстання»: формування загонів Патріотичної міліції, саботаж, страйки, захоплення адміністративних будівель тощо [761, с. 228; 1085]. Характерною рисою національного повстання в Центральній і Південно-Західній Франції (на південь від лінії Діжон-Нант-Орлеан і на захід від лінії Діжон-Авіньйон) була відсутність прямого зв'язку з військами союзників, тобто звільнення цих територій відбувалась винятково силами партизан (у серпні 1944 р. було звільнено 28 департаментів) [1068, р. 137]. Національне повстання в Південно-Східній Франції відбувалося тим же шляхом, проте на завершальному етапі партизани взаємодіяли з військами союзників [926, р. 141–142].

Важливим етапом національного повстання 1944 р. було Паризьке збройне повстання 19–25 серпня 1944 р. Понад 600 барикад повсталих вкрили місто [871, с. 99–100]. На допомогу парижанам 25 серпня прибула 2-а французька бронетанкова дивізія під командуванням Ф. Леклерка, яка висадилась із союзниками в Нормандії. Проте звільнення Парижу було вже майже завершене [1007, р. 54]. Того ж дня Ф. Леклерк і представники КОМАК прийняли офіційну капітуляцію німецького гарнізону [970, р. 49]. Успіх національного повстання у Парижі, як і в інших районах Франції, віщував звільнення всієї країни [976, с. 113–121; 874, с. 118]. 15 вересня 1944 р. в м. Шатійон-Сюр-Сен війська союзників, які прибули з Нормандії, з'єднались із частинами, які висадились на півдні [968, р. 157; 907; 250, с. 153; 1086, р. 113]. До середини вересня майже вся територія Франції була звільнена від гітлерівських окупантів. Під окупацією залишались лише Ельзас і частина Лотарингії, які були звільнені в листопаді 1944 р. [1007, р. 56]. Військові сили ФФІ поступово «асимілювались» у лавах французької армії [515].

На французьких островах (Гернсі, Олдерні, Джерсі, Олерон) підпільна боротьба продовжувалась і мала свої особливості: слабкий зв'язок із континентом, труднощі ведення бойових дій, обережність, продиктована

небезпекою репресій проти мирного населення [456; 975, р. 255; 301; 302]. У воєнних зведеннях райони міст Бреста, Нанта, Ля-Рошель називались «кишенями атлантичного валу» [909, р. 475]. Гітлерівці тут опинились наче в у фортеці, яку взяли в облогу французькі війська. Щоб не допустити загрози мирному населенню, партизанські війська не починали загального наступу, а проводили поодинокі обстріли: Атлантичний вал до весни 1945 р. став «тихим фронтом» [278, с. 130; 1007, р. 22].

Отож, після капітуляції Франції влітку 1940 р. гітлерівській Німеччині вдалось окупувати значну частину Франції. Патріотично налаштоване суспільство відразу стало на шлях створення та організації Опору окупантам. Упродовж 1940–1943 рр. він координувався з кількох автономних центрів, які, зрештою, під керівництвом Ш. де Голля на початку 1944 р. було об'єднано в один загальний потік. Бойові дії французьких партизан надали величезну допомогу військам союзників у відкритті Другого фронту влітку 1944 р. Спільними зусиллями ФФІ, 2-ї бронетанкової дивізії генерала Ф. Леклерка і 1-ї французької армії під командуванням генерала Ж. де Тассінї за підтримки англо-американських військ вдалось повністю звільнити Францію від окупантів у 1944–1945 рр.

2.3 Наростання Руху Опору в Італії як чинник боротьби з гітлерівською окупацією.

У країнах фашистського альянсу умови для визвольної боротьби були винятково складними. Нацистські і маріонеткові уряди встановили в них терористичний режим і жорстоко придушували будь-яку опозицію. Проте і в цих країнах після успішних дій на різних фронтах у 1943 р. відбулась активізація антифашистського протистояння, яке до завершення Другої світової війни набуло масового характеру й стало важливим чинником перемоги над гітлерівською Німеччиною.

Один із найбільш масових і активних партизанських рухів проти «коричневої чуми» розгорнувся на теренах Італії. Власне кажучи, антифашистський Опір в Італії розпочався ще в 1920-ті рр., відразу ж після приходу до влади і встановлення диктатури Б. Муссоліні. За ці 20 років правлячий режим провів процес «антропологічних маніпуляцій», який змінив сутність і звички 45 мільйонної нації, максимально наблизив їх до ідей Б. Муссоліні та реалізував у «міських солдатів», вихованих на лозунгах: «Вірити, підкорятись, воювати!», адже об'єктом тоталітарної педагогіки була молодь [606, с. 69]. Однак, до початку Другої світової війни антифашистський Опір в Італії мав розрізнений характер і відносно успішно придушувався фашистськими внутрішніми військами. Ситуація в країні була схожою до Франції: разом із зростаючим насильством погіршилося і економічне становище країни [1098, с. 17; 1001, с. 13].

Переломним моментом у долі Італії стали кардинальні зміни в настроях політичного керівництва країни, а саме загострення кризи фашистської диктатури на початку 1943 р. До цього варто також додати цілковитий крах італійської армії (АРМІР) на Дону і капітуляція військ країн Осі в ході Туніської кампанії, хвиля страйків на початку березня 1943 р., що прокотилася в північних промислових областях Італії П'ємонту і Ломбардії тощо. Від Б. Муссоліні відвернулися його найближчі прихильники, які прагнули, «пожертвувавши» ним, вийти із війни «чистими» [922, р. 59]. «Останнім дзвінком» для краху режиму Б. Муссоліні стала успішна висадка союзницьких військ на о. Сицилія 10 липня 1943 р. (операція «Хаскі»), згідно попередньої домовленості на Вашингтонській конференції в травні того ж року. Явне небажання італійців воювати (саботаж наказів командування, масове дезертирство, «дірява» оборона) і перевага противника в живій силі і техніці забезпечили англо-американцям успішний контроль над островом вже станом на 17 серпня 1943 р. [695, с. 98].

25 липня 1943 р., в результаті «двірцевого» перевороту (відомого як «25 липня»), «дуче» був позбавлений влади і взятий під арешт. Того ж дня був створений новий уряд під керівництвом маршала П. Бадольо [607, с. 171]. Прагнучи «проскочити» між двома воюючими коаліціями, правляча еліта Італії

повела подвійну гру: уряд П. Бадольо наполегливо переконував короля Віктора-Еммануїла III про необхідність якнайшвидшого досягнення домовленостей із союзниками при збереженні видимості міцного союзу з Німеччиною [1015, р. 132].

Довгоочікуване «коротке» перемир'я було підписане 1 вересня 1943 р. на Сицилії, після чого 4 вересня передові частини 8-ї англійської армії під командуванням Б. Монтгомері здійснивши висадку на побережжі Калабрії. 8 вересня 1943 р. головнокомандувачем сил альянтів в Європі Д. Ейзенхауером було оголошено про припинення бойових дій між союзницькими і італійськими збройними силами [923, р. 37; 1016, р. 168]. Одночасно гітлерівські війська, перейшовши італійський кордон та успішно реалізуючи план «Аксе», за декілька днів окупували Північну і Центральну Італію, вони вийшли до Риму (захоплений німецькими військами 11 вересня 1943 р. в ході операції «Студент») [1063, s. 219]. В цей же час, відчуваючи небезпеку, правляча та військова верхівка Італії таємно втекла з Риму на південь, у Бриндізі, що стала формальною столицею т. зв. «Південного королівства» й тим самим залишила решту країни без офіційного керівництва [666, с. 339; 957, р. 61].

В результаті цих подій італійські війська (більше 1 млн. осіб), велика частина з яких перебувала на Балканах і в Греції, опинилась перед вибором: а) продовжувати війну на боці Німеччини чи «Італійської Соціальної Республіки» (ІСР), або «Республіки Сало» (за назвою невеликого курортного містечка Сало, на півночі Італії біля озера Гарда, де знаходилася ставка Б. Муссоліні, звільненого в ході німецької операції «Дуб») [606, с. 127]; б) або, як військовополонені (німці називали їх «інтерновані війська», «цивільні робітники»), бути відправленими у німецькі табори для примусових робіт. Лише 1 % обрали перший варіант. Натомість 60–6 % були відправлені до Німеччини. Решта італійських солдат влилася в ряди Руху Опору Італії і за місцем свого перебування – Італії, Югославії, Греції, Франції та інших країн [1062, р. 321–323].

Втім, як стверджують у російській науковій літературі, Опір в Італії почав набувати організованого характеру вже восени 1941 р., коли опозиційні політичні сили Італії (Комуністична партія Італії (КПІ), Італійська соціалістична партія

(ІСП) і демократичний рух «Справедливість і свобода») спільним маніфестом виступили проти участі країни у війні [860, с. 88; 599, с. 154–155; 861, с. 144]. Це стало першим сигналом до пробудження та об'єднання антифашистських сил для боротьби з внутрішнім ворогом – фашизмом.

9 вересня 1943 р., після виходу Італії з війни і початку її окупації нацистськими військами, було створено Комітет національного визволення (КНВ), який, очоливши визвольну боротьбу, що ставив за мету об'єднати різні політичні партії та рухи й перейти від «спонтанізму» до організованої боротьби та політичної координації Опору проти нацифашистів [1079, р. 341; 908, р. 187]. До новоствореного Комітету на чолі з безпартійним І. Бономі увійшли представники наступних партій: КПІ, ІСП, Партії Дії (заснованої 14 липня 1942 р. на базі руху «Справедливість і свобода», тому їх часто ототожнюють), Італійської республіканської партії, Ліберальної партії, Партії християнських демократів, Демократичної партії праці та ін. [862, с. 141]. Комітет був визнаний «Південним королівством» і союзниками як тимчасовий «державний організм» на окупованих територіях Італії і користувався підтримкою більшості політичних груп. Він закликав італійців до негайного Опору, що «дасть можливість повернути Італії місце, яке їй по праву належить займати в співтоваристві вільних націй» [1079, р. 400]. Тим самим КНВ, прийнявши на себе конституційні повноваження органу держави, «легітимізував» ініціативу збройної боротьби партизанських груп, які, поповнюючись новими бійцями, ставали боєздатними загонами, утворюючи в майбутньому бригади, а згодом дивізії.

Основні формування КНВ, які на квітень 1945 р. налічували 250 тис. осіб, склалися із трьох політично різнорідних груп. Одну представляли гарібальдійські бригади (керовані КПІ); бригади «Справедливість і свобода», створені Партією Дії (другі за кількістю після гарібальдійських); соціалістичні бригади Маттеотті; бригади християнських демократів (католицького спрямування) – «Фіямме Верді» («Зелене полум'я»), «Народні бригади» і «Осоппо-Фріулі»; республіканські бригади Мадзіні, групи «Департаменту підпільного військового фронту Опору» (групи колишніх військових) і «Банда

Карузо» (група карабінерів), які діяли в римському підпіллі і взаємодіяли з «Південним королівством» [1064, р. 247; 967, р. 87].

Іншу велику партизанську групу (особливо в П'ємонті) склали «автономні» (бадолійські) бригади (треті за чисельністю), до яких увійшли колишні вояки італійської армії з ліберально-консервативними поглядами, бригади Ліберальної партії «Франкі» і групи монархістів. До третьої групи відносять анархічні формування, наприклад, бригаду «Бруцці Малатеста» і бригади організації «Комуністичний рух Італії» «Стелла Росса» [1077, р. 78].

Підкреслимо, що назва підрозділу і політичне «забарвлення» часто були номінальними, адже партизани для проведення тих чи інших операцій періодично об'єднувались або, будучи сформованими однією політичною силою, згодом вказували на приналежність до іншої тощо.

Зазначимо, що анархічні «угруповання» часто займались самоправством і насильством – проводили самовільні реквізиції, гвалтували жінок тощо. В таких випадках населенню допомагали загони інших політичних сил Італії [1038, р. 218]. Загалом взаємини між групами було різним, наприклад 7 лютого 1945 р. гарібальдійці дивізії «Натіzone» в провінції Удіне розстріляли 17 партизан католицької формації «Осоппо-Фріулі» («Різня в Порзусі»), посилаючись на те, що вони були німецькими розвідниками [912, р. 110].

Чисельність партизанських загонів, які почали формуватися з листопада 1943 р. під керівництвом КНВ, різнилася в залежності від оперативної зони їх перебування (місцевості), діяльності (проведення операцій) та логістики (зброї, одягу, продовольства). Основними бойовими одиницями партизан слугували група, загін, рота, батальйон, бригада, дивізія, а подекуди група дивізій, котрі контролювали цілі оперативні зони [1052, р. 348]. Оскільки політична складова італійського Руху Опору потребувала проведення пропагандистської роботи серед партизан і місцевого населення, в складі військового командування бригад були введені посади політичних комісарів [997, р. 123–135].

Для боротьби в окупованих великих містах Італії, здебільшого провінційних центрах, ІКП стала створювати «групи патріотичних дій» – ГАП. Вони

склалися з 4–5 осіб, об'єднаних і керованих єдиним командним центром міста, району, провінції. Їх бойові завдання мали досить різноманітний характер: напади на ворожі штаби, вузли зв'язку, склади зброї та боєприпасів; диверсії, організація «швидких» імпровізованих мітингів; розповсюдження листівок тощо. Зусиллями учасників руху Опору в містах була створена бойова атмосфера, яка мобілізувала населення на боротьбу з нацистськими окупантами та місцевою фашистською владою і тримала їх у постійній напрузі. В сільській місцевості створювалися «загони патріотичних дій» – САП, котрі залучали до партизанської боротьби широкі маси селян [297, р. 423–428; 687, с. 82; 696, с. 46; 862, с. 142].

Партизанські формування дислокувалися в усіх без винятку областях Італії. Найбільше в П'ємонті, Лігурії, Венето, Емілії-Романьї і Ломбардії, що було пов'язано з умовами ведення партизанської боротьби (гірською місцевістю цих регіонів) [546, с. 45; 805, с. 329; 1064, р. 321]. Зазначимо, що велику увагу учасники Опору приділяли допомозі військовополоненим (за підрахунками дослідників, у вересні 1943 р. в Італії нараховувалося 80 тис. інтернованих в Італії), які впродовж усього періоду збройної боротьби на її території тікали з полону і приєднувались до партизан. Тим самим посилювали боєздатність італійських підрозділів (мали попередній бойовий досвід), в яких нерідко утворювались групи відповідних національностей. Серед них помітне місце посідали словенці, чехи, українці, росіяни, поляки, іспанці, американці та британці [882, р. 1459–1461]. Перебування в лавах партизан значної кількості полонених і примусово вивезених осіб пояснюється «павутинним» розміщенням на території окупованої Італії трудових і концентраційних таборів [644, с. 478].

Найбільш сприятлива ситуація для визволення з італійських таборів склалась лише у вересні 1943 р., майже відразу ж після підписання «Перемир'я Кассібіле» (капітуляції збройних сил Італії перед союзниками). Саме тоді італійська армія розкололася на два табори, частина залишилися бути вірною Муссоліні, інша ж перейшла на бік нового уряду. Це призвело до того, що багато таборів залишалось по кілька днів без охорони і цим скористались найбільш активні в'язні, які стали здійснювати втечі. Наслідком масових втеч стало

створення зусиллями різних політичних сил партизанських загонів для боротьби з Третім рейхом і диктаторським режимом Муссоліні [1077, р. 112].

За таких умов німецьке командування почало організацію проміжних рубежів для оборони на підступах до Риму. За наказом головнокомандувача гітлерівськими військами в Італії А. Кессельрінга першим таким кордоном повинні були стати зручні для оборони позиції, що проходили на північ від Неаполя, по лінії Гаєта – Ортона [953, р. 221]. У відповідь на такі дії нацистів 29 вересня 1943 р. на острові Мальта П. Бадольо підписав «довге перемир'я» з союзниками, а 13 жовтня того ж року оголосив війну Німеччині.

Вже в перші тижні військових дій, при підході союзників, у багатьох містах південної Італії почали спалахувати повстання. Центральним епізодом цього стихійного руху стали події в Неаполі 27–30 вересня 1943 р., які увійшли в історію як «чотири дні Неаполя». Тут вперше проявились риси партизанської боротьби італійців (повстале населення розподілялося на окремі підрозділи, керовані центральним керівництвом в районі Вомеро, котрі провели низку успішних диверсій проти ворога) [606, с. 25]. Проте, цей епізод був, швидше, винятком, аніж правилом, адже війська союзників до листопада 1943 р. звільнили Південну Італію від нацифашистських військ [863, с. 208–237; 993, р. 164]. Отож, країна з червня 1943 до квітня 1945 р. була театром військових дій. З осені 1943 р. країна розділилась на два ворогуючі табори. В її північній частині почав розгортатись Спротив проти режиму Муссоліні і німецької окупації. На півдні ж влада перебувала фактично в руках Союзницької військової ради. Італійський Опір мав свою відмінність у порівнянні, наприклад, із французьким, де його учасники вели героїчну боротьбу з гітлерівськими окупантами. Італійські партизани чинили опір на два фронти: не лише нацистам, але і співвітчизникам, які підтримували дуче.

Після створення ІСР правляча фашистська партія у Вероні в листопаді 1943 р. скликала свій перший і єдиний з'їзд, результатом якого став Веронський маніфест – програмний документ ІСР. В ньому насамперед зазначалось про продовження спільної боротьби з союзниками – Німеччиною і Японією до повної

Перемоги. Верона стала також «резиденцією» основної частини фашистського поліцейського апарату [951, р. 42].

Саме на півночі країни відбувались основні сутички німецьких військ з італійськими патріотами. Їх центрами були найбільші промислові міста Італії – Турин, Генуя, Мілан, Удіне, Болонья та ін. [443; 1064, р. 478]. Тому, 18 січня 1944 р. римський КНВ (центральный) для кращої організованості Опору на півночі країни вирішив наділити Міланський КНВ повноваженнями надзвичайного уряду всієї окупованої Італії зі збереженням єдності самого КНВ. Президентом новоствореного Комітету національного визволення Північної Італії (КНВПІ) було обрано безпартійного А. Піччоні [606, с. 48]. Події весни 1944 р. супроводжувались наполегливими спробами гітлерівських окупантів придушити Опір. В усіх окупованих областях для протидії партизанам були створені спеціальні «центри боротьби із партизанами», що мали в своєму розпорядженні значну кількість військових частин [958, р. 5–56].

Активна партизанська боротьба, яка розгорнулася у римській провінції вирізнялась тим, що до самого кінця війни там діяли дрібні групи, розкидані по всій провінції упереміш із гарнізонами противника. Близькість фронту до максимуму збільшувала густоту накопичення ворожих сил. Реально Рух Опору відбувався у величезній «нацифашистській казармі». З іншого боку, сама місцевість – ландшафт Риму – рівнина, пагорби, віддалені від Риму на 25 км, була зовсім не схожою на величезні гори Північної Італії. Римська провінція в переважній мірі була густонаселеною місцевістю, пронизаною перехрестями доріг, стратегічно важливих для окупантів. Здебільшого місцеві партизани допомагали здійснювати втечі військовополоненим і переправляти їх у Лаціо, де розгортались реальні бойові дії [606, с. 238–242; 1039, с. 600].

В результаті битви під Монте-Кассіно 19 травня 1944 р. союзники таки прорвали німецьку оборону і почали майже двотижневий наступ на Рим [956, р. 34; 1029, р. 175]. 4 червня 1944 р. війська західних альянтів увійшли в столицю Італії [1019, р. 145]. Це дало новий потужний імпульс до прискорення процесу звільнення провінцій Тоскани – Ареццо, Гроссето, Сіена, Лукка, Пістоя, Масса-

Каррара. За таких обставин наступного дня король зрікся влади, а главою італійської держави став його син Умберто. Після відставки 7 червня П. Бадольо, був сформований новий уряд з антифашистських партій під керівництвом І. Бономі [955, р. 162; 1051, р. 39].

19 червня 1944 р. в Мілані був створений Корпус добровольців свободи (КДС) як Військовий комітет КНВ. До його складу ввійшли представники КП, ІСП, Християнських демократів та автономних бригад [578, с. 295]. Тим часом КНВ продовжувала розгалужуватися регіональними та місцевими осередками, які на контрольованих союзниками територіях, здійснювали адміністративні функції, а в Центральній і Північній Італії, до приходу союзників, вони ефективно виконували урядові функції, очолюючи боротьбу за визволення Італії [645, с. 466].

В цей же час виникла проблема належної координації бойових дій між партизанами і союзниками. Обидві сторони потребували взаємної підтримки: партизани відчували нестачу зброї, боєприпасів, спорядження і розраховували на раніше обіцяні їм великі військові поставки. Союзники ж, в свою чергу, прагнули максимально використати партизанські сили в просуванні на північ Італії [606, с. 146]. З 25 серпня по 30 вересня 1944 р. в ході операції «Олива», метою якої був прорив оборонної Готичної лінії (побудована німцями від східного побережжя Італії, південніше Ріміні, до західного, північніше Пізи), почалось звільнення території Емілія-Романьї спільними силами партизан і союзників [924, р. 347]. Важкою ціною місто було звільнене 21 вересня 1944 р. – коефіцієнт руйнування склав 82 %, що був найвищим показником в Італії [606, с. 148].

Наступним звільненням від окупації було Форлі – «місто дуче» (в даній провінції народився Б. Муссоліні). 9 листопада 1944 р. війська британських та індійських союзників за підтримки партизанських загонів ввійшли в місто. Це дозволило об'єднаним силам військ союзників і партизан 4 грудня 1944 р. очистити Равенну та її околиці від німецьких військ [950, р. 51].

Восени 1944 р. в якості повноправних членів Опору були визнані «Фронт молоді» та «Групи захисту жінок» (70 тис. учасниць) [934, р. 478]. Крім того, участь італійських жінок у Русі Опору широко представлена в логістиці

партизанського руху (були зв'язковими, медсестрами тощо) (20 тис. жінок) і серед командного складу. В порівнянні з французьким Опором, де брало участь близько 5 тис. жінок, жіноча роль в італійському Спротиві була більш вираженою і чисельнішою – 35 тис. осіб [1017, р. 187].

З середини 1944 р. в Тоскані, Емілії-Романья, Лігурії, П'ємонті, Ломбардії і Венето дедалі більше селищ і долин переходило до рук патріотів. По мірі поетапного витіснення німців і скасування місцевої фашистської адміністрації виникали т. зв. «партизанські зони» або «вільні райони» [1001, р. 423–431].

Восени 1944 р., незважаючи на те, що сусідня Франція вже була майже звільнена від окупантів, вигнання німецьких військ з Північної Італії відбувалося вельми не квапливо, адже згідно рішення 2-ї Квебекської конференції політичних і військових лідерів США і Великобританії (11–16 вересня 1944 р.), стратегічний наступ західних партнерів СРСР на Апеннінах було відкладено (союзники зупинились за 15 км від Болоньї), що поставило партизанський рух у досить складне становище, адже партизани, згідно попередніх домовленостей КДС із союзним командуванням, вже готувались до масових страйків, які мали перерости в національне повстання [606, с. 328; 696, с. 271]. Тому лише в квітні 1945 р. настав кульмінаційний момент фінальної стадії боротьби італійських патріотів за звільнення країни. КНВПІ закликав до початку національного повстання та розгортання останнього наступу союзників на Тірренському фронті, розпочатого 5 квітня 1945 р. В результаті всі міста Півночі Італії до середини місяця були охоплені загальним страйком робітників [955, р. 162; 743, с. 392]. Впродовж тижня всі прилеглі до підніжжя Альп території і населені пункти були звільнені від нацистських окупантів. Розпочався героїчний «спуск на рівнину» – партизани ринулись на допомогу страйкуючим у містах [954, р. 175]. Учасник тих подій, історик Р. Батталья відзначав, що «завдяки злагодженим діям партизан змогла скинути нацистське ярмо Модена (21–22 квітня 1945 р.), де проходили вкрай запеклі бої: було вбито більше 200 німців, взято в полон біля 500, у т. ч. коменданта укріпленого району» [528, с. 154]. Тоді ж силами партизан після

триденних кровопролитних боїв була звільнена Болонья і чимало інших міст Адріатичного узбережжя [951, р. 193].

25 квітня 1945 р., ще до прибуття союзників, у Генуї спалахнуло повстання за участю близько 20 тис. осіб, зокрема 3 тис. добре підготовлених партизан. Після дводенних боїв командувач німецькими військами генерал Г. Майнхольд капітулював перед КНВП Генуї [946, с. 292]. Це був єдиний випадок у Європі в період Другої світової війни, коли ціла гітлерівська армія здалась партизанам.

Генуезьке повстання стало провісником всезагального по Італії: майже в унісон із ним підхопили естафету, піднявшись «на останній і вирішальний бій» і інші найбільші міста північної Італії – Мілан, Турин, Венеція та ін. [1064, р. 538]. Справжніми «героями дня» стали уславлені партизанські з'єднання, до яких, окрім самих італійців, входили представники різних національностей світу.

На думку італійського історика Е. Сантареллі «апогей повстання 25 квітня став відправною точкою в національній долі італійського суспільства; після довгого застою і мук дорога була відкрита у напрямку нових демократичних змін» [1061, р. 582]. 28 квітня 1945 р. був арештований фашистський уряд «Республіки Сало», а наступного дня Б. Муссоліні, а також його найближчі поплічники маріонеткової «Республіки Сало», що опиралась на багнети німецьких окупантів, були повішені на міланській площі Лорето [923, р. 132]. Проте, в деяких районах, бої продовжувались до початку червня 1945 р. Звільнення Трієсту об'єднаними силами італо-словенських партизан і союзників продовжувалось до 2 травня 1945 р. [845, р. 503].

Після завершення війни партизани, а також чимало італійських міст і містечок були нагородженні Золотою медаллю «За військову доблесть» як прояв вдячності за стійкість і героїзм, проявлений під час буремних днів [1070, р. 24].

Загалом, в окупованій Німеччиною Італії у період війни загинуло понад 70 тис. партизан, серед них близько 10 тис. мирних жителів, які були вбиті нацифашистами під час масових вбивств і розстрілів заручників. Ці події справили глибоке враження на колективну пам'ять повоєнної Італії [959, р. 444].

Таким чином, після підписання 8 вересня 1943 р. перемир'я зі союзниками, італійський народ зазнав німецької окупації і кривавої буфонади ІСР. Йому

належало пройти через горнило Руху Опору, який набув безпрецедентного в історії Західної Європи розмаху і змив клеймо «чорного двадцятиліття». Боротьба набула рис своєрідної «міжусобної війни» (адже італійці перебували як у рядах Опору, так і в «армії» Б. Муссоліні). І це важке випробування патріотичні сили Італії мужньо та успішно пройшли, вступаючи до складу політично «різнобарвної» головної італійської бойової сили – партизанських з'єднань.

Висновок до розділу

Особливе значення в боротьбі з політикою агресора в роки Другої світової війни набув Рух Опору, який виявив унікальний досвід єднання розрізнених соціально-політичних сил у боротьбі проти нацистських окупантів та їх союзників. Характерно, що в його рядах проти нацифашизму пліч-о-пліч воювали представники різних народів світу, в т. ч. українці. Опір відіграв важливу роль у здобутті Перемоги над нацифашизмом і визначив вектор розвитку політичного життя повоєнної Європи.

Рух Опору в країнах Європи мав свої особливості. Зокрема, в Нідерландах, Люксембурзі, Норвегії, Бельгії основними формами Опору були саботаж, допомога арміям «союзників» (як правило, розвідка), рідше – організовувалися напади на німецьких військових і колаборантів. Широкого розмаху антифашистська боротьба набрала в Польщі, Югославії, Чехословаччині, Греції, Албанії, Греції, окупованих територія СРСР та інших країнах Східної Європи.

Французький Опір на «фоні» європейського Спротиву мав низку своїх особливостей: йому вдалось об'єднати різноманітні і навіть антагоністичні сили, було створено, хоч і підпільну, але демократичну «державу», визнану на світовій арені, організовано «таємну армію», яка взяла участь у звільненні країни. Саме існуюча в період Опору «державність» дозволила здійснити швидкий перехід до мирного життя і повернути Франції роль світової держави.

Характерною особливістю італійського Опору було те, що країна не тільки була окупована іноземними військами, а й перебувала протягом багатьох років

під гнітом фашистської диктатури. Тому в Італії, більш ніж у будь-якій іншій країні, партизанський рух поєднував збройну антинацистську боротьбу з національно-визвольною. Наступною особливістю було те, що в 1943–1945 рр. на Півночі Італії страйковий рух став постійно діючим фактором Опору, який у квітні 1945 р. поклав початок загальному національному повстанню в усіх містах окупованої Італії, яке завершило звільнення країни від нацистів спільними зусиллями партизан, страйкуючих і союзників.

РОЗДІЛ 3

ВИХІДЦІ З УКРАЇНИ У ФРАНЦУЗЬКОМУ СПРОТИВІ

3.1 Українці в французькому Русі Опору на Півночі країни.

Наприкінці 30-х – в середині 40-х рр. ХХ ст. Україна, як і країни Європи та світу, пережили надзвичайно трагічний і драматичний період Другої світової війни. В цій смертоносній війні українці воювали проти гітлерівських окупантів не тільки в радянській армії, підпіллі, радянських і націоналістичних загонах, а й військових формуваннях інших держав, зокрема Франції, куди їх закинула доля. Саме тут з окупацією країни гітлерівськими військами розгорнувся масовий Спротив окупантам, у лавах якого перебувала значна кількість вихідців з України.

Професор сучасної історії Оксфордського університету Р. Гілдея зазначає: «...у французькому Опорі на карту було поставлено набагато більше, ніж звільнення однієї нації від нацистської тиранії», адже його учасниками були французькі комуністи, іспанські республіканці, італійські антифашисти, британські та американські агенти, єврейські біженці, поляки-емігранти, жінки і представники багатьох інших країн, які жили у Франції під час окупації [961, р. 178]. Про це вказував ще в 1965 р. Г. Ларош, наголосивши, що в французькому Опорі брали участь представники 57 народів світу, в т. ч. вихідці з України [995, р. 25]. Форми їх боротьби з гітлерівськими окупантами впродовж Другої світової війни еволюціонували від участі в саботажі нескорених в'язнів у трудових таборах до масштабної збройної боротьби по всій території країни. Загалом, за неповними даними на початок 1944 р., французький Опір нараховував 200 тис. учасників, а з висадкою союзників у Нормандії збільшився до 500 тис. осіб, що дозволило відволікти на себе понад 250 тис. гітлерівців [820, с. 51; 973, р. 572].

У з'ясуванні ролі і місця жителів України в історії Спротиву Франції необхідно керуватися підходом, який забезпечував би чітке роз'яснення того, що

у французькому Опорі брали участь військові формування, утворені пасіонарною частиною української еміграції, військовополоненими, «остарбайтерами», та добровольчі національні військові формування під орудою ОУН.

Як свідчить аналіз документів і наукової літератури, форми боротьби французького Опору були різноманітними: саботаж, антинацистська пропаганда, страйки, допомога людям, яких переслідували нацисти, розвідувальна діяльність на користь антигітлерівської коаліції, диверсії, підпільна та партизанська боротьба на тимчасово окупованих територіях, збройні операції і повстання тощо.

Одним із найбільш характерних проявів інтернаціонального характеру французького Опору була активна участь у ньому емігрантів, які на той час склали 2,7 млн осіб або 6, % населення Франції [806, с. 172; 980, р. 26; 1093, р. 116]. Серед багатьох польських, італійських, іспанських, єврейських, вірменських, російських та ін. емігрантів, які брали участь у французькому Опорі, «кількісно» та «якісно» вирізнялись українські емігранти (українська еміграція тоді налічувала близько 60–70 тис. осіб) [987, р. 36; 1110, с. 598]. Їх представники допомагали або брали безпосередню участь у діях французьких бійців Опору протягом усього періоду його розгортання [395; 396; 846, с. 242; 1115]. Оскільки вони, здебільшого, не належали до якогось конкретного політичного руху, історія їхньої антинацистської боротьби головним чином «поєднується» з історією французьких борців Опору.

У Франції емігранти-українці осідали великими групами в промислових центрах, здебільшого в районах вугільної та гірничої промисловості Півночі, Сходу і Півдня [849, с. 188; 989]. З початком окупації гітлерівськими військами Франції значна їх частина відразу включилась у боротьбу з окупантами [938, р. 97; 972, с. 187]. Так, на початковому періоді Другої світової війни (травень – липень 1940 р.) в Іноземному легіоні на території Франції, за різними оцінками, воювало від 5 до 7 тис. українців [619, с. 206]. Лише в часи державної незалежності України стало відомо, що понад 5 тис. представників Українського Національного Союзу в Франції (УНСуФ) під керівництвом О. Бойкова (ув'язненого 22 січня 1944 р. у Парижі), який в останні роки перед війною

згуртував у своїх лавах майже все свідоме та активне українство Франції, брали участь у боях із німецькими військами за Фландрію, під Седаном, над Сеною, Марною, Луарою в травні – червні 1940 р., залишивши на полях сотні вбитих і важко поранених. З розгортанням голістами національної боротьби проти ворога, в ряди ФФІ влилось багато членів УНСуФ в різних департаментах Франції [1139; 749, с. 201].

Значна частина української еміграції в північно-східних районах Франції була трудовою, тому вона відгукувалась на заклик КПФ вступати до створеної в 1943 р. організації вихідців з України під назвою Український Народний Фронт (УНФ) на чолі з колишнім інтербригадівцем, львів'янином В. Лозовим [404]. Інформаційним «рупором» Фронту був бюлетень «Батьківщина». До складу його редколегії входили вихідці з України – В. Лозовий, М. Гвоздецький, М. Мамрич, І. Кушнір, Я. Пуківський та ін. Організаційними одиницями УНФ були філії, яких налічувалося по всій Франції 66 із загальною кількістю членів понад 9 тис. осіб. Вищим органом УНФ слугували збори представників філій [989; 710, с. 77].

Варто звернути увагу й на те, що тисячі українців, що їхали на заробітки до Франції з Польщі (Західна Україна) або Румунії (Буковина), реєстрували органи влади як громадян цих країн, тобто як поляків і румун, а вихідців з Наддніпрянщини – як росіян [715, с. 31; 938, р. 98–99; 1163; 1050, р. 53]. Тому про емігрантів, як і про примусово вивезених на роботу українців, котрі брали участь у французькому Опорі, відомо дуже мало, а частіше й зовсім нічого через те, що їх не виділяли за етнічною ознакою.

Загалом, аналізуючи ситуацію у Франції в перші роки окупації, варто підкреслити, що групи Спротиву виникали стихійно не за національною, а за локальною ознакою. Так, в невеликому приморському містечку Дів-сюр-Мер департаменту Кальвадос, на чолі груп Руху Опору стояли вихідці із Західної України. До них долучалися росіяни, білоруси, поляки, французи, які працювали на металургійному заводі [669, с. 46–47; 395; 428]. Така ж ситуація була в більшості департаментів Франції. Друга світова війна стала свого роду «іспитом»

для всіх без винятку емігрантів у Франції: треба було, ясно, чесно і недвозначно зайняти позицію – з ким ти і проти кого [396; 721, с. 41; 652, с. 197–202; 1165].

З початком окупації Франції, в різних департаментах півночі та сходу країни підпільники-українці великих збитків завдавали окупантам на шахтах [420]. Вони виводили з ладу машини та устаткування, видавали на-гора породу замість вугілля тощо. Саботаж був однією з найважливіших форм боротьби проти гітлерівців у перші роки окупації [187; 316–329; 533, с. 27; 191–194]. Так, активним підпільником на шахтах біля м. Біллі-Монтіні департаменту Нор був Я. Гобебський із Рівненської області [181–184; 412; 490].

Відомим у паризьких підпільних колах було ім'я уродженця м. Кам'янець-Подільського Й. Кліща (підпільне ім'я – Альберт) [40, арк. 3; 445; 1153], юнацькі роки та громадянське становлення якого проходили на Буковині. В грудні 1940 р. він влився в підпільну групу Паризького району фронтієрів і партизанів, а після присвоєння офіцерського звання тривалий час очолював 1-й загін ФТП-МОІ («Сталінград»), який діяв в околицях Парижа та складався практично з румунів [1044, с. 107; 1007, р. 13]. За його участю було здійснено десятки успішних операцій-диверсій на контрольованих окупантами об'єктах [694, с. 173–175; 994, р. 522]. Українець також співпрацював із підрозділом фронтієрів багатонаціональної «групи Манушіяна», провівши спільно 56 операцій [333; 933, р. 118–120].

В останньому нерівному бою 2 липня 1943 р. (напад на машину, що перевозила 40 німецьких солдат) важко поранений командир з Буковини ціною свого життя зумів врятувати від знищення велику групу бойових французьких побратимів [34; 662, с. 94]. Завдяки опрацюванню зарубіжних джерел, нам вдалось з'ясувати, що Й. Кліщ під час бою, щоб не здатись на поталу ворогу, не пустив останню кулю собі в скриню, як це було прийнято зазначати в радянській історіографії, а важко пораненим був доставлений у лікарню Божон, де й помер о 21.45, як зафіксували лікарі [241; 303; 900, р. 256; 1002, р. 11–12].

Також варто вказати, що велику роль у порятунку євреїв зіграли бійці Опору, як єврейського, так і загальнофранцузького. Так, близько 7 тис. дітей були врятовані Організацією допомоги єврейським дітям «Амелот». Її під псевдонімом «Цадик»

очолив відомий єврейський громадський діяч Парижа, уродженець Проскурова – Д. Рапопорт [664, с. 225; 573, с. 144–145]. Він тісно співпрацював із Червоним Хрестом зі збору і розподілу матеріальної допомоги та гуманітарних посилок інтернованому єврейському населенню, співпрацював з організацією Руху Опору «Французи» з виготовлення фальшивих документів і переправлення євреїв до Швейцарії та Іспанії тощо [891, р. 198–201; 1150; 978, р. 103–104; 1056, р. 184]. Як показав аналіз документів, йому вдалося витягнути сотні французьких єврейських сімей і дітей з пазурів гестапо та колаборантів [754, с. 62].

У передмістях Парижу активно діяли і члени УНСуФ. Одним із них був М. Мартинюк, який очолював «Просвіту» в Булонь-Біанкур. В рядах французьких підпільних бойових організаціях він виконав низку сміливих «атентатів на високих німецьких старшин у Парижі, брав участь у відчайдушних нападах на німецькі транспорти й склади зброї та амуніції, в підриві залізничних мостів, рейок і т. п.» [425; 1067, р. 47]. Активними підпільниками-зв'язківцями були також Л. Гузар із Чернівців [1140] і А. Хцюк із Дрогобича [1138].

Починаючи вже з середини 1942 р., гітлерівці стали завозити до Франції радянських військовополонених і молодь з окупованих районів СРСР, адже німецька військово-будівельна організація Тодта залучала значні людські ресурси на спорудження Атлантичного валу для запобігання можливої висадки англо-американських військ на континент [982, р. 6; 5, арк. 46; 725, с. 23]. За неповними даними, на початок 1944 р. в 25 нацистських таборах Північної Франції налічувалося до 70 тис. радянських громадян, близько третини яких були військовополоненими [677, с. 48]. Найбільші табори розташовувались на території департаментів Па-де-Кале, Верхня Гаронна, Сомма, Марна, Кальвадос і Приморська Сена, зокрема, для цивільних – Бомон, Ліберкур, Ланс, Тьер; для військовополонених – Брює-ан-Артуа, Грені, Ноє, Марле, Пон-л'Евек і два табори в Реймсі. У кожному з них перебувало до тисячі в'язнів, переважно віком від 20 до 35 років, винятково чоловіки [5, арк. 5–6]. Зокрема, в департаменті Па-де-Кале було розташовано 4 табори для цивільних осіб виключно з українців і 5 таборів для військовополонених, серед яких переважали вихідці із України [110]. Крім

того, на території північних департаментів Франції – Фіністер, Нор і Сомма (в околицях міст Комбрі, Лілль, Камбре, Амьєн та ін.) були розкидані дрібні команди робітників, в складі яких налічувалися десятки українців (за неповними даними, на Півночі перебувало близько 10 тисяч вихідців переважно Вінницької і Київської областей віком від 14 до 20 років) [930, р. 742; 1096; 1097; 1103–1106].

Всі вони працювали в майже 70 шахтах вугільної та залізорудної промисловості, а частина – на заводах воєнного призначення [5, арк. 6; 777, с. 45]. Встановити на сьогодні точну кількість українців із числа радянських людей не є можливим, адже в документах навпроти національності часто вказувалось «росіянин», «румун» чи «поляк». Наприклад, у таборі Верне протягом 1942–1944 рр. загинуло 217 осіб, навпроти 32 прізвищ стоїть помітка «росіянин», і лише у 2 – «українець», хоча 80 % в'язнів табору були завезені з України [938, р. 31]. Крім того, в таборі Грюссе у підпільній групі «G» існувала група без громадянства (80 осіб), до якої входили всі, хто розмовляв російською, тобто це могли бути українці, прибалти, євреї та інші [1044, р. 75; 5, арк. 8].

З початком розгортання підпільної і партизанської боротьби проти нацистів у Франції, українці брали активну участь у складі двох основних «таборів» Руху Опору: комуністичного та деголівського. Почин організованої боротьби радянських громадян на окупованій території під егідою КПФ, зокрема в північних департаментах, поклали в'язні-українці табору Бомон. У жовтні 1942 р. вони створили підпільну організацію «Комітет радянських патріотів», яка першою поставила за мету встановити на всі пости внутрішнього табірної самоврядування своїх людей. З досягненням цієї мети відкрилися перспективи для швидкого розгортання та координації підпільної роботи в таборах [448;689, с. 91].

Керував підпіллям Бомона лейтенант В. Порик (він же – «Базіль», «Червоний диявол», «Василь Борик», «росіянин з Дрокура», «лейтенант Громовий») із Вінницької області – герой французького Руху Опору та Герой Радянського Союзу [21, арк. 8; 26; 28–30; 478; 856, с. 396; 772, с. 122; 844, с. 3]. Виконуючи в таборі Бомон функції капо (в концтаборах Третього рейху такі в'язні співпрацювали з нацистською адміністрацією і були «адміністраторами» бараку),

він очолював диверсійні групи на шахтах табору, а влітку 1943 р. створив табірний партизанський загін із 12 осіб, який ночами через проходи в колючому дроті виходив на диверсії в департаментах Нор і Па-де-Кале [5, арк. 31; 722, с. 123; 723, с. 191]. Крім того, для виходу з табору партизани користувались перепустками, які видавав В. Порик. Це зменшувало ризик розкриття діяльності підпільних груп табору з боку адміністрації [841; 476; 382]. Проте перебування партизан у самому таборі виправдовувало себе лише на початковому етапі боротьби. Бо ж невільники тоді ще не знали місцевості, не мали тісного контакту з місцевим населенням і загонами місцевих макі. Несприятливі географічні умови, відсутність лісів і гір також на початку гальмували втечі та створення партизанських груп на волі [184; 106].

Важливою для подальшої організованої боротьби підпільних організацій Північної Франції, що кількісно швидко зростали, стала нарада її представників 12 серпня 1943 р. в містечку Енен-Бомон, учасники якої обрали єдиний у Франції «іноземний» міжтабірний комітет (координував діяльність полонених – представників народів СРСР та інших країн окупованої Європи), що діяв до липня 1944 р. на чолі з В. Пориком [362–364; 598, с. 34; 368; 677, с. 52; 435]. Його головними завданнями були координація диверсійною роботою в таборах, організоване визволення на волю і залучення полонених до партизанських загонів різних політичних рухів [5, арк. 18, 4, арк. 17, 19; 354–358; 387; 388; 401; 531, с. 89; 884, р. 13]. Тим самим, місцевий Спротив у боротьбі з гітлерівськими військами поповнювався додатковим «опаленим» війною людським ресурсом. Це, поряд із відкриттям Другого фронту (зовнішній чинник), значно пришвидшило визволення Франції «з середини» (внутрішній чинник).

15 березня 1944 р. В. Порик, довідавшись, що гітлерівці підозрюють його в підпільній діяльності і допомозі партизанам, втік з табору Бомон і очолив загін радянських партизан, який діяв у районі населених пунктів – Ланс, Аррас, Енен-Льетар (сучасне Бомон-ан-Артуа) [270, с. 37; 727, с. 89; 507]. Завжди пліч-о-пліч із командиром були його побратими-вінничани І. Федорук, І. Кордонець, В. Доценко, І. Бойчук, М. Вигрівач, О. Шустіков, І. Перевертун, Е. Гнатюк,

П. Тиндик, Я. Косань, Д. Авдеєнко, В. Колесник, М. Бойко і С. Кондратюк [25; 311; 336; 347; 592, с. 89; 361; 692, с. 45; 403; 469; 470; 483; 776, с. 174; 442; 27; 466; 478; 297, с. 28; 999, р. 138], прилучанин О. Трепаченко [45], М. Яблонський, П. Лущик із Запоріжжя [312; 1088], а також А. Артеменко з Київщини [875, с. 53]. Зв'язковими загону були О. Собко із Кіровоградщини і вінничанка Г. Томченко (вона ж Станіслава Добжанська), яка доставляла у загони зброю, продовольство, виводила людей із таборів, супроводжувала їх до партизанських загонів [342; 343; 632, с. 143]. Загалом за період свого існування підрозділ В. Порика з 16 месників пустив під укіс 11 німецьких ешелонів із живою силою, боєприпасами; підірвав 2 залізничних мости стратегічного значення; розбив 14 німецьких автомашин і знищив або поранив до 300 німецьких солдат та офіцерів [5, арк. 33; 89, арк. 48].

Також до літа 1944 р. на території департаментів Па-де-Кале і Мозель активно боровся з нацифашистами багатонаціональний загін В. Орлова з Донбасу [486]. Його бійцями були: С. Купрін із Дніпропетровщини [286; 397; 398; 415], Г. Маломуж із Кіровоградської області [472; 501] та син командира В. Орлов [454]. Українці брали участь у більш ніж 20 операціях партизан проти окупантів, завдавши останнім значної матеріальної шкоди [86, арк. 57].

З часом партизанські загони виникали в багатьох інших таборах, де утримували українців. Всього на січень 1944 р. було створено 10 табірних партизанських загонів загальною кількістю понад 220 осіб, очолюваних переважно українцями [667, с. 54; 689, с. 99; 703, с. 206]. Для більш організованої боротьби радянських людей проти гітлерівців у грудні 1943 р. в Парижі було створено своєрідний штаб боротьби радянських партизан на Півночі і Сході Франції – Центральний Комітет радянських військовополонених (ЦК РВ), який складався з колишніх в'язнів. Він діяв як складова частина комуністичного Союзу російських патріотів (СРП) [90, арк. 73; 722, с. 120; 712, с. 68–69], створеного емігрантами з Російської імперії та Радянського Союзу і їх дітьми, та входив на правах секції до спеціальної багатонаціональної організації ФКП – МОІ [685, с. 106; 798, с. 44]. Сама секція оформилася навесні 1943 р. в Парижі і мала широку мережу периферійних організацій [858, с. 169]. Одним із керівників СРП був

емігрант і інтербригадivecь Г. Шибанов (Андре) з Миколаєва [465; 447, с. 45]. Очільник займався організацією табірних комітетів серед радянських військовополонених, плануванням й здійсненням втеч із концтаборів і сприянням у створенні радянських партизанських загонів [1145]. Документи засвідчують, що завдяки активності українця вдавалось організувати десятки нелегальних квартир-явок для втікачів із таборів та партизанів й видавати їм «першокласні» документи для вільного пересування Парижем тощо [440; 540, с. 131–134; 147–149; 145].

Нам вдалось встановити, що безпосередню участь у боротьбі проти німецьких окупантів брали й інші члени СРП – вихідців із України: Г. Клименюк і О. Тарасенко-Клименюк з Харківщини, В. Тарасов із Києва [570; 569, с. 42; 281, с. 205], Г. Шеметило, родом із Рівненської області [268, с. 236; 1143], К. Ружин з Черкащини [569, с. 127; 631, с. 208; 92, арк. 2; 91, арк. 6; 839, с. 138–142; 1144], І. Проценко з Кіровоградської області [31, арк. 14–15], С. Шапошніков, уродженець Катеринослава (сучасне м. Дніпро) [1130], Є. Нестеренко, І. Заграничний і П. Ромашко з Дніпропетровщини [374; 379; 276, с. 447]. Важливо зазначити, що в сучасній російській історіографії вони переважно вказані «росіянами», проте більшість з них після війни повернулися в Україну.

ЦК РВ займався створенням у всіх таборах, як цивільних, так і військовополонених, підпільних табірних комітетів; керував саботажем на шахтах, рудниках і військових об'єктах гітлерівців; організував втечі в'язнів, формував партизанські загони та здійснював керівництво ними, проводив агітаційну роботу серед особового складу добровольчих частин вермахту на предмет переходу до партизан тощо [5, арк. 27]. Як результат, на півночі Франції з початку 1944 р. в таборах діяло близько 45 диверсійних груп [88, арк. 33]. В січні 1944 р. ЦК РВ розробив «Положення про діяльність табірних комітетів у таборах військових і цивільних радянських полонених у Франції». Важливо підкреслити, що цей документ представляв собою практично удосконалений варіант рішення міжтабірного комітету на чолі з В. Пориком у серпні 1943 р. щодо організації підпільної роботи в таборах [235; 299; 689, с. 98; 269, с. 209]. Це свідчило про вагому роль українців у налагодженні і координації антинацистської боротьби.

Велика увага в ньому зверталась на потребу налагодження зв'язків і тісну співпрацю з місцевим французьким підпіллям, завдяки чому втікачі отримували фальшиві документи, переважно польські, а іноді навіть французькі [5 арк. 43; 447]. Поліцейська хроніка тих часів зафіксувала чимало таких прикладів. Так, у серпні 1943 р. поліцейський відділ Енен-Бомон заарештував трьох українців, які втекли з табору Бомон. Один із них мав підроблене посвідчення особи на ім'я Гастон Делаттре [1163].

Зауважимо, що майже всі керівні посади в ЦК РВ займали українці. Зокрема, відповідальним секретарем був політрук М. Слободинський із Вінниччини, а його заступником – Й. Калиниченко, який за дорученням ЦК РВ створив 25 червня 1944 р. штаб керівництва боротьбою представників СРСР на півночі Франції [718, с. 143; 406]. Після цього спільно з військовим керівництвом французьких партизан і МОІ розпочалось організоване звільнення радянських полонених із німецьких таборів [5, арк. 52]. Завідувачем кадрами був І. Скрипай, а старший лейтенант одесит В. Таскін – відповідальним за організацію підпільних таборів [593, с. 75; 157–164; 281, с. 213; 460; 482; 276, с. 426]. Окремим напрямком діяльності українців у Франції стало розповсюдження підпільної літератури комуністичного руху (в т. ч. українською мовою) [565, с. 349], яка, попри всю свою політичну заангажованість, підтримувала в полонених впевненість у розгромі нацистів, швидкому звільненні і поверненні на Україну.

Своїми бойовими справами на півночі Франції прославився загін ім. Щорса, який на 1 серпня 1944 р. нараховував 64 бійця. Командиром загону став Й. Калиниченко з м. Кагарлик Київської області, його заступником – І. Опанасенко з Київщини, а помічниками були українці – С. Потапенко [12, арк. 5] та Ю. Комлик [5, арк. 53–55]. Цей підрозділ виріс із диверсійних груп табору «Тьєрс», розташованого біля Валансьєнна департаменту Нор, три чверті в'язнів якого становили українці, вивезені німцями наприкінці 1942 р. на примусові роботи, переважно, з Київської та Чернігівської областей. Про це свідчить хоча б той факт, що нам вдалось встановити імена 43 підпільників з Кагарлицького району Київської області, яких було вивезено на каторжні роботи в шахти окупованої Франції [179, арк. 2–9]. Зусиллями підпільників із 700 чоловік табору Тьєрс втекло 211 або третина [5, арк. 21, 24–26, 51,

58–59; 89, арк. 113].

Після втечі з табору підрозділ Й. Калиниченка розпорошився по найближчих населених пунктах. Переховували їх від нацифашистів місцеві родини, ризикуючи життям членів своїх сімей. Зброю для них частково добували зі складів, котрі охоронялися власовцями, адже окремі з них взаємодіяли з партизанами. Іншу частину матеріального забезпечення партизанам доставляли на парашутах літаки союзників [771, с. 5; 5, арк. 48; 940, р. 294]. Відзначимо, що на території Франції перебувала «Російська визвольна армія» (РВА) генерала Власова [5, арк. 26; 10, арк. 6–7; 521, с. 142; 1108, с. 97; 887, с. 65–67]. Історики нараховують у її лавах 90 тисяч вояків [712, с. 89; 747, с. 165; 813, с. 431; 1024, р. 166]. Серед них були й українці, здебільшого примусово вивезені до Франції. Їх використовували у боротьбі проти місцевих партизан [236; 78, арк. 196]. Проте вони часто дезертирували і вступали до лав макі. Наприклад, в області Пуату 40 українців-солдат РВА перейшли на бік партизан [508; 509].

На початку 1944 р., утворивши свій штаб у районі лісистій місцевості біля м. Верден, спільно з французькими та польськими макі бойові дії вели сім груп щорсівців, поділених на підгрупи. Ними керувало чимало українців – І. Опанасенко, Ю. Бойко і А. Коваль з Київщини, В. Пчолін із Прилук [44, арк. 1] та Д. Рудківський з Вінниччини, а зв'язок забезпечував прилучанин В. Чалий [71, арк. 2]. Вони діяли у районі залізничних вузлів Валансьєнн і Денен. Відмінними бійцями виявили себе В. Бітько з тодішнього смт. Поліське на Київщині, Ю. Субоч із Києва, Г. Кабанець із Фастова [677, с. 62; 437], С. Ющенко [12, арк. 3], Я. Гарник із Вінницької області [492], Ю. Шевченко з Київської області [295, с. 55], Д. Бокань із Харківщини, уродженці Прилук – А. Яковенко, М. Чунь, М. Коваленко [74, арк. 9; 73, арк. 21; 72, арк. 4] та інші. За інформацією В. Чалого, в партизанському підрозділі ім. Щорса з нацифашистами воювало близько 30 прилучан [589, с. 61; 71, арк. 22–23].

За період свого існування загін ім. Щорса пустив під укіс 35 ешелонів із військовим озброєнням і живою силою противника, розгромив 2 залізничні станції та 2 мости, що мали стратегічне значення, знищив 270 гітлерівців і 48 взяв

у полон. Його зусиллями було відбито у ворога 30 кулеметів, 69 автомашин, 10 мінометів, гармат, велику кількість інших видів озброєння. Звільнено з ув'язнення близько 150 макі тощо. Щорсівці брали активну участь у боях за визволення міст Ірсон, Шарлевіль, Сент-Еман, Тре, Брюїє та ін. [5, арк. 51], чим внесли свій вагомий вклад у Перемогу над німецькими окупантами.

Активні дії в цих районах розгорнув загін під командуванням О. Нікітенка із Запорізької області, який 27 лютого 1943 р. зумів втекти з табору біля м. Ланс, де до цього входив до підпільної організації, котру очолювали українці – М. Гуров і І. Китаєв із Тернопільщини. Активними бійцями загону, який здійснив близько 20 успішних операцій, були українці О. Чайка [246], М. Кірдюк і І. Тимошенко [850, с. 243; 1109, с. 221; 6, арк. 6–9; 5, арк. 34].

На початок 1944 р. склались сприятливі умови для національного повстання і повного звільнення Франції (воєнні дії на фронтах на користь антигітлерівської коаліції, зменшення чисельності окупаційних військ у самій Франції тощо) [491; 523, с. 278]. Збройна боротьба українців у цей період повністю вийшла на перший план, бо диверсії і саботаж у північних таборах як форма Опору, вже вичерпали себе. Тим більше, що частина таборів була або повністю вивезена нацистами до Німеччини, або в них майже не залишилося людей [82, арк. 187]. За підрахунками українського історика М. Слободянюка, в червні 1944 р. на території Франції перебувало 2340 радянських партизан, 1440 з яких воювали в 32 окремих партизанських загонах із числа представників СРСР, а 900 боролися з нацифашистами в лавах французьких партизанських загонів [821, с. 148].

Штаб ЦК РВ визначив зони дій окремим загонам і призначив або затвердив їх командирів, серед яких переважали українці. Зокрема, підрозділи Й. Калиниченка діяли у районі м. Валансьєнна, І. Федорука – Енен-Льетар, запорожця А. Бондалєтова – Біллі-Монтіні, О. Ткаченка з Черкаської області – в районі Арраса [667, с. 58]. У загоні черкащанина, який налічував близько 60 чоловік, перебували українці П. Григоренко з Вінниччини і закарпатець В. Дячко [140; 141; 170; 171], а також росіяни, чехи, французи, італійці, німці [87, арк. 61].

Впродовж травня–серпня 1944 р. партизани під командуванням О. Ткаченка

зруйнували залізничний міст, по якому за добу проходило понад 20 ешелонів, провели спільно з французькими макі диверсії на підприємствах м. Фреван, які працювали на ворога, вибили гітлерівців з селища Авен, успішно атакували один із військових аеродромів ворога й вивели його з ладу [643, с. 308]. Після загибелі О. Ткаченка 18 серпня 1944 р. біля селища Берль-о-Буа підрозділ став називатися ім'ям відважного українського партизана [689, с. 97].

Ще один радянський партизанський підрозділ на півночі Франції носив ім'я героя з України. Рішенням штабу наприкінці червня 1944 р. було створено загін імені Василя Колесника – бойового товариша В. Порики, що загинув у бою в м. Дрокурі. Командував ним С. Кондратюк [5, арк. 52; 298; 692, с. 180]. Крім того, на честь визволення м. Вінниці від німецько-фашистських загарбників партизанський центр організував підрозділ радянських партизан з уродженців Вінницької області, якому присвоїв назву «Вінницький» [667, с. 57].

Багато українців входило до складу інших радянських підрозділів. Бійцями загону росіянина І. Рябова, що налічував більше 20 бійців, були українці – Г. Карасюк із Вінниччини [613, с. 181; 375], П. Лещенко, В. Коваленко та інші з різних районів Київської області [14, арк. 74]. В департаменті Сомма під керівництвом росіянина Б. Трусова діяли українці – харків'янин Ю. Олешко та киянин І. Кряченко [1102, с. 167]. Загін під командуванням О. Ісаєва складався переважно з українців, зокрема: М. Цингарука з м. Васильків Київської області, М. Остапчука, Г. Мірошніченка, І. Любинського та ін. [406].

На заключному етапі визвольної антинацистської боротьби у Франції всі зазначені загони в липні 1944 р. були об'єднанні в партизанський батальйон ім. Сталіна під командуванням М. Слободинського (найбільше військове формування на півночі Франції, кероване КПФ), який діяв до повного звільнення даних територій союзними військами [285; 288, с. 44]. До його складу входило багато українців [16; 184, арк. 19]. В цей же час міжтабірний комітет був розпущений [82, арк. 187].

Однак слід зазначити, що штабу ЦК РВ не вдалось встановити зв'язки з усіма радянськими партизанськими загонами та людьми на півночі Франції. Частина українців брала участь у змішаних франко-радянських і власне

французьких загонах, які належали до деголівського руху «Франція, що бореться». Це, в свою чергу, сприяло встановленню тісних зв'язків із союзниками [185, арк. 7; 186]. Так, із кінця 1943 р. в окрузі Валансьєнн департаменту Нор діяв змішаний франко-радянський підрозділ «Жаннет» під керівництвом француза А. Газе та українця М. Ткаченка з м. Кам'янка Черкаської області. В районі міст Ам'єн, Аббевіль і Сент-Омер партизани провели низку диверсій на комунікаціях ворога, здійснили напад на аеродром, спалили чотири склади з паливом [710, с. 14]. Біля м. Берк департаменту Па-де-Кале діяв франко-радянський загін під керівництвом О. Трепаченка з Прилук і француза Дутриша [45; 972, р. 421]. Нам вдалося встановити імена чотирьох українців – бійців загону: А. Юзби і М. Більдія з Вінниччини, П. Лисака з Києва, який з серпня 1944 р. був політруком радянського батальйону ім. Сталіна, і А. Яковенка з Прилук [710, с. 15; 406; 150–152; 1168].

Завдяки налагодженню зв'язків із місцевим підпіллям вдалось забезпечити переховування багатьох втікачів із таборів Берк і Ньошатель департаменту Па-де-Кале з допомогою членів ОЦВ. Насамперед у районах Монтрьой, Бьєнвільєр-о-Буа, Коїньє, Еден, Дурьє, Оксі-ле-Шато [107; 904, р. 87]. Крім того, члени ОЦВ систематично організовували в районі Аррасу притулки для українських в'язнів-втікачів [667, с. 59; 719, с. 132; 5, арк. 19; 866, с. 123; 233; 1048, р. 153]. За даними історика з Лілльського університету Рене Лесажа, українці після втечі з таборів на Півночі увійшли до різних груп МОІ ФТП, «Голос з Півночі» та Польської Організації боротьби за Незалежність [936, р. 749; 999, р. 138].

Нами вперше встановлено, що чимало українців діяло у районі м. Булонь-сюр-Мер того ж департаменту в складі французької групи макі «Ля Капель» під керівництвом французької жінки І. Накрі, зокрема: В. Грізенко, П. Москаленко, Г. Кошенко, М. Купія і І. Каліновський із Луганська. 18 вересня 1944 р. вони спільно з канадськими військами брали активну участь у звільненні м. Сен-Мартен-Булонь [833, р. 118–119; 894, р. 256; 1136].

Нерідко під час проведення бойових операцій партизан, українці потрапляли у німецький полон. Як правило, заарештованих після жорстоких

катувань розстрілювали, або відправляли в Освенцім, Бухенвальд, Дахау та інші табори смерті [937, р. 17]. Зокрема, 1 вересня 1944 р. українці-військовополонені Петро і Сергій Тимошенки з м. Лос департаменту Нор були переміщені до Бухенвальда [1094, р. 193]. Подальша їх доля невідома.

Боротьба українців – учасників Опору на півночі Франції розпочалася також на Британських островах Сарк, Олдерні, Гернсі і Джерсі, розташованих у безпосередній близькості до Нормандії [272, с. 140–148; 1018, р. 749]. Про масове перебування вихідців з України у таборах, розташованих на цих островах, може свідчити хоча б той факт, що на о. Олдерні перебувало 32 жителі с. Дубовичі Кролевецького району Сумської області, яких у 1942 р. привезли нацисти на примусові роботи [1123]. Восени 1943 р. у гітлерівських концтаборах на о. Джерсі виникли і діяли підпільні осередки. Їх організатором став І. Солодковський із Хмельниччини, який працював на будівництві доріг і берегових укріплень тощо [591; 419]. Варто відзначити, що з січня 1944 р. підпільники табору «Іммельман» біля м. Сент-Хельєр під керівництвом вінничанина В. Маремпольського налагодили співпрацю з організацією «Вільна Німеччина» на чолі з П. Мюльбахом, до якої входили солдати німецького гарнізону острова, незадоволені політикою Гітлера [272, с. 147–161]. У грудні 1943 р. з о. Джерсі до табору в районі м. Лілль було перекинуто близько 150 полонених, звідки на початку 1944 р. група військовополонених здійснила втечу і за допомогою французьких патріотів створила партизанський загін на чолі з І. Солодковським [18, арк. 57; 19, арк. 117; 1077, р. 219], який у серпні–вересні 1944 р. брав участь у визволенні міст Лілля, Рубе і Форт-де-Монса [1102, с. 216].

Вершиною національно-визвольного руху французького народу стало Паризьке повстання 19–26 серпня 1944 р. В боях на вулицях столиці Франції також брали активну участь і українці. Серед них був І. Фомичов з Харківської області [667, с. 66–67; 83, арк. 34], який після втечі з табору біля м. Трувіль на півночі Франції, потрапив у розташування французького багатонаціонального підрозділу під командуванням італійця Маріо, що діяв у департаменті Орн [1124]. До його складу входили українці: харків'янин В. Харченко, Ф. Баранов (керівник

групи) з Кіровоградщини і одесит Ф. Федоров [493]. З січня 1944 р. із загону італійця виділився загін «Чапаєв» під керівництвом І. Фомичова, який провів біля двадцяти успішних операцій [590, с. 207; 622, с. 457; 275, с. 152; 972, р. 39].

У визволенні французької столиці від нацистських окупантів брав участь ще один загін із 18 бійців, очолюваний полтавчанином С. Ганночкою [627, с. 107; 1135]. Він був сформований у серпні 1943 р. за допомогою французького місцевого підпілля. Спочатку діяв у Нормандії, а згодом був дислокований у район Парижа – П'єрфіт-сюр-Сен. Під час Паризького повстання бійці загону пліч-о-пліч з парижанами боролися з окупантами на вулицях міста. Командира загону та його зв'язкового – полтавчанина О. Зозулю було нагороджено французькими орденами [613, с. 280–281].

Отже, на півночі Франції, в районі вугільних копалень і будівництва фортифікаційних споруд «Атлантичного валу», з перших днів окупації активну участь в антинацистському Опорі взяли емігранти з України. У зв'язку з тим, що там містилися більше 20 гітлерівських трудових таборів для радянських полонених та «остарбайтерів», де налічувалося 20–25 тисяч в'язнів і що близько 75% серед цивільних бранців становила українська молодь, основну масу підпільників і партизан комуністичних і некомуністичних формувань у департаментах Нор і Па-де-Кале складала представники українського народу. Вони створювали та очолювали підпільні осередки, бойові підрозділи, батальйони борців з гітлерівськими окупантами. Координуючими центрами їх боротьби стали Український Народний Фронт, Міжтабірний комітет і Центральний комітет радянських військоволонених. За їх участю проведено сотні диверсійних операцій і визволено від нацифашистів десятки міст, містечок й інших населених пунктів.

3.2 Представники України в партизанських підрозділах на Сході Франції.

Другим великим регіоном Франції, де широко розгорнулася боротьба

українців, були східні та північно-східні департаменти: Мез, Мозель, Мерт і Мозель, Кот-д'Ор, Об, Вогези, Нижній Рейн, Верхній Рейн (регіон Ельзас і Лотарингія). Це в основному були райони залізної руди, хімічної і металургійної промисловості, густої мережі залізниць, якими забезпечувалось постачання німецької армії. Залізними артеріями східної Франції переправлялися на радянсько-німецький фронт свіжі дивізії, що перебували на відпочинку і перекомплектуванні у Франції.

Тут, як і у північних районах, першими в антинацистській боротьбі взяли участь українські емігранти. Зокрема, у департаменті Луара, біля м. Ліон, діяв вихідець з Львівщини М. Терешко, на квартирі якого діяла нелегальна друкарня, де випускали листівки й відозви до французького народу із закликом «Смерть німецьким загарбникам!» [320; 322; 195]. У розповсюдженні листівок йому допомагали жінки-українки [321; 192; 194]. В м. Сент-Етьєн діяла підпільна група з дев'яти осіб, під керівництвом іспанця Жаке. До неї входили Й. Спанчак із Дрогобича (відповідальний за зброю), П. Буцко (комісар), С. Михайлюк, Д. Проць, А. Сліпко, І. Віцик та ін. [324]. Найвідоміші їхні операції – викрадення зброї в приміщенні місцевої поліції та доправлення її макізарам машиною, котрою розвозили молоко [669, с. 47–78].

Крім того, на цій самій території Франції було розташовано 2 табори для примусово вивезених з окупованих територій СРСР людей і 12 – військовополонених, в яких утримувалося багато наших співвітчизників, які вже наприкінці 1942 – на початку 1943 р. розпочали свою активну боротьбу в цих таборах [667, с. 11; 89, арк. 113]. На відміну від північних районів, де боротьба з ворогом, в основному, організовувалась табірними комітетами безпосередньо на території самих таборів або з виходом за їх межі для проведення певних бойових завдань, у східних регіонах, вже починаючи з осені 1943 р., у навколишні ліси стали масово втікати в'язні з таборів й організовувати за допомогою французького підпілля автономні групи [108; 109; 482]. Наявність у краї невеликих гірсько-лісистих масивів сприяла створенню порівняно великих партизанських загонів із числа втікачів із таборів. На початковому етапі бойові завдання вони отримували від керівництва ФТП, яке знаходилося у Парижі та

місцевих підпільних організацій, а в подальшому – із військового штабу, який діяв як осередок ЦК РВ у м. Нансі [82, арк. 158]. Начальником штабу був В. Таскін, а його заступником Б. Лайкевич – обидва одесити [482].

За даними французького історика Д. Арбуа, одним із перших радянських партизанських підрозділів регіону, куди входили українці, була група «Сталінград» під командуванням росіянина Г. Пономарьова, створена в січні 1944 р. в лісистій місцевості Верден департаменту Мез [1147]. Вона діяла розрізненими частинами в районі міст Спінкур, Нансі, Верден, Туль, Конфлан (департаменти Мез, Мерт і Мозель) [1102, с. 157; 1024]. Одним із засновників загону «Сталінград», який спочатку налічував 9 бійців, був Ф. Аксенін з Дніпропетровської області [677, с. 71]. Бійці групи «Сталінград» починали боротьбу з ворогом буквально голими руками [444; 1149]. З цього приводу Г. Ларош зазначає: «Маючи дамський револьвер, одну гвинтівку, що стріляла з третьої спроби, сім ножів, одну сокиру, молоток, дві саморобні гранати, кляпи вони йшли на операції...» [995, р. 242].

З такою зброєю починала бойові дії у Франції основна маса радянських загонів. Командир загону «Чапаєв» І. Фомичов згадував: «У кожного з нас було по пістолету, автомату і парі гранат. На наступний ранок до місця зустрічі в лісі на велосипедах прибуло 25 наших майбутніх партизанів, колишніх радянських військовополонених, зібраних Г. Шибановим. Це були відмінні бойові хлопці, але ні в кого з них не було навіть пістолета» [1124]. Французькі патріоти, по можливості, допомагали їм, проте допомога була незначною [557, с. 379–381; 281, с. 392–395]. Майже весь свій арсенал партизанам доводилося формувати у боях з гітлерівцями [112]. В архіві регіонального управління поліції м. Нансі 12 лютого 1944 р. біля м. Аррансі зафіксовано сходження з рейок ешелону з 59 вагонів-платформ, які перевозили автомобілі для окупаційних військ. Два німецькі солдати було вбито і чотирнадцять поранено [111]. В цій операції відзначився політрук загону «Сталінград» – полтавчанин М. Смик [822, с. 4; 995, р. 251].

Не менш складною стала проблема забезпечення партизан продуктами харчування [113]. Після розкриття підпільної організації ФТП в Нансі 22 лютого 1944 р., як зазначає у своїй праці донька Ф. Горового з Київської області – командира

диверсійної групи загону «Сталінград» – Т. Горова, «забезпечення загону продуктами харчування практично зупинилось і партизани почали голодувати. Вони намагались розшукати їжу, вимагаючи продукти у місцевих фермерів, але ті іноді замість допомоги викликали поліцію» [257, с. 182; 256, с. 102].

Сам Ф. Горовий під французьким ім'ям Фелікс у підрозділ «Сталінград» увійшов на початку червня 1944 р., після тримісячного перебування в невеличкому загоні макі «Лорен» під командуванням француза Жана, який діяв в околицях Нансі [257, с. 206; 767, с. 109; 1163]. В складі нового багатонаціонального підрозділу Ф. Горовий очолив диверсійну групу, яка брала участь у багатьох важливих операціях: диверсіях на залізниці поблизу населеного пункту Фромезей та підриві трансформатора високовольтної напруги біля селища Рюппе у червні 1944 р.; нападах на групи німецьких солдатів біля міст Віттель, Серке і Тінекур, у результаті яких було захоплено зброю і набої в липні 1944 р.; в здійсненні нападу на казарму нацистів неподалік від м. Лекекур однойменного департаменту 15 серпня 1944 р.; в атаці на колону машин з есесівцями на шосе у напрямі Медонвіля департаменту Вогези тощо [274, с. 146; 340; 341; 352; 917, р. 156; 105; 114–116].

Треба зауважити, що в рапортах того періоду командира загону Г. Пономарьова про чисельність німців і «петенівців», які займалися пошуками партизан, значиться слово «безліч» [281, с. 382]. Насправді ж, у районі до 13 березня 1944 р. було задіяно 50 жандармів і двадцять членів мобільної групи Нансі [111; 112].

Чисельність підрозділу «Сталінград» у різний час була неоднаковою, іноді досягала 40 і більше бійців. Умілими вояками зарекомендували себе українські партизани підрозділу: В. Прудков із Севастополя (командир групи), бійці – А. Сарницький із Житомирської області, В. Карпенко з Києва, І. Гільченко, М. Беліченко, І. Кириченко з Київської області та ін. [1102, с. 278]. В загоні був ще один наш співвітчизник – Г. Свічка (Свічко). Згодом, внаслідок поділу підрозділу «Сталінград» на дві частини, він став бійцем новоствореного загону «Залізник» [352; 768, с. 87]. Причиною поділу загону стала відсутність на теренах району лісових масивів, що заважало вести боротьбу з ворогом великою кількістю

людей, а саме – переховуватись і маневрувати, та незнання мови. Тому, коли групи досягали 30–40 осіб, їх ділили на менші, створюючи цим самим нові підрозділи, які взаємодіяли між собою під час бойових операцій. Згодом партизанський центр у Нансі такий підхід застосував до інших загонів [430].

У квітні 1944 р. для координації антинацистської діяльності вихідців з України та інших республік СРСР, які вирвалися із неволі, в східних департаментах Франції за рішенням ЦК РВ почав роботу штаб радянських партизанських загонів на чолі з капітаном ФТПФ В. Таскіним (Базіль) із центром у м. Нансі [627, с. 104; 275, с. 416]. Штаб основну увагу спрямовував на виведення людей з таборів для створення партизанських загонів [153–156; 165].

Завдяки надзвичайним зусиллям нескорених на кінець травня в районі Нансі діяло 8 радянських бойових груп. Протягом червня–вересня їх кількість зросла до 21, з яких 18 були підпорядковані штабу: загони «Чапаєв», «Ковпак», «Донбас», «Паризька комуна», «Полтава», «Батьківщина», «Катрін», «Свобода», «За Свободу», «Полтава», «Жуков», «Ягуар», «ім. Сталіна», «Каховка», «Сталінська слава», «Смерть фашизму», «Батьківщина» (жіночий), «ім. Максима Горького» [257, с. 230; 1126; 840, с. 533; 42, арк. 2]. Підрозділи «За Ленінград», «Москва» і «Севастополь» діяли окремо. Варто зазначити, що в складі майже усіх радянських партизанських підрозділів, створених на сході Франції, з нацистами воювало багато вихідців з України, більше того, українці переважно їх очолювали [634, с. 56; 172–175; 901, р. 87; 1002, р. 169]. В Ельзас-Лотарингії у загоні «Смерть фашизму» боролась група мешканців Кам'янця-Подільського: І. Худінов, П. Кузнецов, І. Пронін [689, с. 93].

У березні 1944 р. розрізнені групи, що боролись на прикордонних з Німеччиною територіях департаментів Мозель і Нижній Рейн, злилися в Перше об'єднання червоних партизан (ПОЧП). Об'єднанню послужило те, що в східних і північних департаментах стала дедалі більшою потреба у взаємодії і об'єднанні зусиль, координації дій між собою та французькими макі для боротьби з нацистськими військами, що відступали на територію Німеччини [709, с. 17]. Завданням ПОЧП було виведення людей із таборів, створення там підпільних

організацій і формування партизанських загонів тощо. На вересень 1944 р. об'єднання налічувало близько ста бійців, в основному українців. Але, окрім них, там перебували росіяни, французи, поляки, серби та італійці.

За рішенням штабу на базі ПОЧП було створено чотири ударно-диверсійні підрозділи. 1-м командував українець В. Шило (Гук), родом із Запорізької області. Він діяв з 15 липня до 21 листопада 1944 р. та провів чимало бойових операцій. Другу групу, що діяла протягом липня – листопада 1944 р. очолював полтавчанин В. Слепоглазов (Орлик). Нами встановлено, що бійцями групи були українці І. Грищенко (Глядченко), В. Чередніченко, І. Мельник з Кременчука, полтавчанин В. Камнєв (розвідник) [207–209]. Розвідницею і зв'язковою підрозділу була Н. Бджола з Дніпропетровська [677, с. 76–77]. У складі інших загонів ПОЧП також воювало чимало українських макі. Зокрема, заступником 4-ї ударної групи був П. Сотня з Кіровограда, а її бійцями були П. Кравченко (Чиж), С. Гриненко з Полтавщини, Ю. Мухін із Донбасу. Однак, нажаль, всі вони загинули 8 жовтня 1944 р. в бою з карателями [710, с. 17–18]. За час бойової діяльності партизани ПОЧП завдали значних втрат гітлерівським окупантам і здобули трофеї: 16 гармат, 160 гвинтівок, автоматів, пістолетів та іншої зброї [89, арк. 103–105; 523, с. 76–77].

На південний схід від Нансі розташовувався регіон Бургундія, до складу якого входили департаменти Код-д'Ор, Ньєвр і Верхня Сона. Тут також активно діяли українці, які були активними бійцями радянських і змішаних франко-радянських макі [668, с. 94; 990, р. 58; 1083, р. 155; 1084, р. 171]. Наприкінці липня 1944 р., в зв'язку з відступом німецьких окупантів із північно-східних департаментів, французькі та радянські макі одержали наказ вступити у відкритий бій з нацистами. З цією метою почалося об'єднання всіх дрібних груп в одну більш значну бойову одиницю. Уповноваженим ЦК РВ з об'єднання радянських партизанських підрозділів у районі м. Діжон був – І. Скрипай. У Франції його називали «Полтавець» або «полковник Ніколя» [634, с. 59]. Він перейшов у розпорядження начальника французького партизанського штабу в Еньє-ле-Дюк капітана П'єра. 20 серпня загін П. Писаренка, загони «Каховка», «Ленінград», «Севастополь», а також група іспанських і французьких партизан, перейшли в

підпорядкування І. Скрипая [667, с. 75; 144; 146].

З 25 серпня 1944 р. розпочала свій бойовий шлях нова партизанська рота імені Максима Горького. В загоні макі «полковника Ніколя» «... було 42 росіянина, 90 іспанців, 5 або 6 поляків, італійці і кілька французів» [1068, р. 132]. Зв'язковими з центральним штабом ФФІ в Парижі були француженка Р. Гарн'єр та А. Платоненко з Донецької області. Всього налічувалось 189 бійців [101; 103; 710, с. 19]. Місцеві підпільні організації Опору надали бійцям загону необхідну кількість зброї та набоїв [1068, р. 134; 1027, р. 168; 943, с. 264]. В результаті бойової діяльності підрозділ «Полтавця» знищив декілька сотень і взяв у полон більше ста гітлерівців [634, с. 57; 677, с. 74–75; 234]. У боях особливо відзначилися командири відділень – українці І. Потапенко та І. Голівець [668, с. 93].

Невідомою довгий час була біографія уродженця Харкова С. Чубаря – начальника штабу загону «М. Горький» [102]. Наприкінці 1942 р. він вступив до лав Опору проти нацизму. В 1944 р. був скерований у Кот-д'Ор, де в підрозділі «полковника Ніколя» спочатку виконував функції перекладача та зв'язкового, а згодом очолив партизанський штаб. Після звільнення Франції йому присвоїли звання капітана ФФІ [1068, р. 159–160].

За нашими даними, на Сході Франції зі зброєю в руках боролися і жінки-українки – одеситка Н. Одинцова, Ф. Полішук із Житомирської області, М. Пилипчук із Хмельницької області та М. Савченко (Чубик), яка власноруч знищила двох німецьких офіцерів [710, с. 19]. У господарській частині бригади «За Батьківщину» працювала А. Лиса з Хмельниччини [39].

Значна частина українців у Східній Франції перебувала в складі некомуністичних французьких формувань, інколи входячи до їх командного складу. Зокрема, влітку 1944 р. загін «Свобода» під керівництвом луганчанина І. Самаріна в складі французького підрозділу «Ліберасьон» під командування капітана Габріеля, провів близько 20 операцій [281, с. 206–207; 451]. Станом на травень 1944 р. загін «Свобода» налічував 27 бійців і по суті був інтернаціональним, адже крім українців, які становили основу, до нього входили росіяни, білоруси, іспанець, поляк і француз. Проявили сміливість у боях: П. Беліченко, донеччанин М. Москальов, П. Деркач із

Західної України та ін. [667, с. 71]. На жаль, під час однієї операції загинув кримчанин О. Масалов [1102, с. 168]. У вересні 1944 р. загін «Свобода» брав участь у визволенні міст Бар-де-Дюке і Ерувіль-Сен-Клер [710, с. 16; 279, с. 20–34]. Командиром загону французьких партизан департаменту Луара був В. Шомполов із м. Лубни Полтавської області. Під час виконання однієї з операцій його смертельно поранили. Похований у м. Сент-Етьєн [754, с. 162].

На території Лотарингії в загоні «Свобода всім» під командуванням Сьєра Гримуї з окупантами воював Ю. Карпенко з Житомирщини [267, с. 125], якого після війни французьке військово командування нагородило різними медалями. У цьому ж підрозділі воював П. Миколенко з Київщини [679, с. 118–123; 1128].

Лише в добу незалежності України вдалось встановити, що запеклу боротьбу з нацифашистами в Русі Опору на території Центрально-Східної Франції на останньому етапі визволення її території успішно вели українські курені ім. Т. Шевченка (БУК-2) та І. Богуна (БУК-1), перекинуті нацистами з України в серпні 1944 р. до Франції для протидії загонам макі [545, с. 73; 981, р. 179; 921, р. 254]. Проте наприкінці того ж місяця українці перейшли на бік ФФІ, де в складі французьких підрозділів воювали за визволення країни до жовтня 1944 р. – практично до повного її звільнення від окупантів [859; 1112, р. 18; 988, р. 4–9]. Курінним ВУК-2, який налічував 546 осіб, було обрано колишнього старшину Армії УНР, капітана ФФІ О. Негребецького [739, с. 399; 931, р. 160]. Дії куреня координував французький полковник В. Петі [1046, р. 32–36]. Добре озброєний 2-й курінь спочатку діяв у районі дороги Безансон-Вальдагон, а з 2 вересня 1944 р. – в складі 1-ї французької армії генерала Л. Тассіньї, визволяв містечка – Понтарльє департаменту Ду і Дамблен департаменту Вогези, зазнавши значних втрат особового складу [611, с. 188; 706, с. 143].

Подібний історичний вчинок зробили і 820 бійців колишнього 102-го волинського охоронного батальйону поліції СС, перейменованого у Франції в 1-й Український курінь ім. І. Богуна. Ним командував француз, лейтенант К. Вуньйон. 1-й курінь відзначився в багатьох операціях макі, зокрема у битві під Версель-Вільдье-ле-Камом департаменту Ду та при визволенні від нацистів

м. Конфракур департаменту Верхня Сонна [649, с. 72–73; 1011, р. 584]. Курінь ім. І. Богуна, як і 2-й курінь, перебували у складі 1-ї французької армії генерала Л. Тассіньї до 11 жовтня 1944 р. Після звільнення майже всієї території Франції за наказом французького командування обидва курені були розформовані [621, с. 198–202; 909, р. 475]. Більшість українців влилося до французького Іноземного легіону й у складі 13-ої напівбригади маршового полку були перекинуті до Алжиру [716; 988, р. 153–155].

Отже, беручи участь у складі французьких, радянських і національних партизанських підрозділів і груп на території Східної Франції, українці спільно з місцевими месниками вели героїчну боротьбу з окупантами. Завдяки цьому було завдано значних втрат ворогу: знищено і взято в полон близько 6 тисяч німецьких солдат та офіцерів, пущено під укіс більше 40 ешелонів з ворожою технікою, висаджено в повітря 5 стратегічних мостів тощо.

3.3 Українські партизани в лавах Спротиву Центральної і Південної Франції.

Активні бойові дії українців проти гітлерівських загарбників були характерними і для Центральної і Південно-Західної Франції, зокрема у департаментах Дордонь, Коррез, Крез, Жиронда, Шаранта, Приморська Шаранта, Лот, Альє та інших, які входили до так званої «Вішістської Франції». Влітку 1944 р. там діяли різні партизанські групи, до складу яких входили наші співвітчизники [316–328; 455]. Питанням їх створення в цих районах займалися безпосередньо місцеві штаби підпільних організацій під егідою НРО [720, с. 78].

Одними з перших у партизанському Спротиві Центральної Франції відзначились українські емігранти [187; 523, с. 522]. Так, на початку 1943 р. у батальйоні «Бальтазар» «Таємної армії» розпочали свій бойовий шлях брати Михайло і Леонід Хандогіни з Чернігівщини. Вони очолювали диверсійні групи, що діяли у лісистій місцевості в районі м. Ден-сюр-Орон департаменту Шер, а з

червня 194 р. брали участь у визволені від нацистів м. Шатомеяна, Нер, Ліньєра, Кюлана, Буржа та ін. [533, с. 66; 710, с. 74].

Активну боротьбу з нацифашизмом вели українські емігранти на півдні Франції, у районах навколо Тулузи – Кармо й Альбі. Одним з активних учасників місцевого підпілля був і П. Дячук із Львівщини. Працюючи в місцевих шахтах, навесні 1944 р. він допоміг визволити з таборів майже 40 в'язнів – колишніх радянських військовополонених [100; 648, с. 301; 1028, р. 12; 1029, р. 219; 941, с. 539]. Після втечі П. Дячук приєднався до загону француза Моріса, в складі якого керував диверсійною групою з французів і своїх земляків: зв'язковим був львів'янин М. Анкутович, а відважними бійцями – В. Мазур і В. Прашко [318; 328; 710, с. 49]. Українці брали участь у визволенні міст Кармо, Альбі, Тулузи та інших населених пунктів [654, с. 53; 1034, с. 554; 100; 901, р. 174; 752, с. 111; 865, с. 40; 1021, с. 7].

Серед учасників французького Спротиву було багато майбутніх учених і політичних діячів – вихідців з України. Серед них варто виділити уродженця Рівненщини, лейтенанта ФФІ Г. Шарпака – відомого фізика-експериментатора, лауреата Нобелівської премії в галузі фізики, який діяв у загоні макі департаменту Лозер [520, с. 15; 1142; 294, с. 18; 915, р. 176; 1161], та прем'єр-міністра Франції в 1992–1993 рр. П. Береговуа (Берегового Петра) – видатного політика та державного діяча, який народився в родині українського емігранта з Харківщини, вояка армії УНР [744, с. 70].

Не стояли осторонь військово-політичних подій у Франції видатні державні діячі УНР, куди емігрували після Української революції 1917–1921 рр. Так, видатний український письменник і державний діяч В. Винниченко у департаменті Приморські Альпи, не зважаючи на загрозу арешту та депортацію, допомагав як міг втікачам «які переховувались від окупантів й робили «резистанс»» [252, с. 15]. А історик І. Борщак, який народився в Миколаївській області [596, с. 10–11], у роки гітлерівської окупації Франції, був співробітником преси Руху Опору та організатором української антинацистської організації [605, с. 49].

Відзначимо, що специфіка цього регіону Франції полягала у відсутності трудових таборів з великим контингентом в'язнів. Тут працювали в основному

невеликі трудові команди з радянських полонених, прикріплені до будівництва шляхів, фортифікаційних споруд тощо [86, арк. 75]. Українці потрапляли в лави місцевих макі двома шляхами: або тікали з полону в названих місцевостях Франції, або з таборів для інтернованих радянських людей у нейтральній Швейцарії. Деяку частину, в першу чергу офіцерів радянської армії, перекидали сюди організованим порядком зі східних департаментів. Наші співвітчизники склали цілі підрозділи: відділення, взводи, що входили до французьких партизанських одиниць, створених рухами Опору різного політичного забарвлення.

Українці були одними з найактивніших бійців у своїх підрозділах. Зокрема, в січні 1944 р. до французького загону «Жаку-ле-Крокан» під керівництвом француза А. Лафона (Тото), у департаменті Дордонь, прибуло 4 офіцери радянської армії. Серед них – лейтенант І. Пилипенко з Чернігівської області [43, арк. 1; 75, арк. 17]. Він брав активну участь у бою з петенівськими підрозділами в районі м. Ле Буске, де ворог втратив 51 солдата, у виведенні з ладу паперово-целюлозної фабрики в м. Ле-Ларден-Сен-Лазар, яка виробляла сировину для вибухівки та ін. Під час бойових дій він показав, за свідченням французького командування, – «приклад виключної хоробрості» [82, арк. 193]. Крім того, разом із французькими партизанами визволяв міста Періге, Брів-ла-Гайард, Ангулем, Бордо [770, с. 195]. Крім того, І. Пилипенко, маючи вже військовий досвід, у проміжках між бойовими операціями, навчав своїх товаришів – французів, військової справи [300]. Як наслідок, у лютому 1944 р. французькі макі в лісах біля міста Плезак департаменту Шаранта створили міждепартаментську військову школу кадрів, яка готувала партизанських командирів [43, арк. 1].

У районі міст Лімож і Сен-Жуньє в складі французького батальйону «Амількар» боролись українці Г. Третяк із Запорізької області [1137] та чернігівець І. Лабутін [41, арк. 2]. Свій бойовий шлях вони завершили участю в бою за звільнення Ліможа – головного міста провінції Лімузен. 22 серпня 1944 р. патріоти штурмували високі мури міста і заволоділи важливими об'єктами (казарми, вокзали, банк, тютюнові склади). Гітлерівський гарнізон склав зброю

[426; 427]. В підрозділі під керівництвом капітана Роше поблизу Гренобля з гітлерівцями воював Ф. Лабінський [329].

У багатьох французьких загонах з поодиноких втікачів поступово збиралися численні групи людей, які продовжували боротися з нацизмом під командою французьких патріотів. Таких підрозділів було декілька. В них своєю мужністю і героїзмом відзначилося багато представників з України. Серед них був молодший лейтенант В. Жереб'ятьєв із м. Рівне. Він з групою полонених, після втечі з табору в м. Монлюсон, прийшов у березні 1944 р. на територію департаментів Шер і Крез. Українець брав участь у боях за визволення міст Бурж, Гере, Сардон, Бурганеф, Шатомеян. Згодом волинянин перебував у розвідувально-підривному з'єднанні француза А. Льонея, де показав себе відмінним підривником, беручи участь у виведенні з ладу мостів на важливих залізничних артеріях у районі міст Сент, Бурж і Невер. За бойові заслуги французьке командування нагородило його орденом «Військовий хрест з відзнакою» [786].

Командиром роти партизан 1-ї Альпійської дивізії був чернігівець Г. Вікторов, який здійснив вдалу втечу поблизу Ліона, до того виконуючи примусові роботи на о. Джерсі та Олдерні [57, арк. 2; 58, арк. 6; 60, арк. 1; 61, арк. 18–27; 62, арк. 2; 66, арк. 2–3; 67, арк. 2; 394]. Під його керівництвом боровся проти нацистів у французьких Альпах В. Бойко з Кіровоградщини [32, арк. 7; 416]. Вони провели низку відважних операцій, під час однієї з яких 24 січня 1944 р., потрапивши в облаву, Г. Вікторов отримав важке поранення [54, арк. 4; 55, арк. 2; 56, арк. 5; 59, арк. 3].

З весни 1944 р. в складі бойової групи 8-го французького батальйону «Жан Шове» воював з окупантами у районі міста Сен-Назера сержант, вчитель з м. Шахтарська Донецької області О. Котов (Жак). Він брав участь у низці диверсій на залізницях, готував і поширював серед населення листівки, що доносили до французів правдиву інформацію про становище на фронтах. Невдовзі українцю доручили командування взводом із вихідців з СРСР у складі французького батальйону. Цей підрозділ брав участь у ряді операцій, проведених на території кількох департаментів, насамперед Ендр і Луара [1102, с. 279].

В даному регіоні діяв також підрозділ, сформований лише з українців – у районі міст Тур і Лош департаменту Ендр. Його бійці боролися проти ворога загін під керівництвом поручика О. Круковського, родом із Західної України. Він налічував близько 40 бійців-українців, колишніх вояків 14-ї гренадерської дивізії військ СС «Галичина». Три її батальйони в листопаді 1943 р. були направлені до Франції у район м. Табр департаменту Верхні Піренеї для охорони трудових таборів. Проте, встановивши зв'язок з місцевим підпіллям, частині з них вдалось здійснити втечу та організувати окремий загін, який діяв у складі групи «FFI-Tours» під командою англійця, майора Лєгранда. В основному вони здійснювали напади на воєнізований німецький транспорт, який після висадки союзників у Нормандії рухався на Схід країни.

Український підрозділ 16 серпня 1944 р. брав участь у визволенні від окупантів м. Лош, в ході якого бійці О. Круковського взяли у полон близько 20 нацистів та заволоділи 6-ма вантажівками зі зброєю [988, р. 35–37]. У ювілейному альбомі «Лош під час війни 1939–1944 рр.», виданому в 2014 р., окремо згадуються й «des camarades Ukrainiens» [1005, с. 37]. В жовтні 1944 р. загін був включений, як і два українські курені, до Іноземного легіону. Сам О. Круковський, який керував групою з 4 серпня до 30 вересня 1944 р., був поранений у горах Вогези та демобілізований після лікування [353; 691, с. 732–741; 763, с. 199–201; 789, с. 444].

Нещодавно, завдяки інформації, наданій азербайджанським дослідником Ільгамом Аббасовим, з'ясовано, що поряд із героєм французького Руху Опору азербайджанцем Ахмедія Джебраїловим у районі Діжон-Бордо-Тулуза воював В. Бачинський із Городенки Івано-Франківської області [380]. Він також значиться в списку партизан французького загону «Думас» 6-ї роти AS під командуванням капітана Гастона Дельпланга [238; 232].

Наші співвітчизники часто вели вперед за собою бійців свого підрозділу. Так, у Бургундії, біля м. Діжон діяла радянська група загону капітана Барра, очолювана сержантом А. Павловським із Кагарлицького району Київської області. Бійцем підрозділу був М. Малюков із м. Ровеньки на Луганщині. Загін

пустив під укіс один ешелон, здійснював напади на гітлерівські колони, брав участь у всіх боях і сутичках французьких франтирерів із ворогом. Командир радянської групи часто ходив у розвідку, добував важливі штабні документи [1102, с. 282]. В департаменті Іль і Вілен у складі загону макі 3-го піхотного батальйону ФФІ визволяв від нацистів населені пункти Плешатель, Масак, Редон В. Логвінов з Кривого Рогу [495]. Від командування українець після війни отримав кілька бойових характеристик, в яких відзначалася його хоробрість [188–190].

З кінця серпня 1944 р. в складі французького батальйону, що входив до північної підгрупи департаменту Ен, почав свої бойові дії загін радянських людей під командуванням жителя Керчі лейтенанта Д. Маркелова [558, с. 94–95]. Радянський підрозділ, який діяв у серпні–жовтні 1944 р., брав участь у боях з гітлерівцями в складі французьких партизанських формувань. Так, 3 вересня його загін у складі французького батальйону штурмував низку об'єктів у районі м. Морес департаменту Жура та здійснював патрульну службу на швейцарському кордоні, не даючи змоги розбитим частинам ворога перейти до Швейцарії. У боях з ворогом загинув, за свідченням командира, борець з України В. Юрко. В загоні Д. Маркелова перебувало ще декілька українців: Ф. Колибас із Вінниччини та І. Ногайський із Чернігівської області [1102, с. 285].

Поруч, у департаменті Верхня Савойя, діяв великий підрозділ макі «Моріс Бланшар», силами якого партизани очистили від окупантів значну територію від Бельгарда до Ле Файє департаменту Тарн. У м. Аннесі партизани спільними зусиллями змусили капітулювати німецький гарнізон численністю 2271 солдат і офіцерів. В бою за визволення м. Клюз, у якому нацисти втратили убитими і пораненими 50 солдат і офіцерів, загинув киянин В. Долганов [774, с. 88].

На Півдні Франції воював ще один наш співвітчизник – Д. Гудзенко з Харківщини, який за допомогою французів зумів утікати з трудового табору в м. Грюїссан департаменту Од. Встановивши зв'язок із макі, згодом він перейшов в інтернаціональний підрозділ під командуванням Желобера Мореня [588, с. 27; 669, с. 46; 1122]. В одному з боїв Д. Гудзенко був важко поранений. Із поля бою його на спині виніс темношкірий партизан Меріно [464].

Беручи участь у Русі Опору, українці здійснили вагомий внесок і в звільнення французького острова Олерона у Біскайській затоці, що є складовою частиною департаменту Приморська Шаранта [522, с. 23]. Після висадки в Нормандії союзні війська з допомогою місцевих загонів французьких партизан зайняли майже все західне узбережжя Франції. Проте, невдовзі союзники зупинились, нашттовхнувшись на відчутний опір противника біля міст Ля-Рошель і Рошфор [84, арк. 58]. На Олероні перебувала група радянських полонених із 35 чоловік (з них, близько десятка українців), яка будувала фортифікаційні споруди. Вони організували свою підпільну організацію, яку очолив білорус В. Антоненко. Допомогали їм місцеві сім'ї емігрантів-підпільників із СРСР, зокрема уродженець Луганська В. Сосінський [301; 302; 314; 828, с. 102; 834, с. 121; 835, с. 117]. Через них вони встановили зв'язок із французьким Опором на материку – із загonom «Арманьяк» під командуванням капітана Леклерка. Згодом ця організація стала підрозділом 158-го піхотного полку ФФІ. За дорученням його командування підпільники склали карту вузьких проходів через мінні поля острова. В підсумку це полегшило висадку французькому десанту. Їм також допомагали антифашистські настроєні австрійці та поляки, які служили в гарнізоні острова і були примусово мобілізовані в гітлерівський вермахт [580, с. 677].

Напередодні висадки французьких військ на острів, партизани ціною своїх життів вивели з ладу майже всі гармати на гітлерівських батареях. А 30 квітня 1945 р. партизани вийшли на відкритий бій з окупантами. Криворіжець В. Орлов зумів знищити есесівського офіцера і трьох солдат, а його співвітчизник В. Педенко – двох німецьких солдат [608, с. 149]. 1 травня 1945 р. острів було очищено від ворога. Оцінюючи внесок підпільників у визволення Олерона, капітан Леклерк, який керував боротьбою партизан на острові, писав: «...вони надали нам велику послугу під час висадки, дали максимум воєнних відомостей і дезорганізували тил противника» [85, арк. 23–48; 1035].

Таким чином, участь українців у Русі Опору в південно-західній частині Франції мала свої особливості, проте вона проходила за загальним сценарієм розгортання Спротиву окупантам і їх посібникам в країні.

Висновок до розділу

Вивчення історичних джерел та осмислення наукової літератури засвідчили, що українці виступали активними учасниками на всіх етапах розгортання французького Руху Опору [Див. : Додаткок Б; Г]. Першими активними учасниками французького Спротиву проти гітлерівських окупантів стали українські емігранти з різних куточків України, які взаємодіяли з підпіллям і партизанськими загонами, очолюваними їхніми співвітчизниками – колишніми військовополоненими та «остарбайтерами».

Антинацистська боротьба українців як органічна складова Руху Опору в різних районах Франції в силу об'єктивних обставин мала свою специфіку. На півночі країни, переважно в промислових департаментах Нор і Па-де-Кале, де функціонувала основна маса великих трудових таборів для цивільних і військових в'язнів і було розкидано багато дрібних трудових команд зі значною кількістю вихідці з України, спочатку бойові групи базувалися в самих таборах, а згодом, визволившись з полону, вони об'єднувалися у дрібні групи, які розташовувалися в лісах, або у місцевих жителів, зокрема й у емігрантів з України, проводили бойові операції проти гітлерівських окупантів у складі Руху Опору як комуністичного, так і деголівського спрямування.

На сході Франції, який вирізнявся наявністю гір і лісистістю, українці діяли порівняно в більших підрозділах макі, і навіть нерідко їх очолювали. В основному це були втікачі з таборів для військовополонених, які створювали або вливалися в радянські партизанські підрозділи, котрі, як і на Півночі, вирізнялись великою автономністю. На завершальному етапі боротьби проти ворога на території Франції важливу роль відіграли українські підрозділи – курені ім. Т. Шевченка та І. Богуна.

В Південній та Центральній Франції, яка значний час перебувала під владою колабораціоністського уряду Віші, українці брали участь головним чином у складі бойових загонів французького Руху Опору.

РОЗДІЛ 4

УКРАЇНЦІ – УЧАСНИКИ ІТАЛІЙСЬКОГО РУХУ ОПОРУ

4.1 Діяльність представників України в Русі Опору північно-західної Італії.

Представники України в числі інших народів СРСР брали участь у боротьбі з нацифашизмом в італійському Русі Опору. За підрахунками істориків, у його лавах воювало більше 5 тис. представників СРСР, з числа яких кількісно та за внеском помітно виділялися українці [949, р. 12; 695, с. 34]. На італійській землі вони з'явилися приблизно в той час, що й у Франції, тобто наприкінці 1942 – на початку 1943 р. Це було пов'язано з тим, що А. Гітлер за домовленістю з Б. Муссоліні направив значну частину ув'язнених в Італію, оскільки в Німеччині табори для полонених були переповнені [586, с. 175; 727, с. 26–28; 888, р. 312]. Варто зауважити, що табори ув'язнення існували в кожному регіоні країни [625, с. 60]. Із них через транзитний табір Фоссолі в районі Модени, діяв з травня 1942 по серпень 1945 р., відправляли потяги в Освенцім та інші табори смерті [626, с. 283; 1134].

З-понад 80 тис. військовополонених різних країн – близько 20 тис. становили радянські солдати і депортовані громадяни СРСР. Більшість їх була зосереджена на Півночі країни, але частина була перекинута і на Південь [886, р. 289]. Деяких українців, як полонених, ще весною 1942 р. депортували в Італію з солдатами 8-ї італійської армії (АРМІР) або частин Експедиційного італійського корпусу в Росії (КЕІР), які у 1941–1943 рр. діяли на радянсько-німецькому фронті [1081, р. 704; 621, с. 211; 702, с. 107–108]. Разом з ними наші співвітчизники вже з вересня 1943 р. переходили в партизанські загони [1107, с. 133–134]. Тим самим, вони були одними з перших військовополонених на території Італії, хто вів боротьбу проти режиму Б. Муссоліні, а згодом – німецької окупації. Але українці потрапляли до Італії не лише як військовополонені [657, с. 184]. Як і у Франції, серед них велику частку становили примусово вивезені в трудові групи організації Тодта, що з червня 1943 р. займались

фортифікаційними роботами вздовж узбережжя Лігурійського та Тірренського моря, а також будували об'єкти протиповітряної оборони в таких важливих промислових центрах, як Мілан, Турин і Генуя [624, с. 5].

Вихідці з України, незважаючи на важкі умови перебування в таборах, від початку намагалися об'єднуватися в групи та організувати втечі. Діяльність нелегальних комітетів, створених у більшості таборів, полягала в налагодженні зв'язку із зовнішнім світом в Італії [376; 960, р. 218]. Аналіз різноманітних джерел засвідчив, що в таборах на території Італії міжтабірного комітету, як у північно-східних департаментах Франції, під керівництвом КПІ створено не було. Табірні комітети діяли самостійно, співпрацюючи з місцевими підпільними осередками, а через них – із союзною агентурою. Причина такої розрізненості, очевидно полягала в тому, що табори для військовополонених розміщувались не щільно, як у Франції, а за регіональним принципом, за десятки, а то й сотні кілометрів один від одного. До того ж, окупована частина країни була насичена фашистською агентурою, що перешкоджало встановленню і координації дій табірних комітетів.

Італійський дослідник М. Екклі підкреслював, що потрапити в партизанські загони італійського Опору було непросто. Для цього існували лише два варіанти: спроби поодиноких втеч, які завершувались, переважно, розстрілами втікачів біля воріт табору або під час погоні. Другий варіант – організована втеча, де шанси були набагато вищими, оскільки все продумувалось до дрібниць, та й партизани зустрічали переслідувачів автоматним вогнем. Організовані втечі завжди перебували під прикриттям партизан, які діяли спільно з ГАП та САП [624, с. 267; 881, р. 79]. Італійські патріоти постачали полоненим одяг, їжу, інформували їх про розвиток подій на фронтах, допомагали їм організувати втечі з таборів та вказували втікачам дорогу до партизанів [1102, с. 187; 584, с. 372–373; 762, с. 184; 537, с. 83]. Тому багато українців зуміли увійти до складу партизанських формувань і внести вагомий внесок у спільну боротьбу проти нацифашизму на території Італії [934 р. 219; 1072, р. 87]. Зокрема, вони воювали з гітлерівськими військами в багатьох підрозділах у найбільшій провінції Північної Італії – П'ємонті. В складі італійських підрозділів чи

самостворених загонів українці брали участь у партизанській боротьбі в долині Вальдосола.

Район Оссола розташований у північно-західній частині Італії, простягнувся від г. Монте-Роза до озера Лаго-Маджоре і межував на півночі зі Швейцарією. Перші партизанські загони зародились тут у вересні 1943 р. І вже через два місяці їхніми зусиллями навіть вдалося звільнити від німців м. Вілладосола. Проте через декілька днів нацифашисти знову зайняли місто [812, с. 214; 1064, р. 287]. Як зазначає швейцарський дослідник Р. Руес, уповноважені німецькі представники в Італії не мали чітко визначеної стратегії ведення боротьби проти партизан. А тому, очистивши від них територію, німецька поліція СС не змогла утримати на ній контроль. Як засвідчили наступні події, це підштовхувало до ще більш активної боротьби італійських партизан проти окупантів [95–99; 805, с. 247]. Взимку 1944 р. партизани набувши бойового досвіду перейшли до систематичної партизанської війни, що стала особливо масштабною влітку [95; 99; 1060, р. 43–44].

Впродовж 1944 р. українські військовополонені-втікачі постійно поповнювали лави партизан. Зокрема, у червні біля м. Скопелло в один з підрозділів бригади «Чезаре Баттісті» під командуванням П. Кіоміні добровільно приєдналась група втікачів. Серед них були українці: В. Булах із Черкас, І. Шохов з Донбасу, К. Хавкін із Харківщини, П. Шелейко з Харкова та ін. [845, с. 89; 392]. На жаль, ще не всі прізвища вдалось встановити. Підрозділ з українцями діяв на західному березі о. Лаго-Маджоре в районі міст Інтра, Премено, Каннобіо. Впродовж вересня 1944 р. партизани бригади зуміли звільнити від окупантів достатньо велику територію (більше 300 населених пунктів) під назвою – «Республіка Оссола», що проіснувала 34 дні. І лише після великих каральних операцій нацистам вдалось її ліквідувати [949, р. 112].

Активність українських патріотів у вказаному регіоні була постійною упродовж усього періоду розгортання Руху Опору. Так, у травні 1944 р. в складі 17-ї гарібальдійської бригади «Чіма» дивізії «Тонані», розташованої в долині Суза [1075, р. 142], був створений і діяв невеликий загін під командуванням українця А. Гречка [624, с. 66; 812, с. 212]. Підрозділ розташовувався в містечку Курмайор,

дуже важливому стратегічному пункті, на перевалі до Франції, де діяли інші підрозділи партизан [967, р. 76]. У загоні воювало з нацифашистами багато українців і грузин [658, с. 261]. У ході опрацювання документів, що зберігаються в архіві Інституту історії Руху Опору в П'ємонті, нами виявлено невідповідність між прізвищами та національною приналежністю «іноземних» бійців. Наприклад, навпроти українських прізвищ вказано «грузин» і навпаки – навпроти грузинських «українець». Тому на даний момент не вдалось ідентифікувати всіх українців загону А. Гречка.

Згаданий підрозділ українця разом із італійськими партизанами 17-ї бригади та інших частин 3-ї гарібальдійської дивізії «П'ємонте» 18 серпня 1944 р. здійснив в околицях Турина раптовий напад на велике підприємство італійської авіації «Аеріталія» (це був єдиний туринський завод, де фірма «ФІАТ» під контролем німців виробляла винищувачі і бомбардувальники), що за своєю зухвалістю вразив навіть гітлерівського коменданта [582, с. 126–127]. Операція завершилась успішно: партизани вивели з ладу чисельну військову техніку, знищили документи, креслення і плани, що стосуються військового виробництва [965, р. 25; 966, р. 231]. Після вище зазначеної операції підрозділ А. Гречка брав участь у багатьох інших великих бойових діях, завдаючи значних втрат окупантам [528, с. 129].

Українці воювали і в долині Валь Сангоне провінції Турина. Там на початковому етапі розгортання Опору сформувалися деякі спонтанні загони [512]. На чолі одного з них стояв Серджіо Де Вітіс, колишній офіцер італійської армії. На початку 1944 р. він вже був командиром бригади «Серджіо», яка пізніше отримала назву «Сандро Маньоне». На жаль, хороброго командира Серджіо Де Вітіса було убито 26 червня 1944 р. [1114]. В пам'ять про нього 43-ю Автономну (тобто не гарібальдійську) дивізію «Валь Сангоне», створену в жовтні 1944 р. під командуванням Джуліо Ніколетти, було перейменовано в 43-ю Автономну дивізію ім. Серджіо Де Вітіс [1156], де перебувало чимало вихідців з України. Зокрема, це І. Клименко (партизанське псевдо – «Wladimiro»), що наприкінці 1944 р. перейшов до 42-ї гарібальдійської дивізії «Вальтер Фонтан», та І. Субков, який згодом став бійцем загону «Адольфо Серафіно» бригади «Монте-Альбергій»

альпійської автономної дивізії «Вал Чізоне» [1055, р. 77]. Українці в складі італійських підрозділів боролись проти нацифашистів до квітня 1945 р. і завдали значних втрат окупантам.

У загоні «Ніно-Карло» воював партизан – позивний «Діно Компана». Після того, як загін розділився на три групи, він очолив одну з них, а його підрозділ (далі бригаду), якою він керував, назвали «Компана», котра таборувалась у долині Ромароло, між Моллар-де-Франчі та Провондою [1001, р. 149; 1004, р. 208]. В його складі влітку 1944 р. було близько 200 партизан. У серпні 1944 р. командира бригади фашисти заарештували і повісили в м. Джавено [1157]. Бригадою став командувати Г. Уссельо, яка з березня 1945 р. переросла в дивізію «Компана». Під час визволення Турина від окупантів бригада діяла автономно і першою увійшла до міста [1159]. В списку особового складу 4-ї бригади «Компана», який зберігається в Інституті історії Руху Опору в П'ємонті, зазначено прізвища трьох українців – вінничанина І. Мороза (Блондин) (названий як «MORRAS Ivan») [119], Я. Долинного (Долінні) із Запорізької області та О. Бондаренка [205; 462; 498].

Українці діяли в бригаді «Меро», котра діяла неподалік Турина, в містах Пінероло і Джавено [206; 332; 384; 402]. З інтерв'ю І. Мороза стало відомо, що в основному він з бойовими побратимами перехоплювали колони; зупиняли потяги та перевіряли їх на присутність нацистів; відбивали в гітлерівців худобу, за якою вони організовували постійні рейди; проводили диверсії на нафтобазах; брали в полон нацистів і на них обмінювали полонених. Для обміну брали неозброєного священика і їхали у встановлене місце. Переважно обмінювали 2 нациста на 1 партизана. Вдень ходили в розвідку, а ввечері – на диверсії. У бойових діях використовували в основному гвинтівки типу «Парабеллум», які постачала англо-американська авіація на парашутах [284; 663, с. 19; 762, с. 176–177]. 25 квітня 1945 р. українці брали участь у всенародному повстанні в м. Турин і його звільненні від ворога [506].

Українці також вели боротьбу з нацифашистами в долині Аосты, у горах Монферрато та інших районах П'ємонту. Завдяки науковим контактам з іноземними дослідниками за останні роки нами встановлено нові імена та місця

поховань співвітчизників, котрі за волею долі потрапили до Італії і з початком розгортання партизанської боротьби проти нацифашистів без вагань вступали до лав місцевих патріотів, часто жертвуючи найдорожче – власне життя за свободу Італії та своєї Батьківщини [670, с. 94]. Так, за сприяння туринської дослідниці А. Роберті, мера містечка Болленго Л. Рікки та керівника секції АНПІ в Сала Б'єлезе Р. Майоли встановлено справжнє ім'я Богдана (Деодато) Гайдуківського з Львівської області, який у 1938 р. виїхав до Ватикану на навчання. З початком війни він припинив навчання і приєднався до Руху Опору в Італії проти гітлерівських окупантів [1164].

Про обставини і причини загибелі Б. Гайдуківського засвідчують матеріали Музею Руху Опору м. Сала Б'єлезе, вивчені під час особистого візиту у жовтні 2019 р. Зокрема, з'ясовано, що Б. Гайдуківський практично відразу вступив до лав патріотів і влився в підрозділ «Караллі» 2-ї партизанської бригади «Б'єлла», яка входила до 7-ої гарібальдійської дивізії «Філлак» [1170]. Виконував функції зв'язкового [245]. Протягом 28 травня – 3 червня 1944 р. окупанти проводили операцію облави «Hamburg» зі знешкодження італійських месників у даному регіоні. Згідно з німецько-фашистськими документами, Б. Гайдуківського заарештували в с. Сордеволо (провінція Б'єлла) 31 травня 1944 р. Після зізнання у приналежності до партизан, які діяли в околицях Сордеволо, юнака доставили в німецьку поліцію [979]. А вранці 4 червня 1944 р. разом із 8-ма іншими партизанами, взятими в полон 3 червня на території «Серра», розстріляли [1030, р. 37].

Відважною була боротьба проти окупантів у Лігурії, де з гітлерівцями воювали, за різними даними від 250 до 400 радянських людей, організованих у гарібальдійські бригади та дивізії. Більше 35 із них загинуло в боях [582, с. 81; 812, с. 209]. Серед них було багато вихідців з України.

Першими українцями, які зуміли визволитись із німецького полону і відправитись у гори провінції Генуї, були сумчанин Г. Паншин (Грішка) і В. Юденко з Полтави [485; 952, р. 317]. Потрібно зазначити, що гірська місцевість Північної Італії стала для партизан «прихистком» – захисним рубежем (для французьких партизан таким ареалом боротьби була переважно лісиста місцевість) від наступів

каральних експедицій нацистських підрозділів, що сприяв розгортанню активної партизанської боротьби. Невдовзі Г. Паншин очолив один із перших партизанських загонів Лігурії, що входив до гарібальдійської ударної бригади «Лігурія» і налічував біля 20 бійців [136, с. 4–5; 582, с. 94–98]. Після страшної облави в Бенедикте (було розстріляно майже 200 партизан), 8 травня 1944 р. у районі Боббіо був створений італійсько-радянський диверсійний загін БІРС (бригада італійсько-радянського саботажу), яким командували Г. Паншин і А. Францоні. Підрозділу українця, який нараховував 45 бійців, доручались найскладніші операції [135, с. 9; 303; 993, р. 263].

30 серпня 1944 р. в результаті поповнення новими патріотами, підрозділ було реорганізовано в бригаду, яка отримала назву 79-а ударна бригада «Амедео Маццарелло» [297, р. 154]. На чолі нової партизанської бригади став італієць Джакоміно, його заступником – Г. Паншин, а комісаром – А. Францоні. Надалі, після її розпуску, Грїшка очолив загін, який став складовою частиною бригади «Піо», що входила до дивізії «Мінго», і діяв аж до повного звільнення Італії [304]. На 1945 р. підрозділ українця нараховував 60 бійців [485; 582, с. 100]. У цій же бригаді з окупантами воював В. Шевчук «Віллі» з Івано-Франківщини [946, р. 126], який після війни залишився в Італії [1132].

У провінціях Імперія й Савона свободу Італії та України боронив 24-річний І. Поліщук (бойове псевдо «Джозеф»), родом із м. Ананьїв Одеської області, який розділив долю багатьох радянських військовополонених, вивезених на роботу в ворожий тил [203; 204]. На початку 1945 р., після вдалої втечі з табору, він приєднався до загону «Пальєрі» батальйону «Джузеппе Раді» 4-ї бригади «Гуаріні» 2-ї партизанської гарібальдійської дивізії «Феліче Кашьоне» [132; 582, с. 84–85]. В його складі українець брав участь у запеклому бою в Поджалтьо, де вкотре виявив особисту хоробрість і військову доблесть [665, с. 174; 729, с. 138–140].

В горах Лігурії, що простяглися вздовж Адріатичного моря, діяла 3-я гарібальдійська дивізія «Пінан Чікєро», яка займала апеннінський сектор між долинами Стура і Скрівія [582, с. 110]. У різних загонах з'єднання захищали країну відважні українці, які визволились від нацифашистів. Серед них особливо відзначились Г. Путилін із Луганська та харків'янин М. Петухов – командир

партизанської групи «Верардо» 58-ї гарібальдійської бригади «Оресте» [134; 766, с. 182]. Бійці підрозділу М. Петухова з кінця липня 1944 р. здійснювали нальоти на ворожі пости і автоколони в долинах Бербера, Скривія і Воббія, влаштовували засади на трасі Генуя-Тортони, підривали військові ешелони на лінії Мілан-Генуя [279, с. 77–86; 762, с. 204–206]. Коли у грудні 1944 р. нацисти кинули на придушення партизан численні регулярні війська, загін «Верардо» М. Петухова брав участь в оборонних боях бригади «Оресте» у долині Сан-Клеманте і Требія [246, с. 315–319].

Легендою оповите ім'я студента Одеського університету О. Тірікова (Сірікова, Кірікова) як учасника італійського Опору в складі гарібальдійських з'єднань в Лігурії [773, с. 124; 1102, с. 290]. Чуйність, великодушність, розум і мужність одесита завжди викликали захоплення і повагу серед італійських воїнів [432]. Будучи командиром відділення загону «Ніно Франкі» бригади «Оресте» гарібальдійської дивізії «Пінан Чікero», він брав участь у багатьох операціях зі своїм підрозділом проти нацифашистів [133; 677, с. 90–91]. Був посмертно представлений до нагородження срібною медаллю «За військову доблесть» [433]. Проте через бюрократичні перепони нагородження так і не відбулось.

В жовтні 1944 р. із Сале (Алессандрія) здійснили втечу більше десятка радянських військовополонених, серед яких були і українці. Завдяки опрацюванню звіту командування дивізії «Пінан Чікero» про участь в її складі радянських бійців нам вдалось встановити, що серед них був С. Васильєв (Романо) з Білоцерківського району, що на Київщині [117, с. 32], С. Сокраніч (Стефано) з Слобожанщини [624, с. 189], С. Рибаків із Київської області [133, с. 13], О. Рибак [997, с. 189; 624, с. 190], кіровоградець В. Поліщук [659, с. 201], харків'янин С. Бітько [136, с. 21] та І. Федорович (Іван) зі Східного Поділля, який пропав безвісти в січні 1944 р. після німецької облави. Варто відзначити, що в книзі італійця М. Екклі І. Федорович значиться, як росіянин [624, с. 229]. В звітних документах дивізії неодноразово оголошувались подяки українським бійцям за їх вагомий внесок у знищення гітлерівських військ [297, р. 117].

У статті колишнього бійця дивізії «Пінан Чікero» В. Семенюти в італійському виданні «L'Unità» описані подробиці загибелі партизана «Романо».

Сталось це взимку 1944 р., коли С. Васильєв та італієць Том під час патрулювання визволених селищ Генуї несподівано потрапили у засідку. Українця заарештували біля селища Фаррьєре, що неподалік Санто-Стефано, та піддали нелюдським тортурам [510]. Сам же В. Семенюта (Бруно) був уродженцем Київщини і відзначився в одній з останніх операцій партизан у районі Генуї. Італійсько-радянська група патріотів зуміла запобігти можливій катастрофі – напередодні відступу гітлерівці замінували один Генуезький порт. Партизани успішно впорались із завданням з його розмінування [1052, р. 339].

Таким чином, у даному регіоні українці, переважно військовополонені та «остарбайтери», поповнювали лави численних італійських загонів Руху Опору і пліч-о-пліч з італійцями боролися з ненависним нацифашистським режимом. Вони часто очолювали цілі бойові групи або загони. Тим самим, вони вносили свій вагомий внесок у звільнення Італії від окупаційних військ.

4.2 Українці у лавах Спротиву нацифашизму в північно-східних областях Італії.

У найбільшій області Північно-Східної Італії – Ломбардії Рух Опору набув широкого розмаху. В його рядах діяло близько 30 тис. партизан. За неповними даними, у партизанських підрозділах боролосся близько сотні українців. Вони були одними із перших, хто вступив до лав місцевих патріотів у районі Бергамо. Колишні військовополонені українці – «Мішель» і «Міша», які перебували в таборі поблизу Грумеліна і після втечі на початку 1944 р. приєдналися до 53-ї гарібальдійської бригади ім. Тринадцяти лOVERІЙСЬКИХ МУЧЕНИКІВ, яка діяла в горах Ловере, у долинах Кастеллі-Калепіо і Таледжо [582, с. 142]. В її складі вони брали участь у бойових діях проти нацистів у Гандіно (околиця Бергамо) [949, р. 144]. Їх називали лише партизанськими псевдо або іменами. Більше того, в провінції Брешія, більш ніж у будь-якій іншій зоні, було заборонено зберігати списки бригад із зазначенням даних

про партизанів. Крім причин загального порядку, що мали силу для всього італійського партизанського руху, подібний захід безпеки був необхідний ще і в зв'язку з тим, що, влаштувавшись у Сало (провінція Брешиа), уряд так званої «Республіки Сало» на чолі з Б. Муссоліні проводив активне профашистське шпигунство [927, р. 87]. Тому точно встановити кількість та ідентифікувати цих людей наразі важко. Проте нам вдалось з'ясувати, що в 53-й гарібальдійській бригаді під керівництвом Д. Бразі боровся Л. Шешера з Луганської області [365]. За архівними даними, біля м. Едоло провінції Брешиа в складі бригади ім. Гарібальді з серпня 1944 р. перебували вихідці з Чернігівської області – С. Заїка і Г. Красницький [70; 76].

У книзі спогадів колишній командир дивізії «Фіямме Верді» Н. Мацола [1019, р. 55] тепло відгукується про хороброго партизанського розвідника – українця Л. Сесеро, який в Італії мав два бойові псевдо: Литвинов і Ліма. Крім виконання своїх безпосередніх обов'язків, він допомагав співвітчизникам визволитись із навколишніх таборів у провінції Брешиа і переправляв їх до партизан, що діяли в даному регіоні [1102, с. 285]. Такі ж завдання виконував виходець із Кіровоградщини Ф. Яременко у загоні «Боцці», який діяв поблизу Мілана [582, с. 14].

В районі Мілан-Варесе-Комо членом 121-ї гірської бригади ім. Вальтера Маркобі був П. Корнев із Луганської області, який брав участь у численних антинацистських операціях бригади [762, с. 201–202]. Зі спогадів українця дізнаємось, що наприкінці лютого – в перших числах березня 1945 р. всі партизанські бригади, що знаходились у горах, спустилися в долини. Почалося масове роззброєння гітлерівців (американці і англійці звільняли потім вже вільну від німців Італію) [385]. 26 квітня 1945 р. учасники італійського Опору увійшли до Мілану. Серед них були і бійці 24-ї партизанської бригади «Маззіні». В її складі з 6 липня 1944 р. активну участь брав Г. Бабич із Дніпропетровщини, вивезений нацистами на примусові роботи до Італії. Спочатку він очолював підпільний осередок на одному з італійських заводів, де працював, а після втечі виконував функції розвідника в партизанському загоні [196–202; 640, с. 423; 369].

Зовсім незначною, в порівнянні з Францією, була участь у Русі Опору українських емігрантів. В околицях Мілану діяв син українського емігранта з Хмельниччини – С. Касман. Перебуваючи в Мілані, він – на той час вже «командир Марко» – встановив зв'язок із місцевими підпільниками [902, р. 84–85]. Молодий партизан займався звільненням арештованих противників режиму – італійських офіцерів і солдат, які відмовились від співпраці з ІСР та з Вермахтом [511; 857, с. 11; 959, р. 203]. Саме таких людей, яким загрожувала депортація, а також військовополонених американців і англійців С. Касман виводив із місць позбавлення волі таємними стежками й переправляв у безпечні місця, переважно більшість – у Швейцарію [838, с. 96; 1049, р. 13–16]. Після того, як 24-річний «Марко» провів низку успішних операцій, його призначили головою міланської штаб-квартири організації «Справедливість і свобода», в середовищі якої формувались невеликі групи підпільників – САП [903, р. 268]. 9 грудня 1944 р. під час операції в центрі Мілана – п'яще Лаватер – С. Касман потрапив у пастку і був вбитий пострілом у спину [1146].

В книзі М. Галлені помилково вказано ім'я українця – Г. Рядченко [582, с. 145]. Насправді ж встановлено, що це був вінничанин Юрій Радченко, який втік з табору для військовополонених у районі м. Крема. Мав бойове псевдо «Джорджо». Його відразу ж включили до групи з 20 радянських партизан, англійців, французів і канадців, яка входила до бригади ім. Матеотті. Восени 1944 р. група з 30 радянських бійців під командуванням Ю. Радченка передислокувалась у провінцію Кремона. Підрозділ українця входив до складу загону «Гіналья» і діяв до самого звільнення Італії, беручи участь в усіх бойових сутичках з нацифашистами [1036, р. 180].

У ніч із 19 на 20 грудня 1944 р. в бою при звільненні полонених з табору в м. Гонзага, провінція Мантова, загинув О. Накорчемний із Києва, боєць 77-ї бригади САП «Брати Манфреді» під бойовим псевдонімом «RUSSO ALESSANDRO» [166; 762, с. 199; 914, р. 98–99]. Вказану операцію партизан зі звільнення ув'язнених побратимів, у ході якої було знищено 30 фашистів, командування бригади визнало найкращою серед інших і ставило в приклад італійським патріотам [582, с. 146]. В цьому ж підрозділі з кінця квітня 1945 р. також боролись Л. Калітін («Леонардо») з

Харкова та І. Комісаров із Сумщини, які до цього перебували в диверсійному загоні «Кане Адзуро», де, зокрема, 7 квітня 1945 р. відзначились під час нападу на штаб чорносорочечників у Брешелло [584, с. 379].

Відзначимо, що частина українців вступила в італійський Рух Опору через т. зв. «Східні війська» і різні охоронні підрозділи – допоміжні німецькі формування, що складались із перебіжчиків і військовополонених з СРСР. Одні з них, задля свого порятунку, були готові співпрацювати з гітлерівцями і добровільно погоджувалися увійти у німецькі військові добровольчі формування, так звані, загони «гіві». Нерідко до їх лав примусово набирали жителів окупованих українських територій [488]. Вони, зазвичай, виконували в німецьких частинах обов'язки водіїв, санітарів, саперів, конюхів, поварів тощо [838, с. 25]. Здебільшого таким чином рекрутовані солдати направлялись зі зброєю в руках у 17-ю гарібальдійську бригаду «Феліче Чіма» [625, с. 62].

Так, влітку 1944 р. з німецькими частинами в якості водія вантажівки в м. Суццара провінції Мантова прибув Ф. Кулик із Вінниччини. Згодом заприятелював і налагодив дружні стосунки з місцевим населенням. У грудні 1944 р. подолянин виконував наказ щодо перевезення німецьких підрозділів із Суццари в Моттеджану. Під час однієї з таких поїздок навмисне перевернув вантажівку, зазнавши поранення. При цьому частина нацистів загинула, а чимало зазнали значних тілесних ушкоджень. Після одужання в лютому 194 р. Ф. Кулик втік до партизан 2-ї гарібальдійської бригади, де був сапером [177, сс. 42].

У партизанських загонах в областях Венето, Трентіно – Альто-Адіджей, Фріулі – Венеція-Джулія, за неповними даними, проти гітлерівських окупантів боролося близько 600 вихідців із Радянського Союзу, з яких 135 загинули в боях або були розстріляні нацифашистами [949, р. 134]. За нашими підрахунками, велика частка вихідців з України ставала командирами чи комісарами різних партизанських підрозділів. Багато українців боролися в партизанських загонах у провінціях Беллуно і Тревизо. Майже всі вони входили до гарібальдійських дивізій «Ніно Наннетті» і «Беллуно» [297, р. 307]. Зокрема, до дивізії «Белунно» входила бригада «Пізакане», в якій до завершення війни боровся Т. Дазеков із Одеси.

Біля м. Тревізо в складі партизанського загону «Престо» гарібальдійської бригади «Боча» з осені 1943 р. розпочав свою боротьбу проти гітлерівців Г. Ліпницький (бойове псевдо Марко) з Теофіполя, що на Хмельниччині [228, арк. 4]. Місто Тревізо було одним із центрів партизанського руху на Апеннінах, де проти німецьких окупантів боролися кілька бригад Опору, керовані організаціями різних політичних поглядів [226; 366]. З початку вересня 1944 р. українець перебував у мобільній гарібальдійській бригаді «Володимиро Паолі» батальйону «Джузеппе Фабріс» [928, р. 14]. Опанувавши за короткий час італійську мову, він став командиром ударної групи та отримав дозвіл на носіння пістолета. Бойові побратими називали його Джорджо Ліпнічі [227]. Незабаром Г. Ліпницького призначили головою військового партизанського трибуналу в таборі Міньяголаді-Карбонеро [885, р. 80] одночасно присвоївши йому звання капітана регулярної партизанської армії [225].

25 квітня 1945 р. мешканці м. Тревізо і його околиць, як і все населення Північної Італії, піднялись на повстання [1148]. Німецькі окупанти тоді відступали під натиском англо-американських військ і партизанів. Ворог прагнув сконцентрувати всі наявні в нього резерви і кинути їх на допомогу фронтовим дивізіям. В зв'язку з цим партизанські частини отримали наказ паралізувати тили і не допустити з'єднання гітлерівських військ [1008, р. 421; 229; 230]. У цей же час батальйон Марко відправився на з'єднання з партизанами м. Трієст, де розгорнулись запеклі бої з відступаючими гітлерівськими військами. Знаходячись біля самого кордону з Югославією, італійські партизанські бригади вели боротьбу з нацифашистами в тактичному і бойовому контакті з патріотами НВАЮ та у формаціях Визвольного фронту Словенії (ВФС) [93, с. 47; 1091, р. 102; 1040, р. 124; 1041, р. 325]. Зазначимо, що така ж ситуація була і біля франко-бельгійського кордону, де партизани обох країн активно взаємодіяли між собою. За участь у звільненні міст Трієст і Опчина, Президія антифашистського віча народного звільнення Югославії відзначила Г. Ліпницького орденом «За хоробрість» [228, арк. 4]. У цій же провінції в складі бригад «Маззіні» і «Негрін» батальйона «Маццуко» воював до повного звільнення окупованої території Італії українець І. Солошенко (Волга) [123, с. 27; 124, с. 2; 1021, р. 111].

Потрібно зазначити, що в радянській історіографії часто до «власівців» на території Італії помилково зараховували козаків отамана П. Краснова, які формально, на перших порах (з літа 1944 р.), діяли самостійно. Козаків у німецькій формі нараховувалося близько 20 тис. осіб [616, с. 288; 838, с. 177; 873; 775; 804, с. 172]. В цих військових формуваннях також перебували українці, які згодом переходили до італійських партизанських підрозділів. Одним із таких «перебіжчиків» виявився українець П. Комаров [1055, р. 104], який став бійцем бригади «Уго Боттачін» дивізії «Беллуно», що переважно діяла в долині р. П'яве. 15 листопада 1944 р., під час однієї з німецьких облав у районі м. Мазерада-суль-П'яве, його розстріляла група «Х MAS» [117, с. 37; 125, с. 17; 126, с. 31]. На думку місцевих дослідників, останки П. Комарова в останній момент не були перенесені в Турин, на Поле слави і знаходяться на місцевому кладовищі Мазерада-суль-П'яве [913, р. 262].

В складі інтернаціональної бригади «Шете Комуне» під керівництвом Антоніо Джуріоло, яка налічувала 300 бійців, пліч-о-пліч з італійцями, югославами, французами та англійцями, діяв В. Мельник із Житомирської області. Свої бойові операції бригада проводила в провінції Віченца. Волинянин брав безпосередню участь у підриві влітку 1944 р. залізничного тунелю, знешкодженні високовольтних ліній і телефонного зв'язку, в знищенні живої сили окупантів. Після того, як бригада зазнала значних втрат особового складу, В. Мельник перейшов у провінцію Беллуно, влившись до місцевої гарібальдійської бригади, в якій вже воювали його земляки – вінничанин О. Кіпоренко [1102, с. 283] та полтавчанин Г. Василина [678, с. 54].

Протягом останнього місяця війни у збройну боротьбу з нацифашистами в області Венето включилися ще близько 3 тис. східних робітників. Так, зокрема, сталось у Венеції, де вихідці з України В. Барковський, Г. Андросов, І. Блінцов, П. Постика та донеччанин П. Мудраков у квітні 1945 р. приєдналися до повсталого населення цього міста [870]. Поряд з ними воював і В. Дегтяренко з Черкащини, вивезений як полонений до Італії, де працював на розвантажувально-завантажувальних роботах на німецьких кораблях, спочатку в порту Генуї, а потім

– Венеції. За участь у боях за свободу Італії українець отримав від влади міста офіційне посвідчення про присвоєння йому звання «Почесний громадянин Венеції» [1141]. У цій же області в районі селища Ченезеллі провінції Ровіго у підрозділі ім. Марангоні Спартака під партизанським прізвиськом «Федеріко» діяв розвідник Ф. Мазнюк із Запорізької області [213–215; 370–372].

Вивчаючи архівні джерела АНПІ провінції Удіне, нам вдалось встановити, що на її території діяло чотири радянські підрозділи: два батальйони «Сталін», група «Чапаєв» і батальйон «Кіров». Їх особовий склад представляли українці, разом з росіянами грузинами, калмиками, казахами, туркменами та ін. Нами було з'ясовано, що у всіх зазначених бойових одиницях українці перебували не лише серед рядових, а й командного складу [137].

Так, на східних кордонах Фріулі – Венеція-Джулія воював батальйон «Сталін» гарібальдійської дивізії «Натіzone» чисельністю більше ста бійців. За даними італійського дослідника П. Стефанутті підрозділ був сформований 13 вересня 1944 р. в зоні Натіzone-Торченто, підтримуючи тісний зв'язок із словенськими патріотами [513]. Найбільш активні дії партизани проводили у районі Колліо – північній частині провінції Горіція [296, р. 92–94]. В даному батальйоні, який в основному складався з колишніх бійців Туркестанського легіону та козаків, які перейшли на бік партизан, певний час перебували українці: харків'янин А. Дяченко [94, с. 15] і Б. Козловський (Том) із Кіровоградської області [1003, р. 287; 1033, р. 152–157], які у жовтні 1943 р. влилися у ряди 9-го корпусу НВАЮ [489; 898, р. 423; 1095, р. 89].

На кордоні областей Трентіно-Альто-Адідже та Фріулі-Венеція-Джулія з березня 1945 р. у складі гарібальдійської бригади «Солферіно» дивізії «Маріо Модотті» перебував П. Табунщик із Миколаївщини, беручи участь у всіх бойових операціях партизан проти німецьких військ [33, арк. 4–5; 1053, р. 121]. Зокрема, 21 травня 1945 р. брав участь у знищенні охорони фашистів у районі міст Пуїя і Бруньєра; 25 травня 1945 р. в обеззброєнні нацистів у районі Рораї-Пікколо та 27 травня 1945 р. – Кодоньє [33, арк. 7]. В цьому ж районі активно воював і В. Іванов із Київщини [253, с. 141–142].

У Верхньому Фріулі – провінція Карнія, влітку 1944 р. розпочав свою діяльність ще один батальйон «Сталін», який налічував 150 бійців [138, с. 7–9] і діяв автономно в складі гарібальдійської бригади «Тальяменто», що дислокувався у горах навколо озера Каваццо. Його командиром був росіянин Д. Авдєєв (команданте Даніеле) [910, р. 73], а комісаром – вінничанин В. Бобко (Сіло), якого в багатьох документах зазначено як «Сілос» – В. Бобков [812, с. 219]. Командиром 1-ї роти та заступником Д. Авдєєва був хмельничанин А. Мельничук [231; 1057, р. 83; 392, с. 55]. До складу батальйону входили росіяни, грузини, українці, югослави та поляки [992, р. 274; 1047, р. 49]. У числі найбільш відважних бійців помітно виділялися українські партизани: С. Юрченко з Білої Церкви, В. Бельченко, І. Петрусенко – обидва з Васильківського району Київської області, Т. Буханов з Київщини, Є. Сисоєв із Харкова та ін. [392].

У жовтні 1944 р., з початком операції «Вальдлауфер» нацифашистів проти партизан, яка могла завершитись повним розгромом патріотів і окупацією даної місцевості нацистами та козаками отамана Краснова (що були під Фріулі разом із німцями), бригаді довелося перейти в долину Вал д'Арзіно під командування гарібальдійської бригади «Фріулі» [913, р. 191; 932, р. 67]. Там партизани з батальйону «Сталін» зуміли відбити численні атаки нацистів і не пропустити їх вглиб місцевості [1071, р. 188–189]. Підрозділ став резервом бригади «Фріулі», який направляли у найкритичніші ділянки операцій партизан [502]. В ході свого бойового шляху він зазнав значних людських втрат [297, р. 127]. Серед загиблих були і українці. Зокрема, в м. Преоне провінції Удіне від розриву гранати 28 травня 1945 р. загинув боєць батальйону «Сталін» Я. Явний із Тернопільської області [1175].

Слід відзначити, що Я. Явний був одним із представників дипломатичної місії УПА, завданням якої був вихід на західних альянтів з метою передачі їм Декларації про визнання Незалежності України. Члени місії вливались у лави італійських патріотів протягом 1944–1945 рр., щоб мати змогу налагодити контакти з союзниками, зв'язковий пункт яких знаходився в Трієсті [573, с. 127; 1131].

В горах Альп, біля м. Чівідале-дель-Фріулі (нижня частина провінції Фріулі), що неподалік від югославського кордону, з жовтня 1943 р. в

спеціальному штурмовому загоні партизанського з'єднання «Пазубіо» під керівництвом «Ромео» починав свою бойову діяльність харків'янин В. Литовко (Вітторіо) [1045, s. 421]. В його особовому архіві зберігається характеристика партизанського з'єднання «Пазубіо», де зазначено про особливу хоробрість партизана «Вітторіо», який відзначився в ході бойових дій на гірській місцевості у районі Понтеакко 15 січня 1944 р., коли поранений у голову, він продовжив бій, тим самим допомігши підрозділу відтіснити гітлерівців [237; 244; 350].

Завдяки постійному припливу втікачів із таборів, у лютому 1944 р., в складі бригади «Монтіна» гарібальдійської дивізії ГАП «Фріулі» було створено окремий підрозділ – загін «Чапаєв» під командуванням В. Литовка, який згодом перетворений в окремий радянський батальйон ім. Чапаєва, названого італійцями «Червоні дияволи». Він налічував 150 бійців [1089, p. 112] – переважно українців. Вони здійснили низку успішних операцій, завдавши ворогу значних втрат [667, с. 94].

До кінця грудня 1944 р. за рішенням італійського партизанського командування зони Фріулі – Венеція-Джулія – Західна Словенія батальйон В. Литовка увійшов до складу 9-го корпусу НВАЮ, де брав участь у бойових діях на території Словенії [708, с. 55; 918, p. 109]. В січні 1945 р. батальйон «Чапаєв» повернувся у Фріулі та був переформований [516, с. 78; 642, с. 241]. Командиром новоствореного батальйону «Чапаєв» було знову призначено В. Литовка [517, с. 287]. Очолюваний ним підрозділ особливо відзначився 7 лютого 1945 р., під час звільнення 74 в'язнів з тюрми м. Удіне [1176]. У березні–квітні 1945 р. батальйон «Чапаєв» брав участь у звільненні міст Чвідале та Удіно [582, с. 193–194].

Наприкінці лютого 1944 р. був сформований батальйон ім. Лучано Манара бригади «Чіро Менотті» гарібальдійської дивізії «Ніно Нанетті». Командиром підрозділу, який діяв на високогір'ї Кансільо, став партизан Дж. Джуст «Вітас». Влітку того ж року німецька присутність у Північній Італії значно посилилась за рахунок формувань, які прибули зі Східного фронту. В цей час на бік партизан перейшло 29 осіб – «гіві», які працювали тут на будівництві залізничного мосту. Нам вперше вдалось встановити, що серед них було 16 українців, яких вивезли з України для зведення німецьких фортифікаційних споруд [120, с. 13; 124, с. 3–5].

Згодом, за рішенням військового командування дивізії, в її складі був створений батальйон «Кіров», який діяв автономно: він базувався нижче інших партизанських груп і формував таким чином лінію фронту. До його складу входили не лише українці, а й росіяни, італійці, французи та поляки. Партизани здійснювали напади на автоколони, казарми, склади. Дев'ять наших співвітчизників загинули під час операцій з нацифашистами [122, с. 4–5].

Таким чином, боротьба українців у північно-східних областях Італії – Ломбардія, Венето, Трентіно – Альто-Адіджей і Фріулі-Венеція-Джулія – відзначалась масовістю та мала свою особливість – вони, в складі італійських підрозділів, неодноразово проводили спільні бойові операції з югославськими патріотам проти окупаційних сил.

4.3 Українські патріоти у Спротиві проти нацифашизму в Центральній Італії та в околицях Риму.

Особливого розмаху італійський Рух Опору досяг в області Емілія-Романья, де близько сотні тисяч місцевих жителів зі зброєю в руках вели боротьбу проти окупантів за повернення Італії свободи та незалежності. Такої кількості його учасників по відношенню до всього населення області не було характерною для жодної іншої частини окупованої країни. На відміну від інших районів Італії Спротив виник і розвивався в містах та на рівнинній місцевості, що ускладнювало ведення боротьби проти ворога. До того ж, тут вже була політично сформована організація Руху Опору [584, с. 372; 812, с. 202]. Його символом у цій області став подвиг сім'ї Черві в комуні Кампеджіне провінції Реджо-нель-Емілія. Всі семеро синів глави сімейства, «папи Черві», як називали Альчіде Черві, увійшли в історію, піднялися на боротьбу проти місцевих «чорносорочечників» і гітлерівських окупантів [1136]. Ферма А. Черві стала притулком для 30 військовополонених різних національностей, у т. ч. й українців. Зокрема, восьмим сином «папи Черві» італійці

називали харків'янина М. Алмакаєва, який з листопада 1943 до лютого 1944 р. переховувався в його будинку [216–218].

В цей період окреслилася ще одна тенденція участі радянських людей у італійському Русі Опору. Їх чисельність в оремих районах країни набула таких масштабів, що невдовзі постало питання про створення окремих «радянських» («російських») підрозділів, насамперед у складі гарібальдійських формацій. В цьому плані характерний якраз приклад області Емілії-Романья, де в італійських партизанських з'єднаннях створювались групи радянських бійців, які ставали ударними у партизанських дивізіях і бригадах, створених КПІ [297, р. 189].

Найбільшим на її території був «Російський ударний батальйон», який входив до складу «Групи моденських дивізій». Командував ним росіянин В. Переладов (бойове псевдо «Капітано руссо»), комісаром був росіянин А. Тарасов [291, с. 162–163]. У складі батальйону в числі майже 150 бійців різних національностей були українці. Першими його бійцями стали харків'янин М. Алмакаєв, подолянин З. Кузік [117, с.91], А. Вергасов, А. Прусенко, Д. Соседко з Дніпропетровської області [305; 1136], Г. Пруненко із Харківщини [117, с. 176]. Заступником комбата та командиром 2-го загону був М. Чорноус з Кіровоградської області, який у серпні 1943 р. зумів втекти з табору біля м. Равенна [349] і за допомогою місцевих жителів приєднався до партизан 8-ї гарібальдійської бригади «Романья», що діяла в районі Форлі і контролювала села Санта-Софія, Галеата, Рідраколі, Бісерно та ін. Вона налічувала до 400 бійців: італійців, чехів, українців, росіян, югославів, французів, представників інших національностей [297, р. 202]. У складі бригади українець брав участь у багатьох операціях як командир групи загону під командуванням росіянина С. Сорокіна – важливою ударною силою партизанської бригади «Романья» [283, с.37]. В її складі воювали українці – одесит В. Осадчий (Гаврош), киянин А. Зубрицький (Зюбрицький) та інші [812, с. 203; 290, с. 102].

«Російський ударний батальйон», куди згодом перейшов М. Чорноус, брав участь в усіх важливих операціях партизан на території провінцій Модени та Реджо-Емілії. Зокрема, 14 червня 1944 р. партизани оточили містечко

Монтефьоріно. Після чотирьохденних запеклих боїв було звільнено шість комун: Монтефьоріно, Вілла Міноццо, Чередолло, Тоано, Червалоло, Палагано. 18 червня була створена вільна від нацифашистів партизанська «Республіка Монтефьоріно», в якій діяли демократичні порядки, шпиталь, власний суд і виборна влада [276, с. 294–306]. Після цього батальйон направляли в райони Сассуоло, Піанделлаготті і Лама Мокуньо [306], де знаходились табори військовополонених із різних країн, переправлені для будівництва т. зв. «Готичної лінії», а також ними рухались німецькі колони, що постачали війська [392].

З середини листопада 1944 р., після того, як наступ англо-американських військ було призупинено, змінилось співвідношення сил – не на користь Руху Опору. Відтак почастишали облави проти месників – «растрелламенто», масштабні прочісування гір і лісів провінцій Парма, Реджо-Емілія і Модена [450]. Проти партизан були зосереджені численні сили ворога. В. Переладов згадував, що у зв'язку з цим Центральне командування його партизанської зони вирішило направити найбільш бойові партизанські загони на самі найнебезпечніші і відповідальні ділянки оборони. Батальйон, в якому він воював, був поділений на три частини. Загін під командуванням М. Чорноуса надавав допомогу італійським партизанам, які займали оборонні позиції на гірському перевалі Пассо делле Радічі в районі селища Чіваго [883, р. 35]. В кровопролитних боях [307] разом із загonom українця брали участь італійські загони «Стелла Росса» і бригада на чолі з Анческі [277, с. 94; 1152]. Загалом, наступ на «Республіку Монтефьоріно» дорого коштував противнику – більше тисячі гітлерівців залишили на полі бою убитими [905, р. 78; 945, р. 78].

Коли у вересні 1944 р. союзники зуміли прорвати «Готичну лінію» і розпочали новий наступ, 25 партизанських бригад області Емілія-Романья значно активізували боротьбу в фашистському тилу. Реорганізований «Російський ударний батальйон» у той час діяв біля містечка Сальтіно, де контролював трасу Модена-Болонья [308]. В жовтні 1944 р. батальйон перейшов у підпорядкування гарібальдійської бригади «Костриньяно» [948, р. 178] 2 листопада 1944 р. підрозділ за наказом командування партизанських бригад у повному складі перейшов лінію фронту в районі

Тосканського перевалу і прибув у м. Барга, звільнене силами 5-ї американської армії, після чого був розформований [1066, р. 188]. В околицях м. Фарнета, поряд з італійськими загонами, діяв радянський загін, командиром якого був українець Д. Сосєдко. Деякий час він діяв самостійно [308]. Після висадки біля с. Куара англійського парашутного десанту, із загону Д. Сосєдка, італійських партизан і англійських десантників був створений т. зв. Союзний батальйон, призначений для виконання особливих завдань [290, с. 148].

Біля містечка Конселіче провінції Равенна з 20 вересня 1944 по 15 травня 1945 р. в загоні «Умберто Річчі» 28-ї гарібальдійської бригади боровся з нацифашистами С. Бадюк із Житомирської області [624, с. 31]. Силами бригади контролювались важливі для нацифашистів магістралі Монтанара, Казолана та Фаентіна, що з'єднували відповідно Флоренцію з Імолою, Кастельболоньезе із Фаенцою, і навіть утримували деякий час населені пункти Палаццо-на-Сеніо, Маррадї, Кастель-дель-Ріо, Тоссіньяно та ін. [1025, р. 41].

У багатьох запеклих боях проти ворога в складі 36-ї гарібальдійської бригади «Біанкончіні» відзначився українець на прізвище Бережний [635, с. 38; 708, с. 56]. Підрозділ нашого співвітчизника діяв у районі поселення Фіренцуола [276, с. 259]. Останній бій для українця відбувся 21 липня 1944 р., коли під час однієї з операцій партизан він прикривав відхід товаришів, які під натиском нацистів, змушені були відійти в гори. Важко поранений, Бережний знову потрапив у полон. Після довгих знущань і катувань нацисти повісили відважного бійця в околиці с. Фіренцуола. Лише після того, як окупанти пішли, місцеві селяни зняли його тіло з дерева і поховали з почеснями на місцевому кладовищі [708, с. 57].

В реджіанських Апеннінах діяв підрозділ, який спеціалізувався на диверсіях – група підричників «Кане Адзуро» («Голуба собака»). Спочатку до її складу входило 5–6 осіб, а на момент звільнення Італії вона налічувала вже 20 бійців. З вересня 1944 р. і практично до кінця війни підричники знаходились у майже недоступній частині реджіанських Апеннін – Преса-Альта-ді-Лігонкіо [582, с. 167; 1042, с. 102]. Бійці підрозділу, незважаючи на обмежені можливості, самі виготовляли саморобні міни й встановлювали їх на автошляхах, якими рухались німецькі колони, або підривали

мости в районі «Готичної лінії». Вибухівку патріоти, в основному, отримували на складах Центрального командування, проте іноді, ризикуючи життям, вилучали із нерозірваних авіаційних бомб [606, с. 138–139]. Із документів про оперативну діяльність загону довідуємося, що бійці «Кане Адзуро» з 1 жовтня 1944 по 24 квітня 1945 р. взяли участь у 54 бойових операціях, завдавши ворогу таких втрат: 55 убитих, 66 ранених, пошкоджено 3 телеграфні лінії, підірвано 16 мостів, ліквідовано 29 автомашин, 2 мотоцикла [582, с. 168; 959, р. 117; 1058, р. 457]. В боях і диверсійних операціях особливо відзначився М. Семиряжко з Луганщини, який 15 серпня увійшов до складу даного підрозділу і, як досвідчений мінер, брав участь у численних диверсіях на дорогах у провінціях Модена і Реджо-Емілія [708, с. 55–56]. Наш співвітчизник навчав мінерній справі італійських бійців, за що його назвали «мінним професором» [479]. Справа в тому, що на вимогу командування бійці групи «Кане Адзуро» створили своєрідну школу, схожу на ту, в якій у Франції викладав чернігівець І. Пилипенко, де навчали італійців мінній справі [1102, с. 269]. Між тим, за даними італійського дослідника М. Екклі, всі документи на М. Семиряжку, який на Батьківщині вважався таким, що пропав безвісти, було втрачено, а сам українець загинув у ході однієї з бойових операцій підрозділу [624, с. 197–198].

У провінції Модена поховано двох українських бійців: патріота загону «Кане Адзуро» І. Ісайченка з Херсонської області, який загинув 4 квітня 1945 р. в Лігонкіо від отриманих ран у м. Прадарене при мінуванні [708, с. 58], та партизана гарібальдійського батальйону Гуастаторі – М. Савченка з с. Конівці Полтавської області, що загинув 10 квітня 1944 р. під час бойового зіткнення із нацистами за контроль над державною автомагістраллю в зоні Палагано і П'янорса [880, с. 97].

В районах Феррари, Модени, Падуї, Болоньї місцевим жителям було добре відоме ім'я відважного комісара П'єтро – харків'янина Ф. Пономаренка. Разом зі своїм другом, співвітчизником А. Бондаренком в 1943 р. він зумів втекти з фашистського табору біля Болоньї і невдовзі приєднався до партизанського загону «Донато», що діяв у районі Падуї [708, с. 56]. Згодом, за проявлену хоробрість і умілість під час бойових дій партизан уродженця Слобожанщини призначили комісаром батальйону 2-ї гарібальдійської бригади «Паоло». У квітні

– жовтні 1944 р. вони провели чимало успішних дій проти ворога, в результаті чого було знищено низку вантажних машин із гітлерівськими солдатами та воєнним спорядженням, підірвано декілька складів з боєприпасами та мостів, захоплено чимало зброї – 100 кулеметів, 40 тис. патронів і 4000 гранат [986, с. 351]. У цих операціях українець особисто знищив біля десятка гітлерівців [1037, р. 170]. Символічно, що на знак подяки місцеві жінки подарували Ф. Пономаренку вишиту сорочку [896, р. 117]. В квітні 1945 р. командування окупаційних військ почало в Північній Італії концентрацію всіх наявних резервів з метою перекинути їх на допомогу фронтовим дивізіям, які відступили під натиском союзницьких військ і партизанських частин [1006, р. 198]. Підрозділ нашого співвітчизника отримав наказ розгромити німецький гарнізон в м. Сан-П'єтро. В ході боїв загинув командир батальйону – Ф. Толломеллі. Командування повністю взяв на себе П'єтро і повів підрозділ у вирішальну атаку, внаслідок якої 17 квітня 1944 р. місто було остаточно визволене від ворога [1102, с. 272]. В бригаді «Паоло» також боровся І. Заїка з Луганської області [701, с. 301].

В районі Беттола, Понте-дель-Оліо та інших населених пунктів провінції Емілія-Романья діяла альпійська гарібальдійська дивізія «Валь Нуре» [896, с. 118]. У складі бригади «Стелла Роса» цієї дивізії воювало багато українців. Одним з кращих бійців розвідувального партизанського загону під командуванням італійця Монтенегріно був полтавчанин А. Бажул, який приєднався до підрозділу влітку 1944 р. після втечі з табору для військовополонених у Соранья-Парна [582, с. 180; 708, с. 57]. Діяльність підрозділу поширювалась на зону від Феррари до П'яченци [584, с. 367]. Неодноразово А. Бажул ходив у розвідку і добував важливі дані, приводив «язиків», поширював листівки серед солдатів італійської регулярної армії з метою переманити останніх на бік партизан, брав участь у численних антинацистських диверсіях і відкритих боях [812, с. 207–208].

Влітку 1944 р., після того як у долину р. По почали прибувати німецькі війська, що відступали на північ, кількість втікачів із німецьких таборів почала зростати. Полонених у провінціях Парма і П'яченца використовували як допоміжну силу для транспортування матеріалів і на інших роботах. У здійсненні

втеч їм допомагали сільські загони самооборони САП, які на той час були в майже усіх селах. Втікачі направлялись до партизан групами по 50–60 осіб, майже завжди повністю озброєні [889, р. 261]. Серед втікачів було чимало українців. Так, восени 1944 р. в складі 144-ї гарібальдійської бригади «Антоніо Грамші» був створений радянський батальйон «Сталін», заступником командира якого став українець М. Андріяшевський, уродженець с. Аджамки Кіровоградського району [584, с. 377; 659, с. 204]. Спочатку він воював у 5-й партизанській бригаді ім. Отелло Бонвічіні в районі міст Молінелі та Медічина [496]. В складі батальйону брав участь у низці бойових операціях у районах Парми, Модени та Реджо-Емілії [974, р. 30]. В березні 1945 р. «радянський батальйон», чисельністю 110 чоловік, влився в Союзний батальйон [624, с. 73]. У районі Парми, в складі загону «Чела Ліберта» 32-ї гарібальдійської бригади «Монте Пенна», який дислокувався на г. Пенна, з лютого 1944 р. діяла диверсійна група на чолі якої був українець Г. Гордієнко («Свіс») [1119].

Завдяки опрацюванню італійських джерел нами вперше було виявлено, що з вересня 1944 р. в Пармських Аппенінах діяли загони «Ворошилов І» і «Ворошилов ІІ». Вони входили до складу 3-ї бригади «Джулія» (партії «Справедливість і свобода») під командуванням «Дана». Підрозділ «Ворошилов І» діяв під керівництвом українця М. Есартія (партизан «Нікола») [996, р. 37]. Підкреслимо, що єдиним випадком у провінції Парма було надання вказаним «іноземним» підрозділам широкої військової автономії, матеріально-технічного забезпечення, продовольства і коштів [1026, р. 28]. Завданням загонів було насамперед спостереження за дорогами, які вели в гори Капопонті. Довіра командування бригади була повністю виправдана, адже бійці хоробро боролись у різних умовах. Результатом їх діяльності стало звільнення більшої частини провінції Форлі від німецьких військ. Проте людські втрати були значними. В березні 1945 р. М. Есартій для збереження боєздатності загонів змушений був перевести їх до складу 143-ї гарібальдійської бригади «Альдо», яка дислокувалась у долині д'Енца. В її складі ще з квітня 1944 р. з гітлерівськими окупантами воював В. Іванченко із Запоріжжя [1087, р. 28].

У гірській і горбистій місцевості провінції П'яченца, яка була взята під контроль партизан, з березня 1944 р. в складі загону «Торбука» 62-ї гарібальдійської бригади «Луджі Еванджеліста» з гітлерівцями відважно воювало ще два українці – А. Журавський і І. Стаханов, які здійснили вдалу втечу з табору для військовополонених у Соранья-Парна. Зоною дії їх підрозділу була комуна Луганьяно-Валь-д'Арта [1087, с. 423].

Велика кількість радянських партизан – понад 1600 осіб – діяла в дев'яти провінціях Тоскани, що в Центральній Італії, на південь від Апеннінського хребта. Близько 70-ти з них загинуло в боротьбі з гітлерівцями на тосканській землі [582, с. 53; 1078, р. 216]. Дослідник І. Куліков називає іншу цифру – 300 учасників [276, с. 368], яка, на нашу думку, видається заниженою. Приблизно тисяча з них виявилася на території тосканської провінції Гроссето, тим самим складаючи третину всіх партизан даної провінції [1020, р. 384]. Сьогодні, через малу кількість документальних даних, вдалось встановити імена та прізвища лише двох сотень із цієї тисячі. З тієї ж причини важко відтворити точний перебіг проведених операцій і вказати точну кількість українців у складі різних партизанських підрозділів. Проте, з впевненістю можна стверджувати, що вихідці з України входили до складу майже всіх партизанських бригад, які діяли у провінції Гроссето з жовтня 1943 р., коли тільки почав зароджуватися місцевий Рух Опору [916, р. 17].

Українці, проявляючи приклади військової доблесті, внесли свій величезний внесок у звільнення Тосканської землі. Так, 24 червня 1944 р. в запеклому протистоянні з німецькими військами на околицях містечка Монтальчінелло комуни Кьюздіно (провінція Сієна) загинув киянин І. Босов [582, с. 57]. В багатьох працях його помилково називають росіянином під різними прізвищами – Бошов [838, с. 230] чи Бочов [624, с. 44]. Він пожертвував собою заради порятунку побратимів, яким завдяки цьому вдалося відірватися від переслідування нацистів. Боець діяв в одній з партизанських груп, що входила до 23-ї бригади «Гуїдо Боскалья». Її база знаходилась у зоні комуни Вольтерри, але боротьбу з гітлерівськими окупантами вона вела на значній території, межами якої були міста Сієна, Вольтерра і Масса-Мариттіма [920, р. 211]. З доповіді про бойову діяльність

бригади «Гуідо Боскалья» чітко простежується характерний для більшості італійських партизанських бригад факт. Суть його полягала в тому, що у червні 1944 р. українці, як і інші представники СРСР, включені примусово до німецької дивізії, яка відступала на територію, де діяли партизани, почали масово дезертирувати і поповнювати партизанські лави [131, с. 117].

Шлях до них у полтавчанина Г. Тригуба, який став командиром одного з підрозділів бригади «Гуідо Боскалья» [678, с. 54], розтягнувся на довгих два роки. На італійській землі, після проходження п'яти нацистських таборів, Г. Тригуб виконував роботи на спорудженні лінії оборони узбережжя з боку о. Корсика біля Савони і Генуї, де на той момент у ході операції «Везувій» висадились союзницькі (переважно французькі) війська [389]. В травні 1944 р. за допомогою італійських підпільників здійснив успішну втечу з табору та був скерований у бригаду «Гуідо Боскалья», в якій воювало 3 тис. партизан: італійці, югослави, американські, англійські та радянські військовополонені. Більшість із 90 вихідців із СРСР склали українці, що з італійськими побратимами контролювали дорогу між Ареццо та Сієна і доходили з боями аж до Гроссето [414]. 4 квітня 1944 р. успішний напад на фашистський опорний пункт Сассо-д'Омбронне в Мареммі провів партизанський підрозділ «Дж. Мамелі», який діяв у зоні Монтекукко провінції Гроссето [582, с. 55]. З 10 березня 1944 р. ним командував І. Рева (Валентино) з Донеччини [274, с. 95–103]. До багатонаціонального підрозділу із 150 осіб, поряд із французами, американцями, болгарами, поляками, англійцями, входили й вихідці з України [127, с. 12], зокрема киянин О. Міреєв [274, с. 99].

До останнього часу нам було невідоме справжнє ім'я киянина І. Єгорова (Джованні), комісара загону «Стелла Росса», що входив до 22-ї бригади «Вітторіо Сінігалья» дивізії «Потенте» та складався виключно з радянських людей [971, р. 96]. Вилікувавшись після поранення, українець воював у партизанській бригаді «Убальдо Фантатчі», яка діяла в провінції Пістоія [895, р. 337; 892, р. 96]. Однак був смертельно поранений під час раптової атаки гітлерівців у Піан-д'Альберо (комуна Фільіне-Вальдарно) [129, с. 2]. Деталі про один із найдраматичніших епізодів Опору на флорентійській провінційній території з'ясовано зі спогадів Вінченцо Тані, учасника

тих подій – колишнього партизана підрозділу «Фалієро Пуччі», які зберігаються в архіві Інституту історії Руху Опору в Тоскані. В них, зокрема, йдеться, що 20 червня 1944 р. партизани групи «Стелла Росса» вели бої з нацистами на підступах до гори Скаларі. Під час прочісування місцевості гітлерівці натрапили на будинок фермера Кавіккі в районі Піан-д'Альберо. Оточили його та виявили, що він служив збірним пунктом молоді, через який поповнювалися ряди партизан. Підрозділи бригади «Сінігалья» кілька разів намагалися прорвати облогу. Близько 50-ти месникам вдалось вирватись з оточення. Після кількадечних важких боїв вороги відступили, захопивши в полон 18 осіб. Згодом їх повісили в долині Сант-Андреа з метою залякати місцевих жителів [128, с. 23–24]. Розправу над месниками підтверджують написані під час лікування спогади І. Єгорова, опубліковані після його смерті в 1985 р. [474].

В загоні «К'ятті» 5-ї роти партизанської бригади «Сінігалья» з нацифашистами боровся ще один українець – М. Буянов із м. Могилів-Подільського Вінницької області. У вересні 1943 р. його, як остарбайтера, вивезли до Німеччини. Згодом відправили в Італію – на будівництво залізничної дороги Флоренція – Рим біля станції Сан-Джованні-Вальдарно провінції Ареццо. Приєднатись до партизан подолянину допомогли італійці, що переховували його після втечі у квітні 1944 р. В складі загону «К'ятті» українець вів бойові дії в гірських районах даного регіону [339; 969, р. 134].

З початку липня 1944 р. нацифашисти організували масштабні каральні акції проти партизан і мирного населення., перекинувши під Ареццо великі військові частини в тому числі альпійських стрільців [892, р. 93]. 8 липня 1944 р., в результаті доносу шпигуна, роту М. Буянова оточили гітлерівці біля с. Кастельнуово-деї-Саббїоні поблизу м. Каврилья під час проведення евакуації цивільного населення. Подробиці смерті співвітчизника описано в статті Ю. Валуєва в газеті «Вісті з України». В ній зазначено, що кулеметник М. Буянов зголосився самотійно прикривати до останнього патрона відхід загону і цивільного населення. Нацисти розстріляли українця на місці. Тим часом, партизани та місцеве населення встигли відійти у безпечне місце [310; 335]. У цій же бригаді з гітлерівськими окупантами також воював вінничанин С. Ковалицький [79, арк. 3; 289, с. 55, 60, 80]. На півночі області, поблизу містечка Понтремолі провінції Масса-Карра в долині Магра, у

гарібальдійському загоні 4-ї бригади «Апуана» воювало 5 українців [130, с. 31; 1078, р. 319]. За інформацією А. Кудрицького, серед них був і Х. Маслинко з Черкаської області [708, с. 57]. Проте, опрацювання даних електронного ресурсу – бази даних «Меморіал» і через відсутність інших джерел, які б підтверджували зазначену інформацію, припускаємо, що, скоріше всього, це був М. Маслинко із Запорізької області, який з грудня 1943 р. вважався зниклим безвісти [81].

В провінції Ліворно до італійських партизан приєдналось близько 30 радянських громадян. Двоє з них загинули 29 червня 1944 р. у бою в Кастельнуово-делла-Місерікордья комуни Розіньяно-Мариттімо. Це були українські партизани з 3-ї гарібальдійської бригади «Валь-ді-Чечіна» («Валь-Сесіна») – кіровоградець С. Базенков (Баженков) і чернігівець М. Тараш [582, с. 58; 624, с. 32]. У областях Лаціо, Кампанія, Умбрія, Абрुццо та Марке нацифашисти зіткнулись з масовим Спротивом відразу ж після 8 вересня 1943 р., у складі підрозділів яких боролось близько півсотні вихідців з України. Слід підкреслити, що в цих областях дані про участь українців далеко не повні, адже всі списки особового складу батальйонів, в яких вони воювали, були втрачені в квітні 1944 р. під час наступальних операцій проти нацистів [583, с. 32]. Більш точними і достовірними є дані про участь українських бійців у Марке. Тут сили Руху Опору розташовувались практично в тилу нацистів, які тримали оборону на південному фронті від наступу союзницьких військ. Перші серйозні бойові протистояння з ворогом там почалися у вересні 1943 р. в провінціях Пезаро-е-Урбіно та Асколі-Пічено, а завершилися в жовтні 1944 р. звільненням всієї області від окупантів силами партизан і англо-американських військ [935, р. 269]. У всіх бойових діях, включно до повного звільнення області Марке, брали участь і вихідці з України, що входили до складу різних партизанських бригад.

Особливість боротьби з гітлерівськими окупантами полягала в тому, що, окрім українців-чоловіків, у лавах Руху Опору областей Марке та Лаціо, участь брали жінки, які після втечі з таборів перебували в Сфорцакості та Аппіньяно [949, р. 38]. Українських дівчат вивезли на роботу до Німеччини, а потім до Італії. Допомогали їм італійці. Українки стали сміливими партизанськими зв'язковими.

В порівнянні з французьким Спротивом така специфіка була, швидше, винятком, а ніж закономірністю. Проте це більшою мірою стосувалося жінок із Радянського Союзу. Адже в італійському Русі Опору брало участь близько 35 тис. місцевих жінок [1162]. На околиці Риму зв'язковими були дві сестри Тамара та Людмила Георгіївські з Горлівки. В районі Марке вдалу втечу здійснила двадцятирічна Марія Мирославова із Запоріжжя і тривалий час перебувала в групі італійських партизан «Маріо», що діяла в районі Фронтале [1013, р. 164]. Зазначимо, що Рим був «відкритим містом», хоча гітлерівські війська, як і союзники Німеччини, лише формально дотримувались його правил, адже бомбардування Риму продовжувались аж до червня 1944 р. – звільнення столиці від окупантів [1082, р. 258].

Партизанський Рух Опору в області Лаціо, де розташований Рим, набрав масштабного розмаху наприкінці 1943 – на початку 1944 р. Тоді там діяло близько 100 партизанських загонів [528, с. 229]. Частина з них підпорядковувалася партизанському центру, створеному компартією і не була пов'язана з КНВ, через її внутрішні протиріччя щодо ведення бойових дій, де більшість партій займала вичікувальну позицію. Інші загони діяли, як правило, автономно і нікому не підпорядковувалися [1090, р. 177]. Це ускладнило виявлення документальних матеріалів у самій Італії про участь українців у Русі Опору в районі Лаціо, оскільки після звільнення Риму союзними військами і місцевими партизанами у червні 1944 р. патріоти, які входили в такі автономні підрозділи, розійшлися по домівках, ні перед ким не звітуючи про свої бойові дії [890, р. 121–123]. Проте, опрацювавши залучені документальні матеріали, ми можемо стверджувати про участь українців у Спротиві в районі Риму і їх вагомий внесок у звільнення Італії були досить значні. В 1943–1944 рр. тут діяло декілька партизанських загонів, які цілком склалися із радянських людей. Зауважимо, що діяльність римського підпілля тривала більше року, з жовтня 1943 р., коли столиця була окупована гітлерівськими військами, і до 4 грудня 1944 р., коли в Рим увійшли англо-американські війська [919, р. 23; 1043 р. 17].

Вже в останні місяці 1943 р. у Римській провінції були сформовані партизанські загони з радянських людей, де переважали вихідці з України,

переважно колишні військовополонені [477; 826, с. 55]. В районі м. Монтеротондо інтернаціональною групою у складі підрозділу росіянина О. Коляскіна керував М. Касьян із Київщини, якого називали «Тененте Мікеле» [641, с. 84]. З січня 1944 р. вона вела самостійні бойові дії у районі Палестріни, іноді беручи участь у операціях проти гітлерівських військ спільно з італійськими партизанами [911, р. 9]. Загін українця діяв із жовтня 1943 по червень 1944 р., в результаті чого здійснив численні успішні операції проти німців і був відзначений партизанським командуванням [1172]. У найбільш відповідальних операціях у зоні Монтеротондо-Палестріна брали участь і інші українці: М. Дрожак, М. Остапенко, В. Межерицький, вінничанин В. Пристайчук, харків'янин М. Дем'янченко та ін. [646, с. 538–539]. Вони брали участь у визволенні Палестріни, Бельмонте-Кастелло, Капраніки [924, р. 136, 142, 148].

Під час останніх пошуків було встановлено ще одне ім'я українця-емігранта – борця за свободу Італії в столиці країни. З початком окупації країни активно проявив молодий антифашист Л. Гінзбург з Одеси. З 25 липня по 8 вересня 1943 р. він проводив зустрічі з представниками Партії Дії у різних містах. Перебуваючи в Римі, став співпрацювати з підпільниками і забезпечувати випуск офіційної газети Партії Дії «Вільна Італія», де публікував свої статті про ситуацію в країні і світі, а також антифашистські прокламації [481; 838, с. 70–77; 963, р. 98; 964, р. 245]. 20 листопада 1943 р. під час облави Л. Гінзбурга і його соратників заарештували і відправили до в'язниці «Реджіна Челі». 9 грудня його перекинули в застінки німецького гестапо, де замучили до смерті 5 лютого 1944 р. [762, с. 279–283; 947, р. 554].

Отже, українці-партизани діяли у багатьох центральних областях і провінціях Італії, а також в околицях Риму. На відміну від інших окупованих регіонів країни, Опір у столиці мав свою специфіку: відбувався на рівнинній місцевості, переважно в населених пунктах і мав форми, скоріше, підпільної боротьби, а ніж партизанської. Тим самим він не набрав того розмаху, що в північних областях країни. Цьому сприяв і швидкий наступ союзницьких військ у травні 1944 р., внаслідок чого Рим було звільнено від окупації.

Висновок до розділу

Проаналізовані джерела і література засвідчили, що в багатонаціональному Русі Опору Італії брала участь значна кількість вихідців з України, які опинились на італійській землі наприкінці 1942 – на початку 1943 р., тобто до повалення режиму Муссоліні восени 1943 р. Це були військовополонені, «остарбайтери», солдати з різних підрозділів «гіві», армії РВА та козаків Краснова. Українці були одними з перших партизан Італії, які почали створювати свої загони з жовтня 1943 р., котрі, як правило, діяли в складі італійських партизанських одиниць, організованих різними політичними силами Італії. В основному це були гарібальдійські військові формування, керовані КПІ і в більшості випадків такі групи ставали їх ударними частинами. До того ж, 18-ма з них, зокрема: батальйони, роти, загони, групи, відділення командували українці, а окремі вихідці з України були їх комісарами.

Незначною, в порівнянні із французьким Спротивом, була участь у партизанській боротьбі на теренах Італії українських жінок та емігрантів.

В північно-західних і центральних областях Італії у складі численних італійських загонів з гітлерівцями воювали переважно українці з числа військовополонених та «остарбайтерів», натомість у північно-східних областях країни вони відзначались своєю масовістю, участю в спільних італо-словенських операціях і переходом до партизан українців – колишніх вояків гітлерівських і добровольчих підрозділів. Проведене дослідження дає підстави для висновку, що частка українців в північно-східних регіонах Італії сягала 40–50 % загального складу радянських партизанських загонів. Щодо інших районів, де радянські партизани також брали участь у Русі Опору, то кількість вихідців з України була пропорційною до складу контингенту полонених й становила в середньому до 75 %. Натомість їх участь в околицях Риму була незначною через обмеженість таборів і рівнинну місцевість. Загалом, українці виступали активними учасниками Руху Опору і внесли вагомий внесок у справу визволення Італії від нацифашизму [Див.: Додаткок В, Д].

РОЗДІЛ 5

УКРАЇНСЬКІ БІЙЦІ В АНТИНАЦИСТСЬКОМУ ОПОРІ ФРАНЦІЇ ТА ІТАЛІЇ ЯК ПРОБЛЕМА ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ

5.1 Післявоєнна доля українців-учасників Руху Опору Франції та Італії.

Навесні 1945 р., після закінчення європейської бійні, українці – учасники європейського Опору мріяли про повернення в Україну. Вони позиціонували себе переможцями, які зі зброєю в руках здійснили свій внесок у розгром нацифашизму, а не зрадниками. Проте поверненню додому підлягали: емігранти, військовополонені, примусово вивезені на трудові роботи, козаки, «власовці», бійці «національних легіонів», в'язні концтаборів тощо.

Важкі випробування, що випали на долю примусових робітників і військовополонених у роки Другої світової війни, складні і болючі процеси репатріації, перевірки та фільтрації були далеко не останнім випробуванням, що випало на долю широких мас українських громадян. Навіть ті, кому пощастило пройти перевірку радянських репатріаційних місій, хто зміг уникнути радянських концентраційних таборів у післявоєнний період, виявилися далеко не у заavidному становищі. Тавро «репатріант», яке вішала на них радянська тоталітарна система, ставало значною перепоною на їх життєвому шляху. З цієї причини тоталітарний радянський режим не відкривав широкому загалу ці, не зовсім зручні факти радянської дійсності: примусовий характер репатріації, принизливі процеси перевірки та фільтрації власних громадян, важкі умови утримання у фільтраційних і трудових таборах, наявність чималої кількості «ненадійних» фільтрантів [832, с. 340, 334]. Тому дослідження їх долі – «одна з небагатьох можливостей повернути жертвам хоча б частку їхньої гідності» [734, с. 167].

Перефразовуючи вислів про те, що Друга світова війна розколола історію українського народу на довоєнну, воєнну і повоєнну епохи, підкреслимо, що вона

аналогічним чином розділила життя учасників європейського Руху Опору з України. У сталінську епоху військовополонені та в'язні концтаборів, які залишилися живими, змушені були спокутувати провину за «зраду», бо їх взяли в німецький полон. Всі радянські громадяни, що в тій чи іншій формі побували у нацистській неволі, відразу після звільнення проходили перевірку в фільтраційних таборах, оскільки підпадали під дію указу № 270 Ставки Верховного Головнокомандування Червоної армії від 16 серпня 1941 р. як злісні «дезертири». Після першої перевірки на території Австрії восени 1945 р. їх доправили до СРСР, де на них чекала більш жорстка «спеціальна перевірка», що тривала роками. Багато з учасників Руху Опору отримали тривалі терміни позбавлення волі в таборах ГУЛАГу як «зрадники Батьківщини», заслання або мобілізацію в трудові батальйони чи на відбудову різних промислових об'єктів. У кращих випадках продовжили службу в Червоній армії і лише наприкінці 1945 – на початку 1946 р. демобілізувалися або звільнилися в запас й повернулися додому [17, арк. 97; 253, с. 83–84, 290; 555, с. 105; 556, с. 147; 724, с. 344; 1121].

Закінчення війни принесло східним робітникам довгоочікуване звільнення від нацистського рабства, але не дало свободи. На відміну від інших європейських держав, для всіх радянських громадян повернення (репатріація) в СРСР було обов'язковою. Такі вимоги були закріплені в міжнародних угодах між союзниками по антигітлерівській коаліції, Радянським Союзом, США та Великобританією, прийнятих на Кримській конференції в лютому 1945 р. [1118]. Вони зумовлювалися зміною воєнно-політичної обстановки в 1944 р. – перенесенням бойових дій Радянської армії на територію держав Європи, висадкою англо-американських військ у Франції, підготовкою до міжнародних переговорів щодо повоєнного поділу світу між союзниками по антигітлерівській коаліції і, що не менш важливо, гострою потребою в робочій силі для відбудови зруйнованої країни. Все це внесло певні корективи у ставлення органів влади до мільйонів громадян СРСР, що опинилися в роки війни за кордоном [20, арк. 67–73; 794, с. 338–339; 553, с. 83; 784, с. 35].

Перше офіційне рішення про підготовку повернення радянських громадян із Франції та Італії до СРСР було ухвалене в серпні 1944 р. (Постанова РНК СРСР

№ 1166-344сс від 24 січня 1944 р. «Про радянських військовополонених і примусово вивезених німцями радянських громадянах, які перебувають на території Франції та Італії») [784, с. 34–35; 282, с. 46–52]. Керував цим процесом спеціально створений апарат уповноваженого Раднаркому СРСР (згодом Ради Міністрів) у справах репатріантів на чолі з генералом П. Голиковим. Про його масштаби свідчить табірна інфраструктура репатріації, що складалась на території Західної та Східної Європи з 127 [11, арк. 3; 784, с. 46] фронтових контрольно-фільтраційних таборів (КФТ) і 57 армійських збірно-пересильних пунктів (ЗПП), в яких одночасно могло перебувати близько півтора мільйона осіб – «колишніх військовополонених» і цивільних або «переміщених осіб» (насамперед, «остарбайтерів», вояків підрозділів Вермахту і емігрантів) [551, с. 11–14]. До роботи з репатріантами було залучено понад 37 тисяч радянських військовослужбовців [784, с. 42; 1118]. В європейських країнах, на місцях збору «репатріантів», до діяльності Місій з повернення «радянських» громадян в СРСР залучались колишні учасники європейського Опору, в т. ч. українці. Наприклад, у Франції, з жовтня 1944 р. уповноваженим по репатріації радянських громадян в СРСР у Нансі був учасник Опору – Ф. Горовий [257, с. 353], в Марселі – І. Скрипай, у Парижі – Г. Шибанов [985, р. 18]. Справа в тому, що об'єм роботи з обліку радянських громадян у Франції був настільки масштабним, що для її полегшення по всій країні були створені представництва посольства в Парижі.

Результатами діяльності офіцерських груп відділу репатріації було повернення в СРСР більше як півмільйона громадян. Однак визволення із ворожого полону і повернення до Союзу РСР на практиці не означало завершення випробувань для сотні тисяч репатріантів. Усі вони потрапляли до фільтраційних таборів, створених радянським тоталітарним режимом з метою перевірки тих, хто побував на ворожій території. Фактично, у житті репатріантів розпочиналася нова трагічна сторінка підозр, звинувачень, репресій [832, с. 337; 751, с. 80; 738, с. 210].

Безпосередньо на демаркаційній лінії союзних військ у Німеччині та Австрії для обміну репатріантами з союзниками була організована мережа із 9 прийомно-передавальних пунктів (ППП). Другим тиловим «ешелоном» репатріації стали 35

збірно-пересильних таборів (ЗПТ), створені у прикордонній зоні СРСР, які об'єднувалися в пункти і підпорядковувалися Народному комісаріату оборони. Наприкінці 1944 р. почали створюватися відповідні репатріаційні органи в Україні [784, с. 43; 282, с. 48]. Згідно з постановою РНК УРСР й ЦК КП(б)У від 31 серпня 1944 р. при уряді Української РСР створено відділ у справах репатріації радянських громадян на чолі з М. Зозуленком. Починаючи з січня 1945 р., подібні відділи з'явилися в складі виконкомів обласних рад депутатів трудящих, які забезпечували прийом, розміщення, трудове й господарсько-побутове облаштування репатріантів [36, арк. 74; 1118]. Загальне керівництво органами репатріації в УРСР здійснював заступник Голови РНК УРСР І. Сенін [784, с. 42].

На території України було створено 6 ЗПП, а також 70 обласних ППП. На думку Л. Стрільчук, умови в перевірочно-фільтраційних таборах здебільшого не відповідали навіть рівню концентраційних таборів фашистів й відрізнялися голодним існуванням, антисанітарією, а тому для частини репатріантів стали в'язницею на довгі місяці, а іноді й роки. Навіть якщо перевірка завершувалася позитивно, поневіряння репатріантів не закінчувалися: їх відправляли працювати на промислові об'єкти і в сільське господарство, абсолютно не враховуючи бажань самих людей. Головним для держави було заповнити якомога швидше вакуум дефіциту робочих рук у тій чи тій галузі. Проходили роки, перш ніж репатрійовані могли переїхати до своїх родин. Окрім того, влада навішувала на репатріантів образливі ярлики, з якими важко було пробивати дорогу у заклади вищої освіти, партійні та державні структури. До того ж, більшості репатріантів доводилося розпочинати своє життя, практично, з чистої сторінки, не маючи абсолютно нічого, навіть товарів першої необхідності [832, с. 342].

Масштаби проведеної роботи з організації інфраструктурного та кадрового забезпечення репатріаційної діяльності в Україні були вражаючими [3, арк. 27; 784, с. 46]. У рекордні терміни був сформований «гігантських розмірів багатоголовий транспортно-табірний механізм» [37, арк. 84; 38, арк. 21; 794, с. 346]. Власне, подібна система з тимчасових таборів організовувалася для переміщених осіб і західними союзниками. Загалом система перевірки виконувала різні функції: організаційну (впорядковувала величезний потік військовополонених і оточенців, які не мали при

собі документів); ідеологічну (політичне виховання військовослужбовців, котрі перебували якийсь час під ворожим впливом); наглядову (взяття на облік органами держбезпеки тих, кого перевіряли); каральну (перевірка поведінки військовослужбовців на предмет порушення військової присяги і кримінального кодексу, а також виявлення колабораціоністів) і, нарешті, економічну (трудове використання утриманців таборів) [832, с. 333]. Практичним виявленням «зрадників батьківщини» із числа військовослужбовців, котрі були у німецькому полоні або в оточенні, безпосередньо займалася військова контррозвідка – особливі відділи НКО (з квітня 1943 р. – «СМЕРШ») [1118; 784, с. 36; 713, с. 284; 717, с. 166; 638, с. 249].

За даними Т. Пастушенко, із 1 836 562 радянських полонених, що вціліли й повернулися на Батьківщину, 233 400 були засуджені й відбували покарання в таборах ГУЛАГу, понад 600 тис., всього майже 45,8 %, примусово працювали строком до 10 років у складі так званих трудових батальйонів [782, с. 21]. Наприклад, С. Гладкий наводить факт про те, що «прибулі батальйони (полки) репатріантів у 1944 р. в Одесу з Франції і Італії, у складі яких були учасники Руху Опору, були вивезені в трудові табори на Уралі» [593, с. 139].

Не поодинокими були випадки, коли військові, що побували у ворожому полоні, успішно пройшовши перевірку та фільтрацію, усе ж залишалися для радянської системи поза законом. Ситуацію ускладнювало те, що станом на 1947 р. не існувало чітких положень про визначення правового статусу тих, котрі успішно пройшли перевірку та фільтрацію [778–781; 832, с. 338–339; 869, с. 168; 1010, р. 357].

Красномовним свідченням «шляху» потрапляння українців-бійців європейського Опору до ГУЛАГів слугує трагічна доля колишнього військовополоненого І. Скрипая, учасника французького Опору, яка схожа на долю тисяч інших. Успішно пройшовши державну перевірку, українець був демобілізований і проживав у м. Львові. Проте, в березні 1950 р. його несподівано заарештували і звинуватили у зраді Батьківщині. Як виявилось, справа була сфабрикована за довідкою тодішнього радянського консула в Парижі Гузовського, який стверджував, що ЦК РВ був антирадянською організацією, якою керували «буржуазні» вороги СРСР [142; 143]. Свідчення його соратників-українців В. Таскіна і

Г. Шибанова були відхилені. Над І. Скрипаєм знущались, перекручували протоколи допиту, тероризували. Не витримавши катувань, він підписав сфабриковані протоколи [634, с. 58; 431]. Пізніше в своєму листі І. Скрипай згадував: «Мене силою примусили підписати «протоколи» допиту від 26 березня 1950 р., в яких писано про те, ніби я визнаю, що у Франції в період німецької окупації ніякої антигітлерівської організації не існувало, не було підпільної роботи і не було організовано під керівництвом ЦК РВ партизанської боротьби, що нібито звіт ЦК РВ був фіктивним, щоб обманути партію і приховати цим сліди своєї «злочинної діяльності в тилу німецьких окупантів» [627, с. 106–107]. 23 червня 1951 р. І. Скрипая засудили за статтями 54–10 «б» та 54–10 «г» Кримінального кодексу УРСР на 10 років позбавлення волі з відбуванням покарання у виправно-трудовах таборах. Лише через 5 років рішенням військового трибуналу Туркестанського військового округу від 20 липня 1956 р. справу було припинено через відсутність складу злочину та реабілітовано патріота, якому довелося вистраждати нацистські та радянські табори смерті [633, с. 120; 634, с. 59; 473].

«Остарбайтери», в порівнянні з військовополоненими, проходили дещо спрощений облік і перевірку в таборах НКВС УРСР [574, с. 103; 585, с. 402; 587, с. 376; 639, с. 314; 680, с. 297; 681, с. 80; 682, с. 72; 783, с. 163; 784, с. 47; 785, с. 287; 814–817]. Після прибуття за місцем проживання репатріанти проходили перевірку в органах держбезпеки [35, арк. 43; 282, с. 178; 567, с. 187; 1118]. Примітно, що люди перебували у фільтраційних таборах від одного місяця до пів року, що значно перевантажувало ПФП [832, с. 339]. За даними К. Максимова, із Західної Європи було репатрійовано 1 209 102 українців, або половину всіх вивезених на примусові роботи [1014, р. 74].

Про зміст бесід під час перевірки у збірних пунктах можемо довідатися із «фільтраційних справ» (своєрідного досьє), які тривалий час знаходилися в архівах Комітету державної безпеки і становили державну таємницю, а в 1993 р. передані до державних обласних архівів України [688, с. 39; 1118]. Зміст «Реєстраційних листів» військовополонених дещо різнився в порівнянні з «остарбайтерами». Співробітники НКВС задавали всім стандартні запитання: як колишній військовополонений потрапив у полон, в яких взаємовідносинах був із іншими полоненими, чи знав

когось, хто співпрацював з німцями тощо. Влаштовували також перехресні допити і якщо свідчення військовополоненого не викликали підозр, через 3-4 місяці перебування в таборі його відпускали без права на проживання протягом 5 років в центральних містах СРСР [586, с. 246; 690, с. 131]. За свідченням колишніх репатріантів, їх доля часто залежала від настрою слідчого, адже одні намагались викрити зрадників Батьківщини (проте й тут це слово видається «розмитим»), а інші садили «всіх підряд», в т. ч. невинних. Проте, на нашу думку, до цього питання потрібно підходити без «перегинів» в інший бік, адже не всі учасники європейського Опору відправлялись до Сибіру, значна їх частина пройшла фільтрацію менш болісно (тут ми не беремо до уваги моральний аспект проходження таких перевірок). Проте й вони тривалий час у мирному житті відчували зневагу до себе (ставлення як до зрадників), що мала прихований характер: їх запити в різні державні установи щодо встановлення воєнного минулого, звернення до військкоматів щодо отримання «цінних» для ветеранів європейського Спротиву партизанських документів, відібраних під час фільтрації, залишались без відповіді. Їх не допускали до участі в політичному житті, до кінця 1980-х рр. спотворена бюрократична система СРСР позбавляла їх звання ветерана, їх не нагороджували медалями, не давали до Дня Перемоги подачок у вигляді продуктових пакетів, позбавляли пільг тощо.

Навіть після смерті Й. Сталіна мало що змінилось у становищі колишніх полонених. У 1956 р. ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР прийняли постанову «Про ліквідацію наслідків грубих порушень законодавства щодо колишніх військовополонених і членів їх сімей», в якій засуджувалась практика огульного політичного недовір'я, застосування репресивних методів, а також позбавлення пільг щодо колишніх радянських військовополонених [575, с. 301]. Однак дана постанова була формальною, адже належної оцінки тих чи інших питань не було зроблено, а окреслені дії, здебільшого, так і залишились на папері. Справедливість була відновлена лише через більш як 45 років після закінчення Другої світової війни, напередодні здобуття незалежності України, коли згідно прийнятої 15 квітня 1991 р. постанови Президії Верховної Ради УРСР про визнання учасниками підпільно-партизанської боротьби громадян України, що брали участь в антифашистському

підпіллі і партизанському русі у 1941–1945 рр. у країнах Європи, ветеранами визнали учасників бойових дій проти нацифашизму на території інших країн у складі національних армій і були прирівнені до статусу учасника Великої Вітчизняної війни [539, с. 357]. Але, як відомо, багатьох українців, учасників європейського Опору вже на той час не було в живих.

За неповними даними, до 1 березня 1946 р. з країн Західної Європи було репатрійовано більше 4 млн. радянських громадян, із них колишніх військовополонених 1,5 млн. [560, с. 89; 797; 527, с. 49]. Всі вони пройшли спецперевірки в фільтраційних таборах. На думку І. Пихалова, «із військовополонених, звільнених під час війни, були піддані репресіям менше 10 %, із звільнених після війни – менше 15 %» [560, с. 90], що, з нашої точки зору видається заниженими, адже особові документи українців, учасників Опору свідчать протилежне.

Трохи по-іншому склалася ситуація з емігрантами та національними силами на території Франції, які здебільшого не бажали повертатись в СРСР. Батальйони БУК-1 і БУК-2, як українські частини ФФІ, з жовтня 1944 р. після реформування продовжили діяти на території Франції в складі Іноземного легіону [792, с. 103]. В грудні 1944 р. під тиском СРСР французький Генеральний штаб заборонив залишати громадян СРСР на військовій службі і передав їх під контроль радянської репатріаційної комісії. Французьке начальство запропонувало українцям самостійно вирішити: залишити легіон, бути репатрійованим або знову вступити до легіону. Як результат, лише четверта частина з них була репатрійована, а більшість емігрувала або вступила до легіону. Така ж доля спіткала і БУК-2, бійців якого в жовтні 1944 р. вивезли у Марсель, надавши право вибору: 116 вояків були репатрійовані, а більшість – 230 осіб – емігрувала або вступила до Іноземного легіону. Група І. Круковського з жовтня 1944 р. також була розформована і переведена до легіону [705, 87–88].

Слід віддати належне емігрантам, які проживали в ті роки у Франції: на всі заклики повернутись «до Совдепії і допомогти встановити там нову Європу», із

70 тис. осіб відгукнулось приблизно 70, тобто один із тисячі. Але і ті, що відгукнулись, при першій-ліпшій нагоді втікали назад...» [669, с. 48].

Повернення в Україну учасників італійського Опору мало свої особливості і відбувалося наступним чином: колишні партизани отримували подвійні посвідчення – одне від італійського Опору, друге (зазвичай на основі першого) – від союзних військ. Перші документи складали і підписували командири партизанських загонів, а також керівники італійських КНВ; другі – візував сам фельдмаршал Н. Александер, верховний головнокомандувач союзних військ в Центральному Середземномор'ї. В перших випадках індивідуально розповідалось про втечу з полону і збройну боротьбу проти нацифашистів, і складались списки бойових операцій. У другому – централізовано для всіх партизан друкувався єдиний текст під назвою «Сертифікат патріота»: «Від імені урядів і народів об'єднаних націй, дякуємо <ім'я>, який бив ворога на полі бою в рядах патріотів – серед тих людей, які підняли зброю за тріумф свободи, проводячи наступальні операції, виконуючи акти саботажу і доставляючи військову інформацію. Завдяки мужності і відданості італійські патріоти сприяли звільненню Італії і великій справі всіх вільних людей. У новій Італії власників цього атестата будуть вшановувати як патріотів, які боролись за честь і свободу» [76, арк. 21].

Ці та інші документи розглядала особлива Радянська Місія з репатріації громадян СРСР з Італії, після чого готувала схоже на закордонний паспорт – Свідоцтво на повернення в Радянський Союз, яке візувалося у консульствах СРСР – в Римі і Мілані [838, с. 201]. Багато українців, колишніх бійців Опору, брали активну участь у процесах репатріації, будучи уповноваженими Місії. Наприклад, в 1945–1946 рр. перекладачем італійської мови при представництві Уповноваженого Ради Міністрів СРСР в Римі працював В. Литовко [237].

Принципи діяльності Місії були закладені ще на рубежі 1943–1944 рр., коли на звільнену союзниками Сицилію прибув А. Вишинський – член Союзної контрольної комісії в Італії. Він виконував різного роду завдання: в першу чергу, брав участь у підготовці переходу влади від АМГОТ до Союзної контрольної комісії, яка, в свою чергу, повинна була привести до влади новий законний уряд.

Крім того, А. Вишинський займався репатріацією радянських полонених та інших радянських громадян, котрі перебували у фашистських таборах на о. Сицилія і малих островах. Обговорювались питання і про майбутню репатріацію з материка [534, с. 347]. Діяльність Радянської Місії почалась восени 1944 р., після затвердження в Москві Управління уповноваженого Ради Народних Комісарів СРСР у справах репатріації. Її представником в Італії було призначено полковника М. Яковлева з штаб-квартирою в Римі, звільненому від нацифашистів, а оперативною базою – в апулійському порту Таранто.

Перші потоки репатріантів простували морським шляхом, із Неаполя, Таранто в Єгипет (перебували там декілька місяців і проходили перші перевірки НКВС), а звідти через Близький Схід, Каспійське море – у Баку, в спеціальний фільтраційний табір (для учасників римського підпілля). Весною 1945 р., після закінчення бойових дій на Егейському морі, репатріаційний маршрут проліг винятково морем – через Дарданелли і Босфор (відкриті Туреччиною) і Чорне море в Одесу, де всі проходили через Одеський ЗПП, куди привозили колишніх військовополонених із Франції та Італії. В підсумку, з осені 1944 по весну 1945 р. римська Місія репатріювала в СРСР близько 50 тис. осіб [838, с. 202].

Однак вже влітку 1945 р., як писав один учасник Місії, «чим далі, тим більше робота сповільнювалась, ніби чиясь невидима рука сіяла пісок у механізм репатріації» [551, с. 57]. Цією «невидимою рукою» в радянській історіографії були колишні союзники, насамперед американці. Проте, в деяких текстах одним рядком вказана справжня причина – «часто багато «співвітчизників» самі не бажали повертатись...» [606, с. 223]. Що стосується союзників, то вони не були єдині в своєму баченні щодо Ді-Пі: англійці на початках переважно виконували союзні домовленості з СРСР і силоміць видавали радянській стороні її громадян (наприклад, з табору Річчоні біля м. Ріміні). Згодом союзники надали їм право вільного вибору щодо повернення додому. Перед поверненням вихідці з СРСР проходили через додаткові фільтраційні табори на територіях різних країн – Східної Німеччини, Австрії, Угорщини, Польщі. Кількість тих, хто залишився в Італії після репатріації, була незначною. Згідно даних Управління

Уповноваженого Ради міністрів СРСР у справах репатріації, на початок 1952 р., коли Місія вже згортала свою діяльність, в Італії залишалось 437 колишніх радянських громадян, переважно колишні емігранти. За даними М. Талалая, лише близько сотні колишніх військовополонених і «остарбайтерів» не повернулись в СРСР, що тотожно ситуації в Франції [838, с. 205–206]. Тому говорити про «нову» еміграцію в цих країнах не доводиться.

Таким чином, історія з репатріацією стала показовою для багатьох українців (насамперед, військовополонених, «остарбайтерів», колишніх вояків Вермахту). Довгий час, аж до середини 1990-х рр., ставлення до них було якщо не ворожим з боку влади та партійних органів, то, принаймні, підозрілим, адже їх розглядали як «зрадників Батьківщини». В кожному з них органи НКВС – МДБ – КДБ вбачали потенційного «замаскованого ворога», «іноземного шпигуна».

5.2 Участь вихідців з України у лавах Спротиву в колективній пам'яті французького та італійського народів.

Для стабільності й розвитку держави та суспільства вкрай важливими є об'єднуючі чинники, особливо ті, що пов'язані з нашим історичним минулим [791, с. 186–187]. У першу чергу – це пам'ять про перемогу в Другій світовій війні, що є одним із небагатьох суспільно значущих чинників, здатних консолідувати суспільну свідомість і забезпечувати життєво важливий для народу духовний зв'язок між поколіннями [563, с. 46]. Ставши суворим випробуванням для людей, народів, країн, людства і попри тотальну брутальність, вона виявила яскраві приклади людської гідності, стійкості, мужності, відваги, самопожертви, героїзму, «гуманності у нелюдяний час» [562, с. 7; 791, с. 184–185].

Звертаючись до історичних «місць пам'яті», «спільної історії» різних світових країн, ми закономірно повертаємося до такої важливої віхи в історії багатьох народів як спільна боротьба проти нацифашизму в Другій світовій війні,

зокрема участь у Русі Опору країн Європи, який став однією з її найважливіших особливостей в умовах гітлерівської окупації і слугував своєрідним п'ятим театром військових дій проти агресивних режимів [610, с. 39; 620, с. 8; 983, s. 54].

Починаючи з періоду «відлиги», керівництво в СРСР почало проводити політику вибіркової «героїзації» учасників Другої світової війни, в т. ч. учасників європейського Опору, зокрема в Франції та Італії, вбачаючи в цьому «спільний історичний шлях» СРСР і країн Заходу. Так, під час свого офіційного візиту до Франції Генеральний секретар ЦК КПРС М. Горбачов, у своєму зверненні до французького населення по французькому телебаченню в жовтні 1985 р., зазначив: «З історії не викреслити того, що радянські люди і французи були братами по зброї у боротьбі з фашизмом. Ми б зрадили пам'ять полеглих у цій священній боротьбі, коли б забули, як французькі льотчики полку «Нормандія-Неман» героїчно билися з фашистами в радянському небі, а радянські партизани – у рядах макізарів на французькій землі. За вашу і нашу свободу віддали своє життя і французи. Більш як 20 тис. радянських воїнів-антифашистів поховано на землі Франції. Я знаю, у вашій країні шанують їх пам'ять» [338; 669, с. 47].

Французькі джерела подають, що в роки Другої світової війни у Франції знаходилось від 30 до 40 тис. осіб, 30 % з яких становили військовополонені [1068, р. 23]. Загибло близько 7,5 тис. осіб [774, с. 496]. Аналіз різних за походженням джерел засвідчує, що на території країни розміщено 5,5 тис. місць поховань радянських людей (зокрема 830 партизан), із них 500 встановлено поіменно, в тому числі вихідців з України. Наприклад, у департаменті Верхня Савойя в Пті Борнан поховано бійця французького загону «Ліберте Шері» киянина В. Долганова, який загинув під час звільнення м. Мон-Саксонне [550, с. 505–506]. В Ліможі департаменту Верхня В'єна, де похований І. Пилипенко, на мармуровому постаменті викарбувано напис: «Відкриті вікна новій зорі» [247, с. 106]. Пам'ятник, біля підніжжя якого завжди є живі квіти, спорудили за кошти жителів міста після його визволення від загарбників. На кладовищі Сен-П'єре (о. Олерон) департаменту Приморська Шаранта поховано учасника Спротиву О. Ковальова з Києва. На комунальному кладовищі м. Сарральб департаменту Мозель у братській могилі похований О. Блудов із

Полтавської області, вбитий нацистами в вересні 1944 р. [550, с. 502–505] Форт Мон-Валер'єн під Парижем стало святинею паломництва французів, бо в ньому спочивають останки тисячі французьких мучеників-борців за визволення Франції, а між ними українця М. Мартинюка, члена УНСуФ [425].

Відновлення історичної справедливості щодо жертв Другої світової війни має відбутися передусім у розрізі належного вшанування пам'яті тих українців, які усвідомлено, в дуже складних військових і політичних реаліях, взяли до рук зброю та синьо-жовтий стяг і віддали життя за Україну. Це, насамперед, стосується вояків українських національних формувань БУК-1 та БУК-2 [240; 988, р. 21].

За даними доньки українського емігранта, вояка Іноземного легіону А. Білобран, на завершальному етапі боротьби про німецьких окупантів лише з БУК-2 лави патріотів поповнили 517 українців, частина з яких віддали життя за французьку землю. Сама А. Білобран на початку 2000-х рр. очолила Асоціацію нащадків українських волонтерів у французькому Іноземному легіоні (в т. ч. колишніх вояків українських підрозділів макі, адже багато хто з них після війни залишився служити в Іноземному легіоні) й видає альманах, присвячений історії зарубіжного українства. Спільно з іншими активістами організовує меморіальні акції в місцях, де служили українці, впорядковує на військових цвинтарях могили колишніх вояків з України. За її словами, ці надзвичайно важливі сторінки живої історії спростовують поширений СРСР міф, що українство в основній масі підтримувало Гітлера. Конкретні долі, свідомий вибір людей заперечують легенду, що компрометує українців в очах Заходу [1127; 1154]. Їх зусиллями було віднайдено в Провансі придорожній камінь, на якому українські легіонери викарбували понад півстоліття тому великий Тризуб. Від 2007 р. біля нього мерія містечка Пен'є проводить на згадку про українських добровольців щорічні меморіальні заходи. Більше того, активістка домоглась визнання керівництвом Іноземного легіону 900 українців, які боролись з німцями біля Ліона в 1940 р., адже раніше вони вважалися «поляками» за національність, будучи вихідцями з Західної України і маючи польські паспорти [762, с. 166–167].

Наразі, у співпраці з французькою дослідницею, вдалось встановити, що в департаменті Ду в м. Верселі поховано сімох українців із БУК-1: С Мезенко,

І. Бондар, П. Хозняк, М. Павлик, М. Сидоренко і П. Притула, які боролись під командуванням французького полковника В. Петі і загинули під час боїв Шо-ле-Пазаван-Бельмон. На меморіальній дошці є напис: «Українські вояки, що вмерли за Францію 5 вересня 1944 р.» [705, с. 88; 774, с. 496]. Натомість у департаменті Марна на військовому кладовищі Сент-Ілер-ле-Гран поховано бійців Українського батальйону ФФІ (БУК-2) А. Чернова і В. Митрохіна [774, с. 497]. Крім того, командира БУК-1 Л. Глобу, капітана Зінчука та лейтенанта Бойка після війни було нагороджено Хрестом війни 1939–1944 рр. Українські формації були визнані бойовою частиною Руху Опору в офіційному бюлетені № 328-3 від 1 травня 1958 р. [705, с. 87]. Тим самим їх боротьба була юридично визнаною французькою владою і зафіксованою в історіографії Резистансу.

В пам'яті українців-партизан назавжди закарбувалась повага та допомога французького народу, адже саме вони, ризикуючи своїм життям, організовували втечі українців з таборів, переховували і переправляли їх у партизанські загони. Так, у своєму щоденнику командир групи партизанського загону «Сталінград», киянин Ф. Горовий, з приємністю згадував про свій приїзд у 1969 р. у Францію, в м. Жандревіль до родини Марії Даржан, яка переховувала українця після втечі з табору. Будинок французької в ці дні був наповнений людьми, учасниками спільної боротьби проти окупаційного режиму. Ф. Горовий писав, що «французи – великодушна і вдячна нація, яка не забуває тих, хто допомагав скинути гітлерівське «багно» з їхньої країни» [257]. На запитання «Чому він не залишився в Франції?» українець відповів, як і більшість його співвітчизників: «Ні, не хотів. Я дуже полюбив Францію, її людей, і хотів би народитись у Франції, бути французом. Проте місце народження людина собі не обирає. В мене була інша Батьківщина, було моє українське село, де я народився і виріс, де живуть мої рідні. І жити я хотів лише на своїй Батьківщині, якою б вона не була» [762, с. 125].

Таку ж думку поділяє і І. Шевчук, який у 1974 р. на запрошення своїх бойових друзів близько місяця гостював у Франції. Там він поклав вінок на могилу свого побратима Сержа Пра з написом на стрічці: «Дорогий Серж! Я виконав твоє бажання – назвав свого сина твоїм іменем» [439]. У спогадах про

перебування в Франції українець зазначає: «Я відвідав сім'ю норманських селян, які переховували мене від нацистів у 1944 р. під час розгрому нашого загону макі фашистами. В ті дні я вступив добровільно у ряди збройних сил генерала Де Голля, які звільняли Францію і був зарахований до 2-ї танкової дивізії під командуванням генерала Леклерка водієм танка. Я брав участь у звільненні Парижа і його передмість – Версаля, Сен-Жермен, Буживаля. Моє перебування в Франції переконало мене, що пам'ять про антифашистську боротьбу в Франції жива, як і прагнення всіх народів світу до миру» [497]. І. Шевчукова, який був, як писали французькі газети, «єдиним радянським макізаром у всьому департаменті Об» було нагороджено високими державними нагородами [439].

В 1998 р. учасник Опору В. Бойко був офіційно запрошений у Францію на святкування Дня Перемоги над фашистською Німеччиною. Побував у Парижі, відвідав місця своєї партизанської звитяги. Свято Перемоги – 8 травня – провів у м. Бордо. Французи тепло зустріли українську делегацію. Їхня гостинність зворушила партизана-макі, а подвиги українського патріота уряд Франції відзначив орденом Почесного легіону, «Золотим Хрестом», «Хрестом учасника Другої світової війни» та медаллю «За визволення Франції». До того ж, останні роки життя В. Бойко одержував пенсію від французького уряду [762, с. 78; 416].

Дружина чернігівця Г. Вікторова, який загинув 24 січня 1944 р. в бою з нацистами біля с. Варкуаран [47–53; 167–169; 1116], з донькою наприкінці 1980-х рр. відвідали місце його захоронення на Ліонському військовому кладовищі, на околиці Марселя, де в складі французьких макі проти гітлерівських окупантів боровся Г. Вікторов, та Париж, куди їх запросили колишні емігранти з України. Поїздка переконала в шанобливому ставленні французів до поховань «іноземних» учасників Опору, оскільки «не забули роки бойового братерства і свого обов'язку перед загиблими» [63–65; 68; 69; 169, арк. 18]. Прикметно, що до 1984 р. в Україні Г. Вікторов вважався безвісти зниклим.

За бойові заслуги французький уряд відзначив багатьох українців різними нагородами і пам'ятними подарунками, визнавши їх внесок у звільнення Франції від гітлерівських окупантів [46; 769, с. 218; 453; 426; 427; 762, с. 205; 942]. В

Франції й досі в особливій пошані пам'ять про національного героя – подолянина В. Пори́ка. Минулого року, до 100-річчя героя в французькому м. Грене у Нормандії на кошти місцевої громади було відкрито меморіал на честь його імені – ландшафтний сад з інформаційним стендом про героя. Поряд будується спортивний комплекс, який буде носити ім'я українця [471]. Після встановлення автором контакту з активістами заходу, мерія міста дала обіцянку передати в музей В. Пори́ка на Вінниччині копію пам'ятної таблички, розміщеної в парку.

Французький народ, попри плин часу, бережно відноситься до пам'ятних місць про емігрантів з України – учасників Спротиву нацистській окупації. Зокрема, пам'ять про подвиг Й. Клі́ща бережно втіяна в меморіальній дошці, встановленій 7 липня 1946 р. на фасаді будинку в районі Парижу Кліші (вул. Абревуар, 2), у якому в ході операції він був смертельно порений. Про це свідчить і доглянута могила, де завжди є живі квіти [104; 180, арк. 1; 446; 571, с. 27]. Церемонія її відкриття відбувалась у присутності друзів із ФТПФ, Румунського національного фронту в Франції та Асоціації вихідців з Бессарабії. На нещодавно відновленій меморіальній дошці, золотом викарбовано: «Безсмертна слава нашому побратиму ФТПФ Йосипу Кліші (11.12.1916 – 2.07.1944) загиблому в цьому домі у боротьбі з німецькими окупантами». Кожного року біля неї покладають живі гвоздики. Ім'я українського героя навечно занесено до списку багатьох десятків тисяч французьких борців, які віддали життя боротьбі і перемозі над фашизмом [267, с. 205; 694, с. 99, 143; 333; 445; 552, с. 127; 662, с. 95].

Проте у Франції існують «проблемні» місця пам'яті. Одним із них є пам'ятник загиблим інтернованим українським полоненим (22 тис. осіб) у військовому таборі Бан-сен-Жан біля Буле департаменту Мозель. На постаменті мармурового пам'ятника, встановленого в 1965 р. Асоціацією українців Франції, був зображений золотий тризуб. Проте в 1980 р. пам'ятник і дошка із зазначеною кількістю похованих українців зникли. Полеміка, в яку з 1993 р. втрутилося посольство Російської Федерації, стосувалося нібито достовірності того факту, що з близько 35 тис. радянських (російських, згідно табірних документів) інтернованих більшість становили українці, й тому претендують на

«верховенство» щодо вирішення питання встановлення нового пам'ятника, адже із 1946 р. місце під поховання було передане під оренду на 99 років радянському посольству. Більше того, російська сторона наполягала на заміні слова «українців» на «радянські». Проблема не вирішена й досі. Тим часом на території колишнього табору розміщено два пам'ятники: один із написом «радянські», інший – встановлений у 2001 р. за кошти української громади в Франції з написом «Українцям, загиблим в Франції» [530, с. 177–180; 1129].

Подвиги і імена багатьох вихідців з України італійський народ береже в національній пам'яті. У містах і селищах Північної, Центральної та деяких районів Південної Італії 25 квітня і 8 травня на цвинтар приходять люди і покладають квіти на могили як італійських партизан, так і українців й представників інших народів Європи, які воювали пліч-о-пліч у горах і рівнинах країни. На кладовищах лежать ті, хто не помер в табірному бараку, не був пошматований собаками, а зумів втекти з концентраційних і трудових таборів, ешелонів, пересильних пунктів тощо. Велику допомогу в організації втеч надавали італійці. Вони були єдині в прагненні знищити ворога спільно з визволеними радянськими військовополоненими та примусово вивезеними з Радянського Союзу, серед яких переважали українці. Їх солідарність проявлялась різнобічно і була характерною для всіх регіонів окупованої Італії. «З перших же днів, – згадує кіровоградець Федір Яременко, – виснажені полонені стали знаходити в себе у бараці пакети та згортки з їжею: хлібом, картоплею, сиром, фруктами. Це була «справа рук» Марії Погано, що проживала недалеко від табору, і побачила, як полонені, змучені голодом, підбирали із землі залишки їжі. З цього часу, не зважаючи на проблеми і нестатки, вона через італійців, які також тут працювали з нами, стала передавати військовополоненим їжу. Ми втратили своїх батьків, але знову знайшли їх у далекій Італії в особі М. Погано» [582, с. 14–16].

Всього в період з 1943–1945 рр. понад мільйон італійських патріотів у різних формах взяли участь у визвольній боротьбі. Особливістю їхнього Руху Опору стала жертівність представників різних національностей задля спільної перемоги над нацифашизмом [845, с. 86]. Українці хоробро боролися практично у всіх італійських регіонах, зайнятих гітлерівцями, нерідко стаючи командирами

партизанських підрозділів. Про них писали місцеві газети, їх нагороджували найвищими італійськими нагородами, запрошували до Італії, щоб разом пройтись «стежками війни», вели постійне листування тощо. В наш час цю пам'ять бережуть родини колишніх партизан і патріотичні організації Італії. Однак, слід зауважити, що в СРСР комуністична система «фільтрувала» та «контролювала» контакти колишніх «зрадників» з представниками «буржуазних» країн. Тому, сотні листів і нагород так і не дійшли до своїх адресатів, а коли й доходили, то не підлягали широкому розголосу. Крім того, лише з 1960-х рр., із періоду «відлиги», колишні учасники Опору – представники різних народів Радянського Союзу отримали можливість зустрічатися з побратимами й згадувати своє воєнне минуле та розшукувати тих, хто не прибув на зібрання.

До самого останнього дня життя фронтові друзі не забували М. Алмакаєва – «восьмого» сина А. Черві [216; 223; 224; 584, с. 376]. Він регулярно отримував листівки від онуків А. Черві, своїх побратимів – О. Сарці, Н. Барболінні, А. Белелі, К. Чезаре, М. Річчі, О. Кло та інших партизан [762, с. 195]. Більше того, за активну участь в італійському Русі Опору М. Алмакаєв був нагороджений «Гарібальдійською зіркою» (бронзова п'ятикутна зірка – знак бійця гарібальдійської партизанської бригади) [219; 221], медаллю «На честь 20-річчя визволення Італії» [222] і медаллю «30 років визволення Болоньї» [220].

Натомість жителі селища Ченезеллі провінції Ровіго в червні 1945 р. зі сльозами на очах та з букетами троянд проводжали Ф. Мазнюка на Батьківщину, після його перебування в Італії. Мер комуни Д. Філіппо звернувся до нього з такими словами: «Дозволь, Федеріко, незалежно від причин, в силу яких кожен із нас опинився в лавах партизан, незалежно від того, до якої національності кожен із нас належить, потиснути тобі руку в пам'ять про шматок хліба, розділеного побратськи, в пам'ять про ті важкі хвилини, проведені разом...» [370; 371]. Колишні партизани, їх дружини та діти діставали сімейні фотографії і разом із трояндами вручали їх Федору зі словами: «Пам'ятай нас, Федеріко!» [372].

Вияв такої ж шани від італійського народу отримав і сумчанин Г. Паншин, представлений командуванням дивізії «Мінго» до нагороди «За військову

доблесть» [583, с. 100–101]. Проте слідів цього представлення в комісії вищого ступеня нам відшукати не вдалося. Відзначимо ще один важливий прояв вдячності італійського народу українським бійцям Опору. Завдяки підтримці його італійських бойових товаришів, заслуги «команданте Грїшки», як називали українця місцеві патріоти, таки були визнані в Італії. Він отримував пенсію учасника італійського Руху Опору (єдиний відомий нам випадок такого визнання з числа усіх представників СРСР, учасників Спротиву) [485]. В опрацьованих нами матеріалах різного походження знайдено численні відгуки про сміливість, стійкість і мужність українських воїнів, зокрема Л. Шешери [1019, р. 138], М. Андріяшевського [496], І. Мороза [663, с. 307], В. Семенюти [210–212], О. Тірікова [373; 433], В. Литовка [239; 514; 906, р. 170; 1113] та ін.

За даними офіційного сайту президента Італійської Республіки, найвищою нагородою Італії – золотою медаллю «За військову доблесть» – нагороджено 2604 особи [1166]. Серед них є наш співвітчизник М. Буянов і інші воїни – росіяни Ф. Полетаєв, Д. Авдєєв, грузин Ф. Мосулішвілі [383]. Цієї високої нагороди його удостоєно посмертно 20 травня 1985 р. [335; 339; 669, с. 51; 1151]. У 1987 р. її урочисто передали до мерії Могилів-Подільського, де вона зберігається донині [411].

В італійському м. Каврилья його ім'ям названо парк, а на будинку місцевого муніципалітету в 1965 р. встановлена меморіальна дошка в пам'ять про загиблих партизан, у т. ч. М. Буянова [386; 658, с. 265]. Крім того, на місці загибелі подолянина біля містечка Кастельнуово-деї-Саббїонї встановлено пам'ятний обеліск із надписом: «Свобода не має кордонів. Ми будемо пильні, щоб твоя смерть не була марною» [390], а в самому місті його ім'ям названа площа. Про відкриття обеліску проінформували Голову Ради Міністрів СРСР М. Хрущова, але лист від італійців залишився без відповіді [391; 421; 597, с. 85–87]. На монументі в П'ян-делль'Альберо, де викарбувано імена партизан бригади «Сїнігалья», що загинули в битвах проти нацифашистів, також увічнено ім'я подолянина, хоча і з невеликою помилкою в прізвищі (написано Микола Бусанов) [475; 671, с. 26]. Італійські кінематографісти на замовлення міланської секції АНПІ ім. М. Буянова зняли про подолянина документальний фільм «Моя битва за Україну» [330; 359]. Додамо, що у 2014 р. в

Італії про бойовий шлях емігранта з України Л. Гінзбурга вийшов документальний фільм «Вибір Леоне» режисера Ф. Мауро [762, с. 283].

З огляду збереження пам'яті промовистим є факт про те, що 40 років італійка Н. ді Бона, яка допомогла М. Буянову втекти від гітлерівців на станції Вальдарно, зберігала його особисті речі – губну гармошку, листівки з видами Апеннін, світлину та чорну стрічку з поховального вінка на могилі українця, а в середині 1980-х рр. передала їх до АНПІ [120]. Пам'ять про М. Буянова зберігається серед італійців і донині [360]. У 2020 р. вийшло італомовне видання Д. Тореллі під назвою «Микола Буянов. Радянський партизан, який віддав своє життя за Каврилью» [1167; 1178]. У його передмові автор закликає всіх пам'ятати жертву Миколи, як незворотний акт героїзму [1177].

Українські воїни були удостоєні також срібних і бронзових медалей «За військову доблесть», «Гарібальдійських медалей», іменних золотих медалей різних міст та інших нагород. Зокрема, 4 жовтня 1969 р. екіпаж судна «Горизонт» муніципалітету м. Імперія урочисто передав голові Одеської міської ради почесну грамоту та іменну золоту медаль І. Поліщука (Джозефа), якими його посмертно відзначено до 24-ї річниці звільнення Італії від німецько-фашистських загарбників [407; 479, с. 122; 984]. На аверсі зображена Богиня перемоги Ніка з лавровим вінком, а на звороті – напис «Герою Руху Опору Івану Поліщуку» [203; 204; 408; 409].

Крім того, українців обирали «Почесними громадянами» італійських міст. Так, після декількох років досліджень, листувань було встановлено справжнє ім'я партизана «Алессандро», загиблого в ніч із 19 на 20 грудня 1944 р. в бою при звільненні полонених з табору в м. Гонзага, провінція Мантова, представленого до золотої медалі «За військову доблесть». Ним виявився О. Накорчемний з Києва. Проте, медаль «Алессандро» не була вручена родині через те, що довго не знали, де вона проживала [1158]. У 1989 р. його родина, на запрошення мерії м. Гонзага, з'їздила в Італію і поклала квіти на могилу українського героя [1155]. Підкреслимо, що О. Накорчемний (посмертно) став почесним громадянином м. Гонзага провінції Мантуя, його іменем названо вулицю міста, а також вулицю і парк у м. Кавріаго провінції Реджо-Емілія [139; 1136]. Відомий історик А. Даволі

розповів родині киянина О. Накорчемного, що його могилу доглядав добровільно італієць П. Бенассі протягом тривалого часу, до своєї смерті. На знак вдячності родина розшукала могилу цього чоловіка і поклала квіти [762, с. 200].

Італійці створювали умови для родичів загиблих українців, щоб вони змогли побувати в Італії біля могил своїх рідних. Так, у 1988 р. над могилою на кладовищі Фаедо комуни Чінто-Еуганео провінції Падуї змогли схилити голови на честь рідного батька, невідомого до того часу українського бійця Артемода – Д. Артемова – його доньки [651; 762, с. 172–175; 1065, р. 95]. А поруч з ними зі схиленими головами стояли його бойові друзі-італійці, бійці бригади «Паріде», які понад 20 років розкручували бюрократичну машину з розшуків рідних українця, посмертно нагородженого дипломом та медаллю Дж. Гарібальді [315; 762, с. 174].

Завдяки допомозі сина українського емігранта з подільського с. Нігин – Р. Касмана вдалось встановити, що його старший брат партизан «Марко» загинув від рук нацистів на площі Лаватер у Мілані 9 грудня 1944 р., де встановлена меморіальна дошка. Похований С. Касман на центральному кладовищі «Маджоре» (Мусокко) в Мілані, у полі № 64, де щороку 25 квітня, в День Звільнення італійського народу від нацифашизму, проходить церемонія покладання квітів у пам'ять про загиблих героїв-партизан. Його ім'я носить також одна з вулиць Мілана. Більше того, посмертно йому була присвоєна найвища нагорода – золота медаль «За військову доблесть» [504; 1080; 1174]. В рідному місті, К'яварі, його іменем названо бульвар – «Viale Sergio Kasman», де 25 квітня 1985 р. було встановлено його бюст [505].

У містечках Б'єлла, Сала-Б'єллезе, Болленго провінції Турин свято беруть пам'ять про розстріляного нацистами 4 червня 1944 р. у м. Б'єлла Б. Гайдуківського [1031, р. 72]. Місцем вічного спочинку вихідця з України стало міське кладовище м. Болленго [1054, р. 15]. На честь загиблих гарібальдійців у м. Б'єлла названо площу Мучеників за Свободу, в центрі якої споруджено пам'ятник із викарбуваними їхніми іменами, в т. ч. і українця Б. Гайдуківського. Інша меморіальна дошка, де зазначено ім'я нашого співвітчизника, розташована в сквері при Муніципалітеті м. Болленго [762, с. 169]. Дисертанту під час наукового

відрядження в жовтні 2019 р. вдалось покласти квіти до пам'ятних місць Б. Гайдуківського і С. Касмана.

Велике значення для вшанування пам'яті загиблих на території Італії українців – учасників Руху Опору має проведена нами робота із встановлення місць пам'яті – їх поховань. Зазначимо, що місцезнаходження багатьох могил є невідомим, адже загиблих партизан іноді ховали на місці, або переносили, якщо була така можливість, останки в найближчі села і міста. Італійська історикня А. Роберті вважає, що в 1960–1970-х рр. були перезахоронені всі іноземні військові, які спочивали в різних комунах [1055, р. 27]. Прах партизан, в т. ч. українців перенесли в Турин, Геную, Алессандрію і Трієст [606, с. 316]. В невеликих поселеннях також залишились могили українців, частіше в гарному, ніж поганому стані, адже за ними доглядають нащадки італійців, які боролись проти нацифашизму в 1943–1944 рр. Втім, часто невідомими були і справжні імена цих бійців, які воювали під псевдо – «Іван», «Володимир», «Руссо» та ін.

Після звільнення Італії від нацифашизму збережені могили радянських учасників Спротиву були взяті на облік. Над ними в першу чергу шефствують відділення АНПЗ, тому могили здебільшого в гарному стані. Низка військових поховань – у Палестрині під Римом, в Генуї і у Мілані – були під опікою дипломатичних представництв СРСР (серед різних республік, які входили до її складу, в т. ч. України). За допомогою архівних матеріалів місцевих АНПЗ, Інститутів Руху Опору та інших джерел встановлено, що в передмісті Торелья Валлареге провінції Падуа поховано страченого нацистами 16.11.1944 р. партизана 2-го батальйону «Аудаче» альпійської гарібальдійської бригади «Франко Сабатуччі» О. Скірка [121, с. 11; 536; 624, с. 200; 838, с. 84–87]. В центральній частині Генуї на вулиці XX Вересня розміщений «Меморіал загиблих партизан», на одній із плит якого викарбовано імена 48 іноземних партизан (із Південної Африки, Великобританії, Франції, Нідерландів, Югославії, Польщі, СРСР, Австрії і Сан-Марино), визнаних у 1980 р. почесними громадянами міста [962, р. 335]. Серед них зазначено імена трьох українців: О. Рибак, С. Рибаків і О. Тіріков [527, с. 80–81].

У провінції Удіне в 2016 р. завдяки спільному проєкту асоціації «Україна-Фріулі» та міської ради Преоне упорядкована і освячена могила тернополянина,

активного діяча УПА Я. Явного («Тураша») батальйону «Сталін» гарібальдійської дивізії «Озоппо Фріулі» [1173]. На кладовищі м. Луццара провінції Реджо-Емілії поховано вінничанина Ф. Кулика [1160], в братській могилі радянських бійців Опору на міському кладовищі Палестрини лежать останки харків'янина М. Дем'янченка [838, с. 248], а на кладовищі в Кальдьєро провінції Верона поховано харків'янина В. Туліско (Віллі) [242–244]. В жовтні 2020 р. відбулось урочисте перепоховання останків українця і відкрито в його честь пам'ятник [1121; 1125].

В провінції Верони розташоване одне з найбільших німецьких кладовищ Другої світової війни – кладовище Костермано, яке було упорядковане у 1967 р. та підпорядковане Народному союзу Німеччини по догляду за військовими похованнями. За офіційними даними, тут поховано близько 22 тис. німецьких солдат і їх союзників у віці 18–25 років [625, с. 61]. Проте, нам вдалось встановити, що на його території помилково поховано кількох українців, які насправді були партизанами і боролись проти нацифашистів. Це С. Руденко, прах якого згодом перенесли в Турин (блок 10, могила 953), І. Єрмоленко (блок 2, серед невідомих) і М. Онопрійчук (Мікеле) (блок 10, могила 1065), який загинув у Маркено, під Брешією 18 вересня 1944 р. у бою з окупаційними військами [624, с. 227–229; 838, с. 714].

Також спільно з італійською дослідницею А. Роберті, вдалось встановити імена та простежити бойовий шлях українців, похованих на меморіальному кладовищі м. Турин. Серед них був С. Кузьмінов «Ksizminov Sergi» з Дніпропетровщини (куб № 36, чаша № 6) – розвідник (знищив 6 німецьких офіцерів) у 212-й бригаді «Джузеппе Маруффі» 14-ї гарібальдійської дивізії «Луїджі Капріоло», що діяла в П'ємонті [118; 1055, р. 89], разом з італійськими патріотами 103-ї бригади «Наннетті» 1-ї ударної дивізії «Лео Ланфранко» наближали Перемогу С. Кохановський «Chagherunzeao Zora» з Одеської обл. (куб № 32, чаша № 13), уродженець Кіровоградської області Ю. Дудник «Dundonic Iuri» (куб № 32, чаша № 10) – розстріляні нацистами 18 липня 1944 р. на перехресті дороги Нус-Феніс у провінції Аоста під час бойової операції партизан [276, с. 354; 1055, р. 83–86], М. Калашніков із Харкова «Kalashnikov Nicolaj» (куб № 36, чаша № 17) [948, р. 145], який, ймовірно, міг входити до одного з бойових партизанських підрозділів, котрі базувались у провінції Асті [1055, р. 91–92],

В. Александровський із Києва «Alexandroski Vladimiro» (куб № 14, чаша № 20) [1055, р. 67–68], страчений відступаючими з П'ємонт у гітлерівцями 2 травня 1945 р. в долині Валле д'Аоста та бійці дивізії «Фіямме Верді»: С. Руденко з Донецької області «Rudienko Stefano» (куб № 2, чаша № 20) [1032, р. 67] і П. Акеєв з Харкова «Akeev Paolo» (куб № 2, чаша № 1) – колишні вояки німецьких підрозділів, які перейшли на бік партизан. За свою сміливість неодноразово ставились у приклад командуванням своїх бойових підрозділів [944, р. 121].

Крім того, на військовому кладовищі Трієста з допомогою італійських волонтерів встановлено імена 10 українців на обеліску в пам'ять 104 радянських воїнів «російського батальйону» НВАЮ, які загинули у різних районах словенського Примор'я та Італії: В. Баранюка з м. Косів; А. Данилевського із Житомирської області; Т. Серебрякова з Луганської обл.; М. Стенберського із Миколаївської обл.; М. Сухініна, К. Ткаченка з Кіровоградської обл.; С. Тимошевського із Херсонської обл.; М. Фоменка з Дніпропетровської обл.; Т. Юрченка з Вінницької обл.; П. Ющенко з Чернігівської обл. та трьох на пам'ятній плиті, встановленій раніше, де зазначено імена 29 партизан: вже вище вказаний П. Ющенко, подолянин П. Надточний і П. Поддобрый із Сумської області [80]. До цього в Україні всі вони значились як зниклі безвісти. Щоправда, не можна виключити помилковості при ідентифікації певних імен, оскільки багато інформації різниться між собою або є дуже обмеженою.

Значна кількість музеїв антинацистського Опору в Італії виховують у молодого покоління відчуття патріотизму, вдячності до воєнного покоління, яке виборювало свободу, вчать чесності і вдячності, а головне – спонукають до осмислення минулих і сучасних подій, здійснення таких вчинків на благо людству. Так, у Роккетті провінції Лігурія в 1990 р. був відкритий «Музей Руху Опору» про діяльність партизан у долині Валь Борбера. Меморіальні предмети, фотографії, документи, карти та історичні реконструкції знайомлять відвідувачів із діяльністю в цьому регіоні дивізії «Пінан Чікєро», до складу якої входили українці [1169].

Отже, українська складова Опору Франції та Італії від завершення війни і до сьогодні «віддзеркалена» в національній пам'яті французького та італійського народів, які не забувають «своїх» героїв: відзначають їх різними нагородами; публікують про них інформацію в ЗМІ, відкривають пам'ятники, називають їх іменами вулиці, площі і парки, доглядають за похованнями тощо.

5.3 Місце внеску українців у розгортання Спротиву Франції та Італії в національній пам'яті українського народу.

Український народ не відразу дізнався і дізнається й до сьогодні про подвиги та звитяги своїх земляків, насильно вивезених у Німеччину та в інші країни, що змушені були працювати на ворога, але при найменшій можливості здійснювали втечі та залишаючись живими, приєднувались до місцевих патріотів, і пліч-о-пліч з ними вели боротьбу за звільнення від ворожої окупації. Так відбувалось і на французькій та італійській землях, куди нацисти ешелонами завозили українських полонених і цивільних. Радянська влада не була зацікавлена в поширенні відомостей про тих, хто потрапивши в полон, згодом ставав героєм в іншій державі. В СРСР було чітко визначено, якщо потрапив у полон, значить ти потурав ворогу і тим самим ставав зрадником на Батьківщині.

Однак, проведений нами аналіз періодичної, насамперед регіональної преси, свідчить про значний інтерес журналістів до зазначеної проблеми. Проте у виданнях союзного і всеукраїнського рівня таких публікацій практично не виявлено, що пояснюється політикою радянської влади. Крім того, в порівнянні з висвітленням участі українців у французькому Опорі, публікацій про українців – учасників італійського Спротиву в рази менше. Причина такого співвідношення може полягати в налагодженні з середини 1960-х рр. тісних стосунків СРСР з Францією і пошуках об'єднуючих «епізодів» в історії обох країн. Так, у політиці «вибіркової героїзації» «знайшлося місце» і українцям, насамперед керівнику мережі табірної підпілля на

півночі Франції подолянину В. Порику. 21 липня 1964 р. йому було присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Прикметно, що пам'ять про спільну боротьбу французів і українців у партизанських загонах стосується не лише участі останніх в антинацистській боротьбі у Франції, а й внеску французів у визволення України в складі радянського підпілля [518, с. 236].

Відзначимо, що на могилу В. Порики в Франції покладали квіти члени різних делегацій з СРСР, тим самим підкреслюючи дружні стосунки між СРСР та Францією. Більше того, український герой став «іконою» в цих відносинах. Так, журналіст В. Чудовський, після поїздки наприкінці 1984 р. до Франції в складі туристичної групи товариства «Україна», писав про «пам'ятні місця» В. Порики і його побратимів-українців: «Могилу В. Порики завжди прикрашають живі квіти. Тут, біля величного пам'ятника Герою, стихійно виник мітинг, поети і письменники, що були у складі туристичної групи, прочитали свої твори, присвячені В. Порику та 40-річчю Перемоги на гітлерівським фашизмом. Квіти були покладені також біля меморіалу загиблим бойовим побратимам В. Порики – французьким «макі» в Мон-Валер'єн» [494; 669, с. 46]. Примітно, що авторами пам'ятника В. Порику, герою французького Руху Опору, відкритому 18 лютого 1968 р., були київські скульптори В. Зноба і Г. Кальченко [331; 346; 434; 436].

Втім, на малій батьківщині до його постаті також стали проявляти дедалі більше уваги. В 1975 р., на честь 30-річчя Великої Перемоги, передовій тракторній бригаді І. Доброговського з колгоспу «Україна» на Вінниччині було вручено срібний кубок героя Франції та Радянського Союзу В. Порики. Пізніше цей кубок передали в музей В. Порики. Місцеві жителі свято бережуть пам'ять про односельчанина, біля погруддя відважному земляку, спорудженому в 1969 р., в рідному селі завжди лежать живі квіти. В музей його імені приносять листи, сувеніри, посилки. Серед експонатів – макет судна, прикрашеного гірляндами вогнів – подарунок від екіпажу танкера «Василий Порик» Новоросійського морського пароплавства, бронзовий барельєф героя, виготовлений працівниками Вінницького інструментального заводу, фотокопія рідкісної листівки, випущеної в Франції на честь національних героїв – учасників антифашистської боротьби.

Земляки, а також люди з багатьох міст і сіл СРСР, із зарубіжжя буквально по крихтах впродовж багатьох років збирали документи, фотоматеріали, особисті речі Василя. Нові свідчення його короткого, але яскравого життя, що надходять до музею, додають нові штрихи до портрета бійця-патріота. Основна частина стендів музею присвячена діяльності підпільної організації, створеної на Півночі окупованої нацистами Франції під керівництвом українця. Фрагмент однієї з найвідчайдушніших операцій – звільнення загоном В. Порики навесні 1944 р. в'язнів Бомонського концтабору – відображений на яскравій діорамі. В експозиції представлені документи про долю учасників тієї операції, у тому числі фотокопія листа В. Порики на ім'я ЦК РВ в Франції. У ньому Василь Васильович розповідає про свою втечу з фортеці Сен-Нікез, куди він, поранений, потрапив у непритомному стані. В списках бойових побратимів відважного подолянина названі десятки українських, російських, білоруських, французьких імен. Багато побратимів Порики по лавах французьких макі відвідують його рідне село, музей, який став знаковим пам'ятним місцем для усіх учасників європейського Руху Опору. Тут і сьогодні проживає молодша сестра Василя – Надія [23; 24; 344; 361; 405; 418; 422; 423; 452; 457; 458; 463; 466–468; 499; 500; 864]. В період незалежної України ім'ям В. Порики названо вулиці у Києві, Вінниці, Бобринцях і Хмельнику.

Про нього було знято й декілька фільмів. Зокрема, у 1980 р. в газеті Радянського товариства культурних зв'язків із співвітчизниками за кордоном «Голос Родины» була опублікована рецензія М. Пезіка на документальний фільм «Солдаты Сопротивления», що вийшов на екрани того ж року [449]. Його авторами і режисерами були російські дослідники М. Семіряга і Т. Семенов. Як зазначає автор, «фільм переконливо підкреслює важливість співпраці і дружби між народами Європи і всього світу. Він буде цікавим глядачам в Західній Європі» [449]. Кадри фільму розповідають про героїв Руху Опору в Італії, Франції, Бельгії з різних куточків СРСР. У ньому окремий «блок» присвячено національному герою Франції та Герою Радянського Союзу В. Порику, бережливому ставленню і догляду, насамперед в Італії та Франції, за могилами радянських партизан і жертв нацистів тощо. В 1970 р. на телеекрани вийшов художній фільм режисера Ю. Лисенка «В'язні Бомона»,

створений у Київській кіностудії ім. О. Довженка. Перед виходом фільм «правився» спеціальними органами близько двох років [2, арк. 36; 77, арк. 8–9; 417; 441], хоча проєкт повністю відповідав пропагандистській політиці радянської доби, «героїзував» головних героїв, які полягли на чужині. Натомість, замовчувалася доля живих – хто повернувся на Батьківщину.

Таким же символом італійського Опору, як і учасник французького Спротиву В. Порик, для України є ім'я М. Буянова, адже обидва подоляни національні герої – один Франції, а другий Італії. В рідному місті героя Могилів-Подільському встановлено пам'ятник подолянину, його ім'ям названо вулицю та школу, в якій він навчався. В пам'ять про нього у рідній школі відкрито музейну кімнату, а кращі школярі отримують Буяновську стипендію, встановлену місцевою владою. В одному з класів школи є іменна парта з табличкою – тут мають право сидіти найдостойніші [762, с. 33; 878, с. 54]. Неодноразово на запрошення мера м. Каврилья міський голова Могилів-Подільського відвідував місто-побратим, де брав участь в урочистостях з нагоди національного свята Італії – звільнення країни від фашистської диктатури. Мери міст, представники влади, делегації учнів середніх шкіл, а також італійські партизани, які брали участь в антифашистському Русі Опору, покладали квіти до пам'ятника нашому земляку [381; 484]. Крім того, в СРСР у 1988 р. вийшла документальна стрічка «Микола Буянов: італійське капричіо» режисера В. Піка [1133]. Підкреслимо, що це один із небагатьох прикладів того, як місцева влада береже і вшановує пам'ять про свого героя. Проте для ім'я героя «всеукраїнського рівня» такої пам'яті недостатньо. Донедавна в різних містах України, а в Чернівцях і сьогодні, було декілька вулиць, що носили ім'я героя італійського Опору, росіянина Ф. Полетаєва, в той час як жодна вулиця не була названа ім'ям українського учасника Опору в Італії, а таких претендентів більш ніж достатньо. Саме на таких ідеалах хоробрості, волі і самопожертви можна виховувати сучасну молодь.

Постановою Ради Міністрів УРСР від 18 липня 1975 р. за № 375 Степанецькій середній школі Канівського району Черкаської області було присвоєно ім'я активного учасника французького Руху Опору – О. Ткаченка (1921–1944 рр.), якого нацисти

живцем закопали у землю. У 1983 р. за сприяння французької сторони біля приміщення школи споруджено пам'ятник українському патріоту [762, с. 32]. Але, на жаль, це поки що поодинокі випадки.

Що ж стосується інших українців – бійців Опору, то кращою пам'яттю про них стали публікації в місцевих, регіональних і зрідка – республіканських газетах. Зазначимо, що про тих, хто загинув на французькій землі, почали писати лише в роки «перебудови» та лібералізації радянської системи влади. Зокрема, про командира загону макі, льотчика Г. Вікторова в радянські часи майже не писали. І це не дивно, адже він вважався «зрадником». Відрадно є хоча б те, що українець-макі занесений до списку радянських асів Другої світової війни [572, с. 101]. Натомість у роки незалежності з'явилися публікації, присвячені военній долі українця, загиблого в французьких Альпах [393]. Надіємось, що коли про героїчне життя Г. Вікторова більше дізнаються в Україні, а його ім'я буде вписане золотими літерами в історію українських збройних сил, передусім української авіації.

Для збереження пам'яті про учасників Руху Опору в Франції та Італії активну пошукову роботу проводять вчителі і учні закладів середньої освіти. Так, вчителі Брагинівської середньої школи Петропавлівського району Дніпропетровської області в 1986 р. запросили до школи учасника французького Руху Опору Ф. Аксеніна, бійця загону «Сталінград». З розповіді ветерана діти та вчителі дізнались, що загін у 1944 р. провів 72 операції. Сам Федір Васильович брав участь більш ніж у 60 операціях, про що засвідчує його характеристика з архіву Центрального музею Збройних Сил СРСР [345].

Учасник Руху Опору в Франції, патріот, голова Покровської районної організації Спілки колишніх в'язнів – жертв нацизму С. Купрін у своїх численних публікаціях – зверненнях до молодого покоління писав: «На жаль, довгий час про категорію людей, котрі перебували у фашистській неволі, залишивши там свою молодість, скоротивши дні життя, втративши частину здоров'я, навіки поселивши у власному серці думку про всенародне горе, мовчали – ніби їх не було. А вони були! Та ставились до них, як до зрадників. Незважаючи ні на що, протягом усіх років після повернення на Батьківщину ми терпляче і добросовісно працювали на її благо в усіх

сферах виробництва. І тільки після проголошення Незалежності України проблемі колишніх в'язнів фашизму було надано державного значення, а Законом України «Про жертви нацистських переслідувань» захищено права невільників третього рейху. Проте й тут були проблеми. Неодноразово звертався в посольство Франції в Україні, у Генеральний штаб ЗСУ, комісію Верховної Ради в справах партизанів, інтернаціоналістів. Та тільки після повторного звернення у комісію був визнаний учасником бойових дій, отримав підтвердження судмедекспертом факту поранення та контузії, внаслідок чого визнаний інвалідом II ступеня» [399; 400; 487].

Різною була й доля українців – учасників італійського Опору після повернення на Батьківщину. Про одних «забули», а про інших почали говорити по радіо і писати в газетах, звичайно з позицій ідеологічної кон'юнктури. Траплялись випадки, коли українці спочатку зазнавали «утисків» з боку НКВС, проте згодом, морально спустошені, повертались до нормального життя. Зокрема, так сталося з М. Алмакаєвим, який після закінчення війни пройшовши репатріацію, повернувся до Харкова. Проте радянська влада засудила його як «зрадника» до заслання і лише приїзд у СРСР «батька» А. Черві та засвідчення ним фактів героїчної боротьби українця в лавах Опору, допомогли зняти з харків'янина всі штучні звинувачення. Це дало можливість М. Алмакаєву повернутися в рідне місто, де його зустріли вже як героя, а згодом дали квартиру і машину. До кінця свого життя він проводив роботу з військово-патріотичного виховання української молоді, розповідав про італійський Рух Опору і про участь у ньому радянських людей [762, с. 194]. Місцеві газети на шпальтах не раз друкували статті про партизанську діяльність М. Алмакаєва. Він неодноразово виступав на місцевому телебаченні з розповідями про свій бойових шлях і про зустрічі зі своїми друзями – італійськими партизанами, а також із внуками А. Черві, які здобули вищу освіту в харківських навчальних закладах [367; 480].

Пройшовши низку фільтраційних перевірок токмачанин Ф. Мазнюк повернувся додому. В Україні патріота нагородили орденом «Вітчизняної війни II ступеня» і цим самим відзначили його особистий внесок у розгром німецького нацизму та його участь в італійському Русі Опору [372]. До речі, його донька

носить італійське ім'я Лоретта – в пам'ять про сім'ю Дж. Магрі, його дочки-зв'язківця Лоретти Анжеліно, про тих, хто в чорні дні фашизму був для Федеріко ідеалом боротьби і свободи. Адже пам'ять про ті дні для Ф. Мазнюка була священною. Особисті речі, що стали для українця реліквією, зберігаються в Запорізькому обласному краєзнавчому музеї (солдатська фляжка [172], бензинова запальничка [173] та ремінь професійної німецької гвинтівки, яку здобув Федеріко власноруч у розвідці [174]) та Токмацькому міському історичному музеї (бойова характеристика партизана Ф. Мазнюка [215], посвідчення муніципалітету Ченезеллі [214] і переклад італійських слів, зроблений ним під час перебування в італійському Опорі [213]) і представлені в експозиції.

По іншому склалась доля сумчанина Г. Паншина, який довгий час перебував у забутті на рідній землі. Під час проходження фільтрації органами НКВС українець зрозумів, що його не чекають у Радянському Союзі і повернувся до Апеннін [304]. Його товариші на той час займали впливові посади у правлячих колах і допомагали переїхати до Аргентини, де він проживав все життя [503]. Українець не міг повернутись на Батьківщину, оскільки для цього йому потрібний був спеціальний дозвіл [485]. Перебуваючи в Аргентині, він неодноразово запрошував до себе в гості молодшого брата В. Паншина, що проживав у Дніпродзержинську (сучасне Кам'янське). Однак органи радянської влади не давали такого дозволу. Зустріч братів відбулась лише 16 січня 1989 р. [304]. За незалежної України Г. Паншин кілька разів приїжджав у рідне село, подорожував рідними місцями та робив фотографії на згадку [303]. На Батьківщині українця нагородили медаллями «50 років Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.» (8 травня 1995 р.), а через 10 років – «60 років Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.» [657, с. 188].

З часу, як дізналися про свого героя – земляка Д. Артемова з с. Руська Лозова Дергачівського району Харківської області, учні його загальноосвітньої школи в 1988 р. оформили про нього куточок. 9 травня 1992 р. було урочисто відкрито пам'ятник усім мешканцям села, які загинули в роки Другої світової війни, та воїнам-визволителям. На ньому також увічнено ім'я Д. Артемова [315; 762, с. 173–174]. Нині

передбачається перейменування однієї з вулиць села на честь славного сина українського народу.

В Одесі на вулиці Жуковського, 36 зберігся і донині в гарному стані колись придбаний Федором Гінзбургом будинок [481]. Саме там і народився майбутній герой Лев, він же Леоне Гінзбург. Сподіваємося, що невдовзі на його фасаді буде встановлена меморіальна дошка такого змісту: «У цьому будинку народився і провів перші роки життя літературознавець Лев Гінзбург (1909–1944), герой італійського Опору».

На жаль, у радянську добу українці дізнавались про своїх героїв лише зі шпальт місцевих газет або проводячи самостійні пошукові роботи, зокрема в навчальних закладах. Єдиними більшою мірою вшанованими є подвиги В. Порика та М. Буянова, та й те, слово «українець» або «з України» не завжди вказувалось. Проте й сьогодні інститути влади і політики не дбають про пам'ять і уроки минулого. Тому, на часі проведення досліджень і заходів із вшанування учасників французького та італійського Рухів Опору, «популяризація» цієї тематики в ЗМІ.

Висновок до розділу

Історична пам'ять про українців – учасників Руху Опору в Франції та Італії пройшла три основні етапи від несприйняття і покарання в формі фільтраційних таборів, тюрем, виправних робіт на відбудові зруйнованого під час окупації господарства, шахтах, каналах, через вибіркове визнання і героїзацію знаних у Європі діячів Спротиву, до повного визнання та вшанування всіх, хто загинув у боях із нацифашистами й тих, які пройшли важкі випробування радянського режиму і дожили до державної незалежності України.

Військовополонені і «остарбайтери» з України, які повернулись у рідні краї, до кінця своїх днів зараховувалися до «неблагонадійних» і це тавро багатьом поламало життєві долі. Натомість значна частина емігрантів і «переміщених осіб» (вихідців із Західної України, бійців БУК-1, БУК-2 та ін.) не погодилась на насильно проведену СРСР репатріацію і емігрувала, або вступила до лав Іноземного легіону.

Пам'ять про учасників Опору в Франції та Італії є для нас прикладом для наслідування, адже «чужинці» свято бережуть спогади про спільну боротьбу на території їх держав наших співвітчизників, значна частина яких залишилась «спочивати» на далекій землі. Від закінчення війни і донині в цих країнах доглянуті могили, меморіали, пам'ятні дошки, біля яких відбуваються урочисті заходи з покладанням квітів, створені документальні фільми про участь наших співвітчизників в лавах італійського та французького Опору, їх іменами названі вулиці, сквери, парки.

Натомість ще з радянських часів тягнеться шлейф думок можновладців на кшталт «вони герої там, а не тут», тому й досі, вже за незалежної України, не встановлено, за рідкісними випадками (В. Порик, М. Буянов) жодного пам'ятного місця, не названо жодної вулиці, не встановлено меморіальної дошки. Причина такої ситуації криється, насамперед, у нагальній потребі поширити наявну про учасників французького та італійського Руху Опору інформацію, що дозволить «прокинутись» пам'яті українського суспільства і увічнити людей, які віддали своє життя та сили задля Перемоги над нацифашизмом і поверненню миру на рідній землі.

ВИСНОВКИ

Проведений історіографічний аналіз літератури засвідчив, що у вітчизняних і зарубіжних дослідженнях розкрито становлення та розгортання європейського Руху Опору як реального військово-політичного чинника Другої світової війни, зокрема у Франції і Італії, лише фрагментарно висвітлено окремі епізоди про участь українців у бойових діях з нацифашизмом на теренах країн Європи переважно в заполітизованому радянському контексті. Порушена в дослідженні проблема досі не стала предметом цілісного вивчення. В спеціальній історичній літературі не осмислені заходи керівництва УРСР та СРСР, а також незалежної України щодо процесу легітимації і формування офіційної політики пам'яті про українців – учасників Руху Опору в Франції та Італії. Натомість, потужний репрезентативний комплекс вітчизняних і зарубіжних архівних джерел, опублікованих праць, спогадів його учасників, періодичних видань створили належне підґрунтя для вирішення наукових завдань. Використання сучасних принципів і методів пізнання сприяли об'єктивному висвітленню глорифікованих, гіперболізованих і фальсифікованих за радянської доби аспектів участі українців в Русі Опору Франції та Італії.

В лавах європейського Руху Опору проти нацифашизму пліч-о-пліч з представниками різних народів світу, боролися українці. Масова участь вихідців з України в антинацистській боротьбі країн Європи упродовж 1940–1945 рр., зумовлювалася частково проживанням українців-емігрантів, проте головним джерелом формування найчисельнішої частини антинацистів стали сотні тисяч військовополонених та оstarбайтерів з України, вивезених гітлерівськими окупантами на примусові роботи в трудові і концентраційні табори. Розвиток антинацистської боротьби в Франції та Італії вирізнявся багатьма специфічними особливостями, насамперед, масовим характером і масштабами, активністю та організованістю, проявами колаборації місцевих правлячих кіл, співвідношення гітлерівських і патріотичних сил, впливом різних політичних сил тощо.

Рух Опору став ключовим чинником звільнення Франції від гітлерівських окупантів і одним із важливих чинників визволення від нацифашистів Італії. У Франції боротьба з гітлерівськими окупантами хронологічно розпочалася раніше в порівнянні з Італією, яка до вересня 1943 р. була союзником гітлерівської Німеччини. Рух Опору тут розвивався у декілька етапів: перший (червень 1940 – листопад 1942 р.) вирізнявся пасивними методи та формами боротьби, насамперед антинацистською пропагандою і розвідкою на користь союзників, створенням мережі підпільних організацій, дрібними диверсіями і таємних стежок для втечі союзницьких пілотів й військовополонених. Наступний період (листопад 1943 – червень 1944 р.) характеризувався насамперед звільненням із «психологічного полону» першого етапу війни, а головне створенням єдиного керівного органу Опору – Комітету національного визволення та розробкою ним плану всенародного повстання. На перший план боротьби проти гітлерівських окупантів, поряд з актами саботажу і диверсій, дедалі більшого значення набували організовані бойові операції за участю українців. Для завершального етапу (червень – вересень 1944 р.), що відбувався на фоні відкриття 6 червня 1944 р. Другого фронту, характерними стали істотне збільшення чисельності українців у партизанських загонах по всій території Франції, їх безпосередня участь у національному повстанні, в ході якого спільними зусиллями союзних військ і сил внутрішнього Спротиву ворога було витиснуто за межі країни.

З'ясовано, що з вересня 1943 р., після виходу Італії з війни, на її теренах розгорталася боротьба не лише з німецькими окупантами, а й сквадристами (Чорними бригадами) – збройними загонами «Республіки Сало», до яких входили колишні італійські військові, які підтримували «другий прихід» до влади Б. Муссоліні. На відміну від Франції, в Італії Рух Опору набув рис своєї «міжусобної війни». Щодо його витоків, то, з одного боку, мало місце усвідомлення реального стану речей, а з іншого – події 1943 р. (висадка союзників на о. Сицилія та о. Корсика, поразки нацифашистських військ в Африці і на Східному фронті) прискорили те, що назрівало ще за правління Б. Муссоліні. Восени 1943 р. було створено Комітет національного визволення, який зумів

об'єднати ідеологічно розрізнені політичні групи Опору. Характерною формою боротьби в початковий період розгортання антинацистського Спротиву в Італії стали бойові диверсії, завдяки яким було знищено сотні німецьких солдат і офіцерів й виведено з ладу численні ворожі стратегічні об'єкти. Згодом різні політичні сили Італії почали організовувати партизанські загони, бригади та дивізії, які за чисельністю різнилися в залежності від оперативної зони їх перебування (місцевості), діяльності (проведення операцій) та логістики (зброї, одягу, продовольства). На початку березня 1945 р. партизани, що знаходились у горах, спустилися в долини. Розпочалась підготовка до національного повстання, в ході якого вони спільно зі страйкуючими робітниками та військами союзників звільнили Італію від нацифашистського поневолення.

Введені в науковий обіг численні факти засвідчують, що учасниками Руху Опору в Франції та Італії ставали вихідці з України, які вирізнялися силою свого духу і волі, люди рішучі, відчайдушні, незламні, здатні на самопожертву. Їх не агітували і не примушували. Вони вливалися в його ряди по своїй волі, з власної ініціативи вбачаючи в цьому шанс на виживання. В Франції на першому етапі розгортання антинацистського Руху Опору, зокрема у формуванні підпільної сітки та створенні партизанських груп велике значення мали чисельні емігрантські кола, з яких бойовою активністю виділялись вихідці з України. Це, насамперед, були колишні члени армії УНР та заробітчани, переважно з Галичини і Буковини, котрі приїхали до Франції в 20–30-х рр. ХХ ст. Представники української еміграції боролися на всій території країни, але найбільшою масовістю їх антинацистська боротьба вирізнялася в промислових північно-східних районах країни. Українці-емігранти були членами підпільних осередків й нерідко очолювали багатонаціональні партизанські підрозділи, які організували та провели сотні диверсій і інших бойових операцій проти гітлерівських окупантів. Вихідці з України відігравали значну роль і в допомозі в'язням у їх визволенні з трудових і концентраційних таборів й залученні до участі в антинацистській боротьбі французького народу протягом всього періоду окупації. Українці створювали самостійні патріотичні організації, зокрема УНФ (комуністична) та

УНСуФ (націоналістична), ставали активними членами інших нелегальних антинацистських організацій. Здебільшого вони не належали до певного політичного руху чи партії і тому їхня участь губиться в загальній історії французького Резистансу.

Встановлено, що з середини 1942 р. в північних промислових районах Франції розміщувалось більше двадцяти трудових таборів, де перебувала основна маса українських військовополонених і «остарбайтерів» і які стали джерелом поповнення французького Руху Опору. В департаменті Па-де-Кале було 4 табори для цивільних осіб виключно з українців і 5 таборів із переважанням вихідців з України. У цих таборах вже з кінця 1942 р. для організованої боротьби гітлерівським окупантам були створені табірні комітети, а згодом – міжтабірні. Їх завданням була організація саботажу і бойових груп у самих таборах і виведення в'язнів назовні для їх подальшого входження до лав макі. «Остарбайтери» з України склали основу табірних партизанських груп, натомість керівниками були переважно українці-військовополонені, які вже мали бойовий досвід. Не випадково, 75 % складу партизанських загонів, які діяли в департаментах Нор і Па-де-Кале, становили українці.

Для координації роботи в середині таборів, організованого визволення в'язнів на волю й залучення їх до партизанських загонів було створено в грудні 1943 р. Центральний Комітет радянських військовополонених, керівні посади в якому займали переважно українці. Проте, ЦК РВ не зміг повністю об'єднати усі радянські підрозділи, що діяли на території Франції. Частина з них діяла автономно або у складі інших загонів макі. Однак політична забарвленість того чи іншого загону часто не відповідала дійсним ідейним поглядам його учасників, оскільки боротьба проти спільного ворога посідала першочергове значення.

На сході Франції, як і у північних районах, з кінця 1942 р. українці та інші вихідці з СРСР, перебували в 14 гітлерівських трудових таборах, переважно для військовополонених. У них в'язні стали створювати та поповнювати радянські партизанські загоны, число яких зросло до близько 30 з кількістю до 1000 осіб. Окремими з них керували українці. Встановлено, що антинацистська боротьба

українців і інших радянських людей у цьому регіоні, на відміну від північних регіонів, де вона в основному організовувалась табірними комітетами на території самих таборів або з виходом за їх межі для проведення певних бойових завдань, у східних регіонах, починаючи з осені 1943 р., в навколишні ліси стали масово втікати в'язні з таборів й організувати за сприяння французького підпілля автономні групи. Виділялись три райони активної боротьби вихідців з України на сході Франції: з центром у м. Нансі, околиці м. Діжон й прикордонні з Німеччиною території департаментів Мозель і Нижній Рейн. Активну участь у бойових діях партизан зазначених районів взяли українські жінки, які також воювали в партизанських підрозділах деголівського руху, нерідко перебуваючи серед командного складу макі. На їх рахунку були десятки успішних диверсій.

На відміну від північно-східних районів, у центральній і особливо південній Франції, що тривалий час перебували під владою колабораціоністського уряду Віші, окремих партизанських загонів і центрів партизанської боротьби з числа громадян СРСР не виявлено. Питанням їх створення в цих районах займалися безпосередньо місцеві штаби підпільних організацій під егідою Національної Ради Опору. Тому, основна маса українців, здійснивши втечі з трудових таборів, розкиданих на Півдні та Заході країни, поповнювала партизанські лави власне французьких партизанських формувань. Часто вони були керівниками диверсійних і розвідувальних груп, а також командирами підрозділів у своїх партизанських з'єднаннях. Зокрема, з 60 окремих радянських партизанських загонів і груп, які боролись проти гітлерівських окупантів на території Франції – 24 очолювали представники України. Вони були рядовими бійцями у переважній більшості радянських бойових груп. Крім того, значна частина українців воювала в складі некомуністичного крила Опору. Близько 1350 українських бійців зі складу куренів ім. Т. Шевченка й ім. І. Богуна в складі 1-ї французької армії генерала Л. Тассіньї взяли участь у визволенні від німецьких окупантів низки населених пунктів Східної Франції.

Сукупний внесок українців у спільну боротьбу французького народу проти окупантів виражається тим, що, за неповними даними, за 1943–1944 рр. було

знищено понад 6 тисяч гітлерівських солдатів, пущено під укіс близько 70 військових ешелонів, знищено більше 1100 залізничних вагонів, 80 паровозів, 150 автомобілів із спорядження, 10 електроліній, біля 100 телефонно-телеграфних ліній, висаджено в повітря 3 важливі стратегічні мости, взято значні трофеї тощо.

Визначено, що масштаби і форми боротьби українців на території Італії були тісно пов'язані з розвитком місцевого Опору, різнилися своєю гнучкістю в залежності від обставин. Найбільш масовою була участь українців у Русі Опору Центральних і Північних областей країни, де розміщувалася широка сітка таборів для військовополонених і примусово вивезених на трудові роботи з окупованих частин СРСР. Починаючи з жовтня 1943 р., після окупації гітлерівськими військами північних і центральних областей Італії, українці стали активно поповнювати створені різними політичними силами військові формування, передусім гарібальдійські частини. Саме на цей час припали масові втечі з трудових таборів вихідців з Радянського Союзу, зокрема українців. Їх визволенню сприяли місцеві патріоти. В партизанських з'єднаннях північно-східних районів Італії з українців та інших представників СРСР діяли значні за чисельністю бойові підрозділи і навіть цілі батальйони. Натомість у районі Риму, через складні природні умови та незначне число трудових таборів, переважно діяли невеликі загони. Особливістю партизанської боротьби в північно-східних областях Італії було те, що в складі італійських підрозділів українці неодноразово проводили бойові операції проти окупаційних сил разом з югославськими патріотами.

Проведена реконструкція основних бойових операцій за участю наших співвітчизників дозволила встановити внесок українців у розгром нацифашизму в Італії та виявити відмінності від французького Руху Опору. Незначною, в порівнянні із французьким Спротивом, була участь у партизанській боротьбі на теренах Італії українських жінок та емігрантів. Табірні комітети діяли автономно, співпрацюючи з місцевими підпільними осередками. Доведено, що серед бійців італійського Опору були представники дипломатичної місії УПА, завданням якої був вихід на західних альянтів з метою передачі їм Декларації про визнання незалежності України.

За різними даними, учасниками Опору було більше 5 тис. осіб з СРСР. Назвати точні дані щодо українців досить важко, через відсутність в архівах значної кількості особових документів, знищених під час відступу або облави. Водночас джерела свідчать, що у багатьох партизанських загонах, насамперед гарібальдійських, українці становили 50–60 % особового складу, а в 20 партизанських загонах були командирами або в командному складі.

Вивчення питання про ставлення до українців із числа військовополонених і в'язнів концентраційних і трудових таборів, чисельність яких ставала дедалі більшою спочатку в Франції, а згодом і в Італії, з боку французів та італійців засвідчило про численні факти доброчинності, вияви турботи та соціальної самодіяльності, що межувала з постійними ризиками для їхнього життя. Вони допомагали передусім пораненим військовополоненим і виснаженим важкою працею в'язням трудових таборів. Чи не найбільш відчутною була допомога французів і італійців продуктами харчування і одягом. Часто ризикуючи своїм життям, у страху за себе і своїх рідних вони брали їх до себе на вихідні, обігривали домашнім теплом, давали нормальну гарячу їжу, замінювали або ремонтували одяг і взуття. Своїм ставленням французи та італійці додавали українцям сил і впевненості, піднімали їм дух, вселяли надію на виживання та надію на повернення додому. З свого боку, українці знаходили у корінного населення прихисток і захист від постійних загроз й небезпек, які над ними безперервно чатували як від охорони таборів, хронічного недоїдання та хвороб, так і від систематичних бомбардувань британсько-американської авіації.

Таким чином, українці виявили громадянську солідарність із французами та італійцями і спроможність організовуватися в самих екстремальних умовах. Вихідці з України були активною складовою частиною французького і італійського Руху Опору, внівши вагомий внесок у спільну боротьбу багатьох народів проти нацифашизму на теренах Франції та Італії в роки Другої світової війни.

Своєрідним продовженням воєнної долі для більшості колишніх учасників Опору в Італії та Франції стала репатріація і ставлення до них з боку владних структур і соціуму. Після завершення воєнних дій в Європі почала активну діяльність Радянська місія з питань репатріації – повернення всіх вихідців із

Радянського Союзу, які перебували в той час на теренах Європи. Була створена широка табірна інфраструктура. Встановлено, що лише незначна частина українських емігрантів, а також представників національних сил, які з різних причин перебували на території Франції та Італії і вступили до лав Опору, не погодилась проходити репатріацію і повертатись до СРСР. Частина з них залишилась на території цих країн, вступила до лав французького Іноземного легіону або – основна частина – емігрувала за океан. Натомість більшість учасників Опору з числа військовополонених і «остарбайтерів», які безпосередньо підпадали під репатріацію, пройшовши низку таборів, повернулась на рідну землю. Точну кількість вихідців з України, які брали участь в антинацистському Русі Опору Франції та Італії і повернулись на Батьківщину наразі не встановлено. Проте, на основі аналізу наявних джерел та літератури ми припускаємо, що до України повернулось близько 30 % емігрантів та понад 80% військовополонених і примусово вивезених на трудові роботи. Найскладніше було військовополоненим, адже контрольно-перевірочні органи розглядали їх як «зрадників», тому відношення до них під час фільтрації було зневажливим. Особливо це стосувалось тих, хто не міг документально підтвердити свою участь в партизанському русі. Під час державної перевірки радянська влада зустріла їх «неоднозначно»: одні бійці Опору опинилися в таборах ГУЛАГу, другі – на відбудові промислових об'єктів, частина була мобілізована до Червоної армії і відправлена на Східний фронт, і лише «морально пошматованій» третині із загальної кількості українців-учасників Опору Франції та Італії вдалось повернутись до мирного життя. Проте й воно нерідко різнилось контрастом воєнного буття в європейських країнах. Тим самим колишні військовополонені – учасники антинацистської боротьби на теренах Європи стали об'єктами політичних репресій, які мали переважно превентивний і вибірковий характер. Більше того, «радянські реалії» і прагнення влади «пришвидшити» формування в основній частині українських емігрантів та «остарбайтерів» радянської ідентичності та їх повну інтеграцію в радянський соціум, а також репресії значно підірвали серед репатріантів віру в правильність зробленого вибору на користь повернення в СРСР.

Встановлено характерні риси для французького та італійського суспільного пам'яттєвого полотна щодо місця та внеску українців у розгром нацифашизму. Для Франції та Італії спільним є шанобливе ставлення до українців – учасників Опору. В цих країнах від завершення війни і до сьогодні місцеві органи влади і патріотичні організації в пам'ять про подвиги наших співвітчизників встановили низку меморіальних місць, вшанували різними національними нагородами та розшукували їхніх родичів для їх передачі, визнали почесними громадянами міст тощо. Натомість інформацію про українських учасників французького та італійського Опору в радянські часи особливо не афішували, адже зв'язок з «буржуазними» країнами Заходу в СРСР не вітався. Лише за часів незалежності України почав розкручуватись механізм відновлення справедливості – пам'яті про вагомий внесок українців у звільнення окупованих нацифашистами країн Європи в роки Другої світової війни: їх визнали учасниками війни, а тим, хто ще залишився живим надали відповідну пенсію та нагородили різними ювілейними медалями і орденами. Аргументовано потребу поширити наявну інформацію про учасників антинацистського Руху Опору Франції та Італії на більш широкий загал, щоб повернути втрачене і вшанувати їх тут, на Батьківщині, адже вони боролись за нашу свободу. Крім того, вдалось встановити сотні імен українських бійців Опору і виявити в цих країнах чимало поховань українців, які досі вважались зниклими безвісти.

Цим не вичерпуються всі аспекти проблеми. Подальшого дослідження потребує спільна боротьба італійських і словенських партизан у прикордонній смузі обох держав, в складі яких перебувала значна кількість українців; вивчення особового складу українських підрозділів БУК-1 і БУК-2, а також інших джерел щодо участі українців у складі різних загонів Руху Опору на території Франції та Італії; подальшого осмислення потребують репатріація, визнання і меморіалізація в Україні учасників антинацистської боротьби тощо.

**СПИСОК
ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ**

ДЖЕРЕЛА

**Центральний державний архів громадських об'єднань України
(м. Київ)**

**Ф. 1 Центральний комітет Комуністичної партії України (ЦК КПУ).
м. Київ. 1918–1991 рр.**

Оп. 25

1. Спр. 262. Довідка секретаря ЦК Компартії України В. І. Дрозденка, відділу інформації і зарубіжних зв'язків ЦК Компартії України, листи, інформації Міністерства іноземних справ УРСР, Укрпрофспілок та інших організацій про хід виконання заходів з поліпшення туристичного обміну, про підвищення ефективності участі представників УРСР в роботі Європейської Економічної Комісії ООН, про деякі питання роботи дипломатичних служб УРСР і інших питань. 24 липня – 26 грудня 1969 р. 126 арк.

2. Спр. 363. Довідки відділу культури ЦК Компартії України, листи Черкаського обкому партії та інших організацій про підвищення відповідальності керівних органів радіо, кінематографа, закладів культури і мистецтва за ідейнополітичний рівень матеріалів, які публікуються і репертуару, довідки відділів ЦК Компартії України про створення документальних фільмів про бої радянських і чехословацьких воїнів проти німецько-фашистських загарбників в с. Соколове, діяльності Василя Порики в фільмі «Лейтенант Базиль» і телефільму «Надбужанська трагедія». 6 березня – 31 грудня 1970 р. 73 арк.

Оп. 70

3. Спр. 271. Документи відділу агітації і пропаганди ЦК Компартії України (Матеріали відділу товариства «Франція–СРСР» в УРСР). 1941–1967 рр. 46 арк.

Ф. 57 Колекція документів з історії Комуністичної партії України. 1870–

1965 рр.

Оп. 4

4. Спр. 148. Слідчі справи на притягнених до відповідальності німецьким верховним судом у Берліні за підпільну роботу і зв'язок з німецькою групою Опору групи радянських громадян, які добровільно поїхали в Німеччину, і групи французських робітників (Радянські і французькі робітники проти вермахту). 1941–1945 рр. 47 арк.

5. Спр. 303. Звітна доповідь міжтабірного комітету радянських військовополонених і радянських громадян, які перебували на німецькій каторзі у вугільному басейні, в департаментах Нор і Па-де-Кале в північній частині Франції про підпільно-партизанську боротьбу проти ворога. 12 серпня 1943 – 1 травня 1944 р. 60 арк.

6. Спр. 304. Заява Нікітенко А. І. про його участь в партизанському русі на Півночі Франції і фотокопія рапорту. 1945 р. 11 арк.

7. Спр. 307. Рецензія В. Клокова на монографію «Сопротивление и революция 1938–1945». 4 арк.

Ф. 166 Комісія з історії Великої Вітчизняної війни при Академії наук УРСР. м. Київ. 1941–1950 рр.

Оп. 2

8. Спр. 157. Копія стенограми бесіди з командиром партизанського загону «Вісла», який діяв на території Польщі і Чехословаччини в районі Бабина Гура – Лотовим А. А. 13 лютого 1945 р. 6 арк.

9. Спр. 181. Стенограма бесіди з керівником підпільної групи ЦКБ /Центрального комітету Боротьби/ М. М. Шевченка, який діяв у районі Цюренберга-Швайнфурта. 17 грудня 1945 р. 10 арк.

10. Спр. 248. Стенограма бесіди з учасником Руху Опору в Франції П. П. Лещенка. 14 червня 1946 р. 12 арк.

11. Спр. 356. Лист головного комітету об'єднання партизан вільної території Триєст на ім'я постійного делегата СРСР в Раді Безпеки тов. Малика М. 14 жовтня 1948 р. 6 арк.

12. Спр. 382. Стенограма бесіди з Ющенком Семеном Ясоновичем, колишнім партизаном загону ім. Щорса, який діяв у районі міста Валенсен (Північна Франція), який входив в окремий батальйон радянських партизан ім. Сталіна, під командуванням командира батальйону Слободинського. 19 січня 1948 р. 5 арк.

13. Спр. 402. Копія стенограми бесіди з командиром Словацької бригади ім. Яношика – Беліком Еристом Францевичем. 5 арк.

Оп. 3

14. Спр. 78. Стенограми бесід з учасниками партизанського руху в Угорщині, Чехословаччині, Румунії, Польщі і бесіда з Лещенком П. П. – учасником французького Руху Опору. лютий–серпень 1945 р. 447 арк.

15. Спр. 79. Стенограми бесід із бійцями і командирами партизанських загонів, які діяли на території Чехословаччини. лютий–жовтень 1945 р. 166 арк.

16. Спр. 113. Фото окремого батальйону радянських партизан у Франції.

**Центральний державний архів вищих органів влади та управління
України (м. Київ)**

Ф. 2 Кабінет Міністрів України, м. Харків, Київ. 1918–2003 рр.

Оп. 7

17. Спр. 3025. Матеріали про роботу перевірно-фільтраційних пунктів НКВС СРСР по прийому і влаштуванню репатрійованих громадян після звільнення території України від тимчасової німецької окупації. 5 січня 1945 р. – 31 грудня 1945 р. 151 арк.

Ф. 4915 Державний Комітет Ради Міністрів УРСР з радіомовлення та телебачення, м. Київ. 1941–1995 рр.

Оп. 1

18. Спр. 167. Тексти радіопередач за першу половину травня 1944 р. Доповіді, статті і інформація з питань політичної пропаганди. 1944 р. 148 арк.

19. Спр. 371. Тексти радіопередач: співоб'єднання Радянського інформбюро. Матеріали ТАС, РАТАУ і матеріали з обласних газет за січень-грудень 1944 р.

342 арк.

Державний архів Вінницької області

(м. Вінниця)

Ф. Р–2700. Вінницька обласна Рада, 1932–2000 рр.

Оп. 5.

20. Спр. 394. Справа № 4 з розпорядження відділу по репатріації при Раді Міністрів УРСР і про роботу серед репатріантів. 1947 р. 127 арк.

Ф. Р–5333. Учасники Великої Вітчизняної війни (колекція), 1938–1997 рр.

Оп. 1

21. Спр. 7. Документи про Героя Радянського Союзу і національного героя Франції Василя Порика (характеристика, рекомендації, автобіографія, листівка і ін.) за 1938–1944 рр. Копії. 12 арк.

Ф. Р–6023. Колекція фільтраційних, слідчих та наглядових справ, переданих УСБУ у Вінницькій області, 1918–1999 рр.

Оп. 1

22. Спр. 58643. Перевірко-фільтраційна справа на Малишевського Петра Павловича. 01.07.1951 р. 2 арк.

Ф.П–7240. Колекція фотодокументів, м. Вінниця, 1916–1991 рр.

23. Од. зб. 24648. Учасник французького Руху Опору Андре П'єрар з близькими Героя Радянського Союзу В. Порика. с. Порик. 1969 р.

24. Од. зб. 5212. Порик Василій Карпович – батько і Порик Катерина Сільвестрівна – мати Василя Порика – Героя Радянського Союзу. с. Соломірка. 15.06.1964 р.

25. Од. зб. 4505. Бойчук Іван Матвійович – активний учасник Руху Опору у Франції в роки Другої світової війни.

26. Од. зб. 4074. Порик В. В. – національний герой Франції.

27. Од. зб. 4070. В. В. Порик і Доценко В. – активні учасники французького Руху Опору в роки Другої світової війни. Їх імена золотом написані на стіні Арраської фортеці.

28. Од. зб. 4066. Порик В. В. в часи перебування в училищі (репродукція). 1940 р.

29. Од. зб. 4065. Фото Порики В. В.

30. Од. зб. 4064. Порик В. В. уродженець с. Соломірки Хмільницького району Вінницької області в часи перебування в рядах Радянської армії (репродукція) 1940 р.

Державний архів Кіровоградської області

(м. Кропивницький)

Ф. Р–257 Проценко Іван Сергійович (07.01.1912 – 15.10.1995) – краєзнавець Кіровоградщини, учасник французького руху опору.

Оп. 1

31. Спр. 2. Біографічні матеріали (автобіографія, трудова книжка). Творчі матеріали (повість, статті). 1971–1979 рр. 17 Арк.

Ф. П–5907 Управління Комітету Державної безпеки при Раді Міністрів УРСР по Кіровоградській області. м. Кіровоград. 1922–1955 рр.

Оп. 3

32. Спр. 305. Бойко Володимир Самійлович 1923 р. н. 1945–1950 рр. 19 арк.

Державний архів Миколаївської області

(м. Миколаїв)

Ф. Р–5859 Управління Комітету Державної безпеки УРСР по Миколаївській області. м. Миколаїв. 1920–1956 рр.

Оп. 1. Т. 5

33. Спр. 20646. Табунщик Петро Петрович. 4 вересня 1944 – червень 1956 рр. 13 арк.

Державний архів Полтавської області

(м. Полтава)

Ф. Р–105 Колекція документів про партійне і комсомольське підпілля, партизанський рух, інші форми антифашистського Опору, які діяли на території Полтавської області в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945.

Оп. 1

34. Спр. 116. Виписка з постанови бюро міському партії про визнання додатково виявлених учасників партизанського руху і антифашистського підпілля. 26 січня 1963 – 17 вересня 1976 р. 221 арк.

Державний архів Хмельницької області

(м. Хмельницький)

Ф. Р–3499 Виконавчий Комітет Кам'янець-Подільської обласної Ради депутатів трудящих. Відділ по репатріації.

Оп. 1

35. Спр. 28. Директиви Ради Міністрів і рішення обвиконкому з прийому і працевлаштування репатріантів української національності з Франції. 5 вересня 1946 – 26 грудня 1947 р. 65 арк.

36. Спр. 42. Указання и розпорядження відділу у справах репатріації при Раді Міністрів УРСР і списки репатріантів. 2 січня 1948 – 31 грудня 1949 р. 208 арк.

37. Спр. 45. Директивні указання обласного відділу у справах репатріації, відомості і списки репатріантів, і переписка з питань репатріації радянських громадян по Антонинському, Базалийському, Білогородському і Берездовському районах. 28 січня 1948 – 3 грудня 1952 р. 288 арк.

38. Спр. 47. Директивні указання обласного відділу у справах репатріації, відомості і списки репатріантів, і переписка з питань репатріації радянських громадян по Гороδοцькому, Грицівському і Деражнянському районах. 12 січня 1948 – 31 грудня 1952 р. 254 арк.

Р-6193 Управління Служби безпеки України по Хмельницькій області. 1919–1999 рр.

Оп. 4

39. Спр. 13730-2000. Картотека обліку на репатріантів за 1945–1955 рр.

Державний архів Чернівецької області

(м. Чернівці)

Ф. Р–3802 Квестура поліції м. Чернівці. 1918–1944 рр.

Оп. 1

40. Спр. 10196. Копія наказу Чернівецького обласного Інспекторату поліції про заборону виїзду добровольців для участі в громадянській війні в Іспанії. Рапорт Комісаріату поліції про участь місцевих українців у громадянській війні в Іспанії на боці республіканців. 10 лютого 1937 – 6 грудня 1939 г. 5 арк.

Державний архів Чернігівської області

(м. Чернігів)

Ф. Р–1238 Колекція «Інтернаціональні зв'язки трудящих Чернігівщини».

Оп. 3

41. Спр. 11. Матеріали про учасника Руху Опору в Франції чернігівця І. В. Лабутіна. 13 січня – 15 лютого 1967 р. 7 арк.

42. Спр. 19. Матеріали про учасника Руху Опору в Франції, уродженця с. Кошелівки Ніжинського району Юхима Романовича Никитенка. 9 арк.

43. Спр. 22. Матеріали про учасника Руху Опору в Франції, уродженця с. Покошич Коропського району Пилипенка І. Я. 18 січня – 8 жовтня 1967 р. 7 арк.

44. Спр. 24. Матеріали про учасника Руху Опору в Франції Пчоліна Василя. 24 арк.

45. Спр. 28. Матеріали про учасника Руху Опору в Франції, уродженця м. Прилуки Трепаченка Александра Андрійовича. 1 арк.

46. Спр. 30. Матеріали про учасника Руху Опору в Франції Хандогіна Михайла. 1 квітня 1960. 2 арк.

Ф. Р–8861 Вікторов (Петров) Григорій Петрович (1913–1944), учасник руху Опору у Франції. Ноябрь – декабрь 1995 г.

Оп. 1

47. Спр. 1. Спогади Вікторової О. І. про свого чоловіка Вікторова Г. П. 1981–1984 рр. 52 арк.

48. Спр. 2. Спогади Вікторової О. І. про поїздку в Францію на могилу чоловіка. 27 травня – 13 червня 1984 р. 43 арк.

49. Спр. 3. Спогади Вікторової О. І. про свою сім'ю і життя. 42 арк.

50. Спр. 4. Лист Артеменка О. М. – однополчанина Вікторова Г. П. 13 вересня 1986 р. 4 арк.

51. Спр. 5. Листи Бойка В. С. – учасника Опору в Франції. 25 жовтня 1980 – 2 січня 1984 р. 28 арк.

52. Спр. 6. Листи генерал-майора авіації Жукова А. П. 25 січня 1981 р. 12 арк.

53. Спр. 7. Лист Зайченка О. П. – однополчанина Вікторова Г. П. 7 липня 1981 р. 3 арк.

54. Спр. 8. Листи Кояндера Є. В. – члена Ради ветеранів І-ї повітряної армії. жовтня 1981 – 13 вересня 1982 р. 8 арк.

55. Спр. 12. Листи Вікторової О. І. Клоду Бернару і його дружині. 4 арк.

56. Спр. 13. Листи Вікторової О. І. в Францію. 1986 р. 9 арк.

57. Спр. 14. Листи Еміля Бертрама з Франції. 2 вересня 1982 р. 3 арк.

58. Спр. 15. Листи Клода Бернара – партизанського лікаря /макі/ і його дружини з Франції. 8 вересня 1984 – 1 квітня 1987 р. 8 арк.

59. Спр. 16. Лист Поля Вейранда – командира партизанського загону /макі/ в Франції. 27 червня 1987 р. 4 арк.

60. Спр. 18. Лист Сюзанни Лонг із Франції. 2 арк.

61. Спр. 19. Лист Томацо М. І. з Франції. 27 червня 1984 – 22 липня 1990 р. 44 арк.

62. Спр. 20. Стаття і фотографія про перебування Вікторової О. І. в Франції в французьких газетах. 2 арк.

63. Спр. 21. Листи з виконкому Червоного Хреста і Червоного півмісяця. 21 травня 1981 – 11 травня 1985 р. 10 арк.

64. Спр. 22. Листи Максимової Є. – кореспондента газети «Известия». 21 травня 1981 – 11 травня 1985 р. 9 арк.

65. Спр. 24. Листи з музеїв Вікторової О. І. 20 березня 1984 – 3 квітня 1986. 11 арк.

66. Спр. 26. Куксова О. «Командир вольних стрілків». Стаття. Машинопис. 25 січня 1985 р. 4 арк.

67. Спр. 27. Статті про Вікторова Г. П. в газетах /Вирізки з газет/. 1981–1984 рр. 4 арк.

68. Спр. 29. Фотографія Вікторова Г. П. і Петрова П. М. 23 серпня 1941 р.

69. Спр. 30. Фотографія могили Вікторова /Петрова/ Г. П. в м. Виллейрбан в Франції. 27 липня 1984 р.

**Ф. Р–8840 Управління Служби безпеки України у Чернігівській області.
м. Чернігів Чернігівської області. 1919–1998 рр.**

Оп. 1

70. Спр. 25434. Фільтраційна справа на Красницького Григорія Миколайовича. 1945–1957 рр. 18 арк.

71. Спр. 34779. Фільтраційна справа на Чалого Володимира Петровича. 1945–1957 рр. 25 арк.

72. Спр. 50682. Фільтраційна справа на Трепаченка Олександра Андрійовича. 1945–1957 рр. 45 арк.

73. Спр. 51963. Фільтраційна справа на Чуня Михайла Івановича. 1945–1957 рр. 23 арк.

74. Спр. 52303. Фільтраційна справа на Коваленка Михайла Павловича. 1945–1957 рр. 18 арк.

75. Спр. 53396. Фільтраційна справа на Пилипенка Івана Яковича. 1945–1957 рр. 27 арк.

76. Спр. 56278. Фільтраційна справа на Заїку Степана Максимовича. 1945–1957 рр. 24 арк.

Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України

(м. Київ)

Ф. 670 Державне підприємство “Національна кіностудія художніх фільмів ім. О.Довженка”. 1933-1990 рр.

Оп. 1. Том 2

77. Спр. 2189. Справа художнього широкоекранного кінофільму «Узники Бомона» /«Лейтенант Базиль», «Василий Порик», «Оберкапо», «Русский из Дрокура», заключення на сценарії і фільми, довідки, акти, договір і переписка з авторами сценарію Ж. С. Журибідю і Ю. Лисенко/. 1968–1970 рр. 47 арк.

Галузевий державний архів Служби безпеки України

(м. Київ)

Ф. 68. № 10 Колекція друкованих видань СБ України. 1944–1991 рр.

Т. 1

78. Спр. Копії з обвинувачувального висновку, протоколу судового засідання та вироку у справі учасника 115/118 карального батальйону Васюри Григорія Микитовича. 10. 09. 1986 р. 262 арк.

Архів Управління Служби безпеки України у Вінницькій області

(м. Вінниця)

Ф. 18 Архівні слідчі справи на осіб, які зняті з опер обліків – реабілітовані 1938–1968 роки.

Оп. 5

79. Спр. 25614. Лист Сигізмунда Ковалицького до слідопитів піонерської дружини «Героїв підпілля» Немирівської середньої школи № 1. 4 арк.

Центральный архив Министерства обороны Российской Федерации

(ОБД «Мемориал») (г. Подольск РФ)

80. Д. Именные списки на погибших военнопленных Красной Армии //

URL : <https://obd-memorial.ru/html/info.htm?id=73030979&p=1>: ЦАМО РФ. Ф. 58. Оп. 18004. Д. 38. 04.03.1946 г. (Дата звернения: 27.10.2019).

81. Д. Маслинко Никита Иванович // URL: <https://obd-memorial.ru/html/info.htm?id=69150955&p=3>: ЦАМО. ф. 58. оп. 977526. д. 30 (Дата звернения: 12.01.2020).

Государственный архив Российской Федерации

(г. Москва РФ)

Ф. Р-4459 Телеграфное агентство Советского Союза при Совете Министров СССР (ТАСС). 1925–1992 гг.

Оп. 27

82. Д. 3680. Тематическое досье Вестника иностранной служебной информации ТАСС. Т. 1. Франция – движение Сопротивления с 1/I – по 4/IV 1944 г. 264 л.

83. Д. 3681. Тематическое досье Вестника иностранной служебной информации ТАСС. Т. 2. Франция – движение Сопротивления с 7/IV – по 29/IX 1944 г. 289 л.

84. Д. 3682. Тематическое досье Вестника иностранной служебной информации ТАСС. Т. 3. Франция – движение Сопротивления с 1/X по 31/XII 1944 г. 179 л.

85. Д. 4807. Тематическое досье Вестника иностранной служебной информации ТАСС. Т. 4. Франция – движение Сопротивления с 3/X по 23/XII 1945 г. 220 л.

Российский государственный архив социально-политической истории

(г. Москва РФ)

Ф. 533 Коллекция документов об участии советских граждан в движении Сопротивления Франции и Германии в годы Второй мировой войны. 1943–1947 гг.

Оп. 1

86. Д. 1. Отчеты Центрального Комитета советских пленных во Франции в ЦК Компартии Франции о своей деятельности (март–декабрь 1944 г.); распоряжения и инструкции ЦК КПФ о ведении подпольной и партизанской борьбе; переписки с ЦК КПФ о формах участия советских пленных в партизанском движении во Франции; о работе, проводимой представителями ЦК советских пленных в концлагерях на севере Франции и др. 4 января–4 декабря 1944 г. 75 л.

87. Д. 2. Положения, постановления, распоряжения и инструктивные письма ЦК советских пленных партизан на Севере Франции, о деятельности лагерных комитетов и создании междулагерных комитетов, о развертывании борьбы партизан на территории Франции и др. 12 ноября 1943 г.–5 августа 1944 г. 86 л.

88. Д. 3. Возвания, обращения, призывы ЦК советских пленных во Франции, Комитета советских патриотов и др. к советским пленным и партизанам, информационные сводки и др. документы редакции газеты «Советский патриот». 20 июня 1943 г. – август 1944 г. 87 л.

89. Д. 4. Боевые рапорта отдельного батальона советских партизан им. Сталина во Франции, отчеты о деятельности, рапорта и списки партизанских отрядов и групп из советских пленных, действовавших на Севере и Востоке Франции. Март 1943 г. – 20 июня 1944 г. 213 л.

90. Д. 5. Автобиография и воспоминания Роллера Николая Николаевича – участника движения Сопротивления во Франции, члена «Союза русских патриотов» 29.09.1976 г. 117 л.

Российский государственный архив литературы и искусства

(г. Москва РФ)

Ф. 2095 Главное управление по делам искусств Министерства культуры РСФСР. Москва, 1953-1991 гг.

Оп. 4

91. Д. 1325. Ружин Кирилл Саввич [Лавренко К.]. «Братья». Девиз – «Труд». Приложение: рецензия, адрес. 12 августа 1957 г. 35 л.

Ф. 2803 Кин Цецилия Исааковна (1906–1992) – критик, переводчица,

публицист, літературовед.

Оп. 1

92. Д. 146. Письмо Ц. И. Кин Ружину Кириллу Саввичу. 18 ноября 1968 г. 2 л.

Archives of the Republic of Slovenia/Архів Республіки Словенія (ARS)**(м. Любляна, Словенія)****Fond SI AS 1846: Brigade tridesete divizije, 1943–1945.**

93. Osemnajsta slovenska narodnoosvobodilna udarna brigada Bazoviška (1943–1945). 75 s.

Fond SI AS 1848: Deveti korpus narodnoosvobodilne vojske in partizanskih odredov Jugoslavije (1943–1945).

94. SI AS 1848/1. Štab 9. korpusa – poslani sestavki in spomini o razvoju osvobodilnega gibanja v Slovenskem primorju, Izvršnem odboru Osvobodilne fronte slovenskega naroda. 1941–1945 (Združeni dokumenti). 128 s.

Bundesarchiv-Militärarchiv/Федеральний військовий архів**(Бундесархів-Мілітарархів) (ВА-МА)****(м. Фрайбурзі у Брайсгау, Німеччина)****RH: Generalkommandos (Korps) und Höhere Kommandos.**

95. RH 31/VI – 6 OB. Sudwest-Tagesmeldung 21.01.1944/19.30.

RS: Generalkommandos der Waffen-SS: Schriftgut, Staatliche Unterlagen. 1942–1945.

96. RS 2-2/14. Generalkommando II. SS-Panzer-Korps. Kriegstagebuch. 9 settembre 1943.

97. RS 2-2/20. Generalkommando II. SS-Panzer-Korps. Kriegstagebuch. 10 settembre 1943.

98. RS 2-2/21. Leibstandarte-SS-Adolf-Hitler. Kriegstagebuch. 11 settembre 1943.

Swiss Federal Archive/Федеральний архів Швейцарії (SFA)**(м. Берн, Швейцарія)**

E27 # 06.H.4.d.1 Verschiedenes. 1939–1945.

99. E27/1000/721#1920Z. Sprengvorbereitungen am Südportal des Simplontunnels. 1944. Bd. 1–9.

Archives Nationales France/Національний архів Франції (ANF)

(м. Париж, Франція)

72/AJ: fonds du Comité d'histoire de la Seconde Guerre mondiale.

100. 72/AJ/193. Recit sur le role des partisans sovietiques / rédigé par M. Bectaeв. 1944.

Centre historique des archives Ministère des Armées en France/Історико-

архівний центр Міністерства оборони Франції (SHD)

(м. Венсен, Франція)

2P 21: cabinet du ministre : documents sur l'organisation des camps d'internement et des centres de séjours surveillés, listes des camps, problèmes relatifs aux internés allemands, italiens et britanniques (1940-1943).

101. GR 16 P485381: Service historique de la Defence: PONOMAREFF, Jacob.

102. GR 16 P 563961: Service historique de la Defence: TCHOUBAR, Serge.

103. GR 28 P 2279: Service historique de la Defence: ANTONIUK, Vassili.

Archives de la préfecture de Police de Paris/

Архів префектури поліції Парижа (APPP)

(м. Ле-Пре-Сен-Жерве, Франція)

Série W. Fonds contemporains. 330 W: Police municipal: Rapports annuels de la Police municipale (1934–1946).

104. 330/W/5. Dossiers et fichiers des étrangers, 1942–1943.

Archives de la Préfecture de Haute-Marne/Архів департаменту Верхньої

Марни (АРНМ) (м. Шамарад-Шуань, Франція)

819 W: déportés et internés résistants : instructions, correspondance,

commission départementale des combattants volontaires de la Résistance. 1939–1945.

105. 819W301/2. Rapport du capitaine Breda (9 août 1944).

Archives départementales du Pas-de-Calais/

Архів департаменту Па-де-Кале

(м. Денвіль, Франція)

51 J: Fonds Fernand-Lhermitte /1940–1980/.

106. 51 J 1: sabotages SNCF.

107. 51 J 4: répression, arrestations, déportés, fusillés.

108. 51 J 8: réseaux PC-FTP.

109. 51 J 9: mouvements et réseaux du Pas-de-Calais.

1 Z: Le Patriote du Pas-de-Calais.

110. 1 Z 682: La Voix du mineur.

Archives départementales de Meurthe-et-Moselle/Архів департаменту

Мерт і Мозель (ADMM)

(м. Нансі, Франція)

2101 W: fichiers nominatifs d'accès aux dossiers de recherche de la police judiciaire /1940–1944/.

111. W 14. Groupe du détachement FTP Stalingral (n.d.).

112. WM 316. Message téléphonique envoyé par la gendarmerie de Bulgneville (7er août 1944).

113. WM 322. Rapport du capitaine juif (24 février 1944).

Archives de la commune de Chaumont/Архів комуни Шомон

(м. Шомон, Франція)

H - Affaires militaires

114. E dépôt 20505. Résistants fusillés de Chaumont. 1944.

115. E dépôt 20541. Occupation de la Gendarmerie. 1941–1944.

116. E dépôt 20560. Correspondance ; résistants, fusillés, livres d'enquêtes sur la libération de la Haute-Marne. 1939–1945.

Archivio Istituto Antonio Gramsci/Інститут Антоніо Грамші (AIAG)

(м. Рим, Італія)

Sezione. I cartella. 07 set. 1944 – giu. 1967.

117. Busta 28. doc. 65. Partigiani sovietici nella resistenza italiana, a cura dell' gruppo di lavoro centrale per le questioni dell' antifascismo della direzione del PCI. cc. 220.

Archivio Istituto Piemontese per la storia della Resistenza e della società contemporanea «Giorgio Agosti»/П'ємонтський інститут історії Опору та

сучасного суспільства «Джорджіо Агості» (ISTORETO)

(м. Турин, Італія)

Banca dati del Partigianato piemontese.

118. Kuzminov Sergei // URL:
<http://intranet.istoreto.it/partigianato/dettaglio.asp?d=48517> (Дата звернення: 25.10.2019).

119. Morras Ivan // URL:
<http://intranet.istoreto.it/partigianato/dettaglio.asp?id=59676> (Дата звернення: 05.11.2019).

Archivio Istituto per la storia della Resistenza e della Società

Contemporanea della Marca Trevigiana/Інститут історії Опору та сучасного суспільства Марка Трегіана (ISTRESCO)

(м. Тревізо, Італія)

Fondo «Caporizzi»/Comando Militare Provinciale di TV.

Busta 3

120. Inventario 005. Fascicolo «Divisione Nino Nannetti». Carteggio relativo alla smobilitazione della Divisione Nannetti; elenchi degli appartenenti ai diversi battaglioni della divisione; elenchi dei caduti in azione; corrispondenza relativa all'assistenza ai reduci e loro familiari, maggio-settembre 1945. 36 cc.

Busta 5

121. Inventario 007. Fascicolo «Divisione Sabatucci – sf «Brigata Wladimiro Paoli»». Carteggio relativo alla smobilitazione della Divisione Nannetti; elenchi degli appartenenti ai diversi battaglioni della divisione; elenchi dei caduti in azione; corrispondenza relativa all'assistenza ai reduci e loro familiari, maggio-settembre 1945. 19 cc.

Busta 6

122. Inventario 008. Fascicolo «Partigiani russi, cecoslovacchi, tedeschi ecc.». Corrispondenza relativa all'assistenza e alle pratiche di rimpatrio di stranieri arruolatisi nelle formazioni partigiane. 1945. 27 cc.

Busta 12

123. Inventario 014. Fascicolo «Smobilitazione reparti». Prospetti indicanti «la situazione della forza da smobilitare, smobilitata e delle armi da versare» relativi ai reparti: Brigata Furlan, Brigata Luciano Rigo, Brigata Badini, Battaglione Chiarello, Brigata Negrin, Brigata Gobbato, Brigata Bottacin, Brigata Tito Speri, Brigata Zancanaro, Brigata Bortolato, maggio-luglio 1945. 47 cc.

Fondo ANPI di Treviso.

Busta 1

124. Inventario 038. Fascicolo «Partigiani sovietici» (1945–1965). Elenchi di ex prigionieri di guerra sovietici arruolatisi nelle formazioni partigiane trevigiane e corrispondenza relativa. 1944–1945. 15 cc.

Fondo RSI.

Busta 1

125. Inventario 015. Fascicolo Varie RSI (1944–1948). Dichiarazione inviata al consolato URSS di Venezia dall'ANPI di Treviso in merito alla morte del partigiano sovietico Kamarof Paolo, in data 5 gennaio 1948. 32 cc.

Fondo Ivo Dalla Costa.

Busta 7.

126. Inventario 062. Fascicolo «Documentazione sulla fucilazione di Collotti Gaetano». Dichiarazione resa dal capitano sovietico Walter Sadicov sulla fucilazione di due militi della X MAS responsabili delle torture e dell'omicidio del partigiano Antonio Danielli detto Pino da Zara, 13 maggio 1945 (fotocopie). 1945–1947. 41 cc.

**Archivio dell'Istituto Storico della Resistenza in Toscana/Інститут історії
Руху Опору в Тоскані (ISRT)**

Fondo Partigiani e patrioti.

Busta 2

127. Fascicolo 1. Doc. 18. Divisione Potente Brig. «A. Gramsci». 21 cc.

Busta 3

128. Fascicolo 5. Doc. 5. XXII bis Brigata «V. Sinigaglia». 44 cc.

Busta 4

129. Fascicolo 1. Doc. 29. Gruppo «Stella Rossa». 5 cc.

Busta 6

130. Fascicolo 4. Doc. 1. IV Brigata Garibaldi «Apuana». 55 cc.

Busta «Pi Si Toscana»

131. Fascicolo 3. Doc. 1. Relazione sull'attività della XXIII Garibaldi «G. Boscaglia», volumetto rosso rilegato segnato «ANPI di Pisa». 191 cc.

**Istituto Storico della Resistenza della provincia di Imperia/Інститут історії
Руху Опору і сучасного розвитку провінції Імперія (ISRECIM)**

(м. Імперія, Італія)

Sezione I. Cartella 81 bis.

132. Doc. 3. Documenti relativi a Ivan Polesciuk (Joseph) Medagli d'Oro. 8 cc.

133. Doc. 12. Elenco partigiani caduti sovietici I Zona Liguria. 21 cc.

134. Doc. 15. Elenco cittadini sovietici combattenti I Zona Liguria. 9 cc.

135. Doc. 19. Elenco partigiani sovietici I Zona Liguria. 16 cc.

Sezione II. Cartella H9.

136. Doc. 13. Elenco partigiani sovietici II Zona Liguria. 17 cc.

**Archivio storico della Resistenza ANPI di Udine/Історичний архів комітету
Національної асоціації партизан Італії (ANPI) в провінції Удіне
(м. Удіне, Італія)**

Fondo la Resistenza in Friuli. 1943–1945.

Busta 30.

137. Fascicolo 1. doc. 257. Informazioni Catudi e Dispersi in Russia. 1944–1945. cc.1–2.

138. Fascicolo 9. Stefanutti P. Il Battaglione Stalin nella Valle del Lago. Novembre, 1986. cc. 8.

Національний музей історії України у Другій світовій війні

(м. Київ)

139. КВ–91248. Диплом почесного громадянина італійського м. Гонзага О. К. Накорчемного – партизана-гарібальдійця провінції Мантуя. 1984 р. 1 арк.

140. КН–7502. Д–1707. Партизанське посвідчення Василя Дячка – учасника французького Руху Опору. № 9015. 28.05.1945 р.

141. КН–7503. Д–1708. Посвідчення добровольця ФФІ В. Дячка.

142. КН–261108. Д–64577. Заява (чернетка) Скрипая Івана Миколайовича до ЦК КПРС. 1 арк.

143. КН–261109. Д–64578. Заява (чернетка) Скрипая Івана Миколайовича до Комісії зі справ колишніх партизанів Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. при Верховній Раді УРСР. 07.03.1965. рос. мова. 4 арк.

144. КН–261110. Д–64579. Лист Скрипая Івана Миколайовича до Нечаєва Г.О. 22.03.1964. рос. мова. 7 арк.

145. КН–261111. Д–64580. Пам'ятна записка ветеранів руху Опору у Франції до Радянського комітета ветеранів війни. 18.11.1964. рос. мова. 3 арк.

146. КН–261112. Д–64581. Відповіді Скрипая Івана Миколайовича на запитання Колодного Бориса Миколайовича. 1965. рос. мова. 8 арк.

147. КН–261114. Д–64583. Лист Скрипаю Івану Миколайовичу від Шибанова Георгія Володимировича. 04.09.1967. рос. мова. 1 арк.

148. КН–261115. Д–64584. Лист Скрипаю Івану Миколайовичу від Шибанова Георгія Володимировича. 02.12.1965. рос. мова. 1 арк.

149. КН–261117. Д–64586. Лист Скрипаю Івану Миколайовичу від

Шибанова Георгія Володимировича. 28.06.1966. рос. мова. 1 арк.

150. КН-261118. Д-64587. Лист Скрипаю Івану Миколайовичу від Лисака Петра Івановича. 25.07.1967. 1 арк. рос. мова

151. КН-261119. Д-64588. Лист Скрипаю Івану Миколайовичу від Лисака Петра Івановича. 04.01.1966. рос. мова. 1 арк.

152. КН-261120. Д-64589. Лист Скрипаю Івану Миколайовичу від Лисака Петра Івановича. 2.04.1973. рос. мова 2 арк.

153. КН-261121. Д-64590. Лист Скрипаю Івану Миколайовичу від Семиряги Михайла Івановича. 09.09.1966. рос. мова. 2 арк.

154. КН-261126. Д-64595. Лист Скрипая Івана Миколайовича до Гастона Ляроша. 15.07.1963. рос. мова. 1 арк.

155. КН-261132. Д-64601. Лист Скрипаю Івану Миколайовичу від Гладкого С.П. 29.03.1967. рос. мова. 1 арк.

156. КН-261133. Д-64602. Лист Скрипаю Івану Миколайовичу від Постникова Володимира Івановича. 28.06.1960. рос. мова. 2 арк.

157. КН-261141. Д-64610. Лист Скрипаю Івану Миколайовичу від Таскіна Василя Костянтинівича. 15.11.1973. рос. мова. 1 арк.

158. КН-261142. Д-64611. Лист Скрипаю Івану Миколайовичу від Таскіна Василя Костянтинівича. 30.10.1971, рос. мова. 1 арк.

159. КН-261143. Д-64612. Лист Скрипаю Івану Миколайовичу від Таскіна Василя Костянтинівича. 06.05.1971. рос. мова.

160. КН-261144. Д-64613. Лист (копія) Таскіна Василя Костянтинівича до редакції видавництва «Наука». 19.02.1971. рос. мова. Копія.

161. КН-261145. Д-64614. Лист (копія) Таскіна Василя Костянтинівича до редакції газети «Красная Звезда». 05.05.1971. рос. мова. 1 арк.

162. КН-261147. Д-64616. Лист Скрипаю Івану Миколайовичу від Таскіна Василя Костянтинівича. 30.10.1968. рос. мова. 1 арк.

163. КН-261153. Д-64622. Лист Скрипаю Івану Миколайовичу від Таскіна Василя Костянтинівича. 29.04.1961. рос. мова. 1 арк.

164. КН-261159. Д-64628. Лист Скрипаю Івану Миколайовичу від

Слободинського Марка Яковича. 25.12.1961. рос. мова. 1 арк.

165. КН–7504. Ф–1103. Фото партизан Франції групове КН–7504. Ф–1103.

166. НД–16292. Фото. О. К. Накорчемний. 1 арк.

**Військово-історичний музей – відділ Чернігівського історичного музею
імені В.В. Тарновського (м. Чернігів)**

167. НВМ–1477. Стаття «Le tragique parcours de Victorov alias Petrov» в номері ліонської газети «Le Progrès» за 5 червня 1984 р. про приїзд Вікторової О. І. на місце поховання чоловіка, учасника французького Руху Опору

168. НВМ–1478. Дружина та донька Вікторова Г. П. біля його могили. Військове кладовище в містечку Віллербан біля Ліону. 1.06.1984 р.

169. Б. н. Спогади Вікторової Ольги Іванівни про поїздку до Франції на могилу чоловіка (1984 р.). 23 арк.

Вінницький обласний краєзнавчий музей (м. Вінниця)

170. КВ–40015. Ф–3844. Посвідчення члена таємної армії ФФІ П. М. Григоренка. 1944 р.

171. КВ–40024. Ф–6304. Фото «Григоренко П. Н. з товаришами».

**Дніпровський національний історичний музей імені
Дмитра Яворницького (м. Дніпро)**

172. КП–10238. Арх. 3943. La vie ouvrière.

173. КП–165417. Партизанське посвідчення А. Обжилянського.

174. КП–165422. Картка легітимації партизана ФФІ А. Обжилянського.

175. КП–166061. Арх. 891. Справа Обжилянського Арсентія Устиновича – учасника французького Руху Опору.

Запорізький обласний краєзнавчий музей (м. Запоріжжя)

176. Інв. 811. Солдатська фляжка Ф. Д. Мазнюка. 1 шт.

177. Інв. 812. Запальничка Ф. Д. Мазнюка. 1 шт.

178. Інв. 813. Трофейний ремінь Ф. Д. Мазнюка. 1 шт.

**Кагарлицький районний державний історико-краєзнавчого музей
(м. Кагарлик)**

179. Б. н. Спогади кагарличан – учасників підпільно-партизанської боротьби на півночі Франції. 12 арк.

**Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник
(м. Кам'янець-Подільський)**

180. Ф. р/п 8740-8746. Спр. 12. Матеріали про кам'янчанина Й. Кліща – учасника руху Опору у Франції. 12 арк.

**Каховський історичний музей – філія Херсонського обласного
краєзнавчого музею (м. Каховка)**

181. Д–2836. Книжка члена Українського національного фронту у Франції Я.О. Годабського – шахтаря шахти «Кур'єр» Північного району департаменту Па-де Кале. Оригінал. 9 червня 1944р.

182. Д–2837. Білет члена компартії Франції Я. О. Годабського. Оригінал. 1945р.

183. Д–2838. Посвідчення учасника французького Руху Опору Я. О. Годабського. Оригінал. 9 червня 1944.

184. РК-3. Оп. 2. Спр. 33. Спогади В. Я. Стичинської (Годабської) про життя її батьків у Франції і участь її батька в французькому Русі Опору (рукопис, запис 2006 р.). 23 арк.

**Корсунь-Шевченківський державний історико-культурний заповідник
(м. Корсунь-Шевченківський)**

185. Б. н. Спогади учасника французького Руху Опору М. І. Богуна – уродженця с. Шендерівки Корсунь-Шевченківського району Черкаської області.

186. Ф–11917. Фото групове. Колишні в'язні німецьких таборів – учасники антифашистського руху на території Франції. 5.09.1944 р. Франція.

Кременецький районний краєзнавчий музей (м. Кременець)

187. ККМ-28304. Док.-3215. Автобіографія Шептицької Ганни Афанасівни.
2 арк.

**КЗК «Міський історико-краєзнавчий музей» м. Кривого Рога
(м. Кривий Ріг)**

188. КП-11582. Арх. 3499. Документ В. Логвінова.
189. КП-11583. Арх. 3500. Свідоцтво В. Логвінова.
190. КП-11584. Арх. 3501. Характеристика В. Логвінова – учасника французького Руху Опору. 2 лютого 1945.

**КЗ ЛОР «Львівський історичний архів»
(м. Львів)**

191. Арх. 6547. Квиток члена Компартії Франції А. Шептицького. 1945 р.
Мова фр.
192. Арх. 6551. Паспорт М. А. Сошаль (К. Терешко-Шептицька), учасниці французького Руху Опору (1940–1944). 1943. Мова фр.
193. Арх. 6552. Квиток члена Компартії Франції М. Терешка, учасника французького Руху Опору (1940–1944). 1945. Мова фр.
194. Арх. 6553. Квиток члена Компартії Франції К. Терешко, учасниці французького Руху Опору (1940–1944). 1945. Мова фр.
195. ТК-3916. Стрічка до вінка на могилу Миколи Терешка з написом «Загинув за Францію».

**Музей історії м. Кам'янського
(м. Кам'янське)**

196. А-221. Біографія Г. С. Бабича. 2 арк.
197. Інв. 395. Посвідчення № 8294 Центру репатріації громадян СРСР у Ломбардії Г. Бабича.

198. Інв. 2505. Бабич Г. С. Фото.
199. Інв. 2676. Автобіографія Г. С. Бабича. 3 арк.
200. Інв. 3396. Партизанська бойова характеристика Г. Бабича від командування бригади «Маззіні». 15.03.1945 р.
201. Інв. 3397. Членський квиток КНВ у Мілані Г. Бабича.
202. Інв. 3398. Згеев А. Красный дьяволенок (рассказ о героизме). 7 арк.

Одеський історико-краєзнавчий музей

(м. Одеса)

203. М-1287. Золота медаль Івана Поліщука (Джозефа) – партизана м. Імперія. 1 шт.
204. Д-4922. Почесна грамота до нагородження Золотою медаллю Івана Поліщука (Джозефа). м. Імперія. 1969 р. 1 арк.

Оріхівський районний краєзнавчий музей

(м. Оріхів)

205. Д- 339. Спогади Якова Долинного, учасника італійського Руху Опору. 2 арк.
206. Д-340. Наш земляк – герой італійського сопроотивлення. 1 арк.

Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського

(м. Полтава)

207. Б. н. Орден французького легіону з червоною зіркою В. А. Камнева.
208. Б. н. Медаль на честь 50-річчя визволення Франції В. А. Камнева
209. Б. н. Посвідчення В. А. Камнева – військовополоненого, в'язня контабору Саарбрюкен, учасника французького Руху Опору, уродженця Полтави.

Тернопільський обласний краєзнавчий музей

(м. Тернопіль)

210. ТКМРД-2995. Лист до Василя Федоровича Семенюти – учасника італійського партизанського руху Опору в Італії від італійських громадян. 2 арк.

211. ТКМРД-2996. Лист до Василя Федоровича Семенюти – учасника італійського партизанського руху Опору в Італії від італійських громадян. 3 арк.

212. ТКМРД-5928. Лист італійця Атті Рекато з м. Парми до Василя Семенюти. 2 арк.

Токмацький міський краєзнавчий музей

(м. Токмак)

213. Д–КВ–5410. Лист з перекладом італійських слів, зроблений особисто Ф. Мазнюком під час перебування в італійському Опорі.

214. Інв. 307. Посвідчення муніципалітету Ченезеллі, видане Ф. Мазнюку.

215. Інв. 309. Бойова характеристика партизана Мазнюка Ф. Д., видана командуванням підрозділу ім. Марангоні Спартака.

Харківський історичний музей ім. М. Ф. Сумцова

(м. Харків)

216. Д–31613. Довідка-характеристика на бійця «Російського» партизанського загону М. С. Алмакаєва.

217. Д–31614. Посвідчення члена ANPI Алмакаєва М. С. 1974 р. Італія. м. Реджио-Емілія.

218. Д–31615. Довідка, яка засвідчує, що Алмакаєв М. С. був поранений в партизанському загоні. 09.04.1959 р. СРСР. м. Москва.

219. Д-31616. Посвідчення до Гарібальдійської зірки за Доблесть Алмакаєва М. С. 1959 р. 1 арк.

220. ОМЗ-6690. Медаль «30 років визволення Болоньї» Алмакаєва М. С. 1975 р. 1 шт.

221. ОМЗ-6691. Медаль «Гарібальдійська зірка за Доблесть». 1 шт.

222. ОМЗ-6693. Пам'ятна партизанська медаль на честь XX – річчя визволення Італії від фашистів Алмакаєва М. С. 1 шт.

223. ОФ-32889. Фотолистівка: «Alciole Cervi» 1965 р.

224. OF-32892. Фото: Альчіде Черві – учасник руху Опору в Італії у залі музею сім'ї Черві 1969 р. м. Реджио-Емілія.

Хмельницький обласний краєзнавчий музей

(м. Хмельницький)

225. Інв. 5678. Інформаційний рапорт-характеристика командування батальйону «Джузеппе Фабріс» на Г. Ліпницького. 2 арк.

226. Інв. 5679. Інформаційний рапорт-характеристика командування італійської партизанської бригади «Боча» на партизана Георгія Ліпницького. 1 арк.

227. Інв. 5680. Пропуск, виданий командуючим італійської партизанської бригади «Боча» партизану Георгію Ліпницькому. 1 арк.

228. Інв. 5681. Автобіографія Георгія Денисовича Ліпницького. 5 арк.

229. Ф. 7466. Георгій Денисович Ліпницький. Фото.

230. Ф. 7467. Георгій Денисович Ліпницький в строю бригади італійських партизан. Фото.

231. Ф. 10234. Антон Іванович Мельничук. Фото. 1941 р.

Musée de la Résistance nationale/Національний музей Руху Опору (MRN).

(м. Шампінь-сюр-Марн, Франція)

232. Fonds OSFNFTP 85AJ/1/14. List of partisans of the 6th company AS. 1941–1993.

233. Fonds OSFNFTP 85AJ A/3/33. Dossier Attestations – Soviétiques dans la Résistance française, Attestations Ressortissants Russes, Lettre de Madame Tatiana Boiko à O. Ozerov ajoutée à l'attestation faite pour Boiko Mikhaïl Grigorievitch, faite à Paris, le 1er juillet 1994.

234. Fonds ADCO 6J138. Détachements de Partisans Soviétiques l'Est de la France au nombre de 18, Détachements de partisans soviétiques à l'Est de la France (région C), traduction en français.

Musée d'histoire et d'archéologie/Музей історії та археології (МНА)

(м. Хернес, Франція)

235. Boite VI. Résistants et déportés, dossiers individuels de : MAZUR Michel, MENOURY Alphonsine épouse DELANOY, MONJOU Kléber, MOPTY Adrien, MORDACQ Camille, MORTIER Leonard, NAZE Jean, NIEWITECKA Walérie, NOWAK Witold, NOWAK Zygmunt, OLSZEWSKA Pélagie, OSAER Achille, OWCZARZ Matin, PACHA Jaroslav, PANNEQUIN Roger, PARMENTIER Jean, PERI Gabriel, PIOTRIWSK Michel, PIRONNEAU Roger, PLANCART Louis, POIVRE Louis, POKORSKI Henri, POLLET Louis, PORIC Vassili, PRESEAU Jean-Pierre, QUEVA Eloïse épouse BERNARD, RATEL Jean, RIDEZ Jacques, RIDON Aimé, ROBERT Olga, ROCHE Charles, ROUSSEL Roger, RUQUOIS Aline épouse DELATTRE : photocopies d'actes de décès, correspondance. s.d.

Приватні особові архіви

236. Особовий архів В. Прокопчука. Спогади Ірчишина Степана Івановича з Кам'янець-Подільської області.

237. Особовий архів І. Аббасова. Посвідчення В. Литовка – перекладача італійської мови в представництві Уповноваженого Радміна СРСР в Італії з питань репатріації.

238. Особовий архів І. Аббасова. List of partisans of the French detachment «Dumas» of the 6th company AS under the command of captain Gaston Delplang.

239. Особовий архів І. Аббасова. Лист ANPI провінції Удіне.

240. Особовий архів А. Білобран. Liste 2eme Bataillon.

241. Archivio Hervé Dupuy. Information on Joseph CLISCI from archives of the Parisian police on the attack of July 2nd, 1943.

242. Archivio Fiorenzo Lavagnoli. Dichiarazione sull'attività partigiana di Vladimir Tulisko.

243. Archivio Fiorenzo Lavagnoli. La tomba di Villy (2005). Partigiani della Brigata Pasubio presso Soave sul finire dell'estate del 1944.

244. Archivio Fiorenzo Lavagnoli. La delegazione sovietica a Soave (VR) nel 1987.

245. Archivio Cesare Valerio. Proprietà della Fondazione Cassa di Risparmio di Biella.

Опубліковані джерела

Документальні видання, мемуари, спогади

246. Ад-184. Советские военнопленные, бывшие узники вяземских «дулагов», вспоминают / [сост. Е. А. Иванова]. Москва: Алгоритм, 2017. 516 с.

247. Алексеенко В. В горах Дордони. Волгоград: Ниж.-Волж. кн. изд-во, 1972. 174 с.

248. Борин А. А. Как это было...: (из рассказов участника фр. Сопротивления, узника ГУЛАГа). Москва: Б. и., 2001. 139 с.

249. Бухенвальд: документы и сообщения / [пер. с нем. И. Д. Гутман, под ред., авт. предисл. Д. С. Карев]. Москва: Изд-во иностранной литературы, 1962. 690 с.

250. Вале О. де. Незаживающие раны памяти: [воспоминания участника движения Сопротивления в Бельгии в 1939–1945 гг.: пер. с нидерл.]. Москва : Прогресс, 1985. 176 с.

251. Военнопленные в СССР 1939–1956. Документы и материалы / [сост. М.М. Загорулько, С.Г. Сидоров, Т.В. Царевская; под ред. М.М. Загорулько]. Москва: Логос, 2000. 1120 с.

252. Володимир Винниченко: статті й матеріали. Нью-Йорк: Українська Вільна Академія Наук у США, 1953. 72 с.

253. В'язні з України в концтаборі Маутгаузен: історія та пам'ять / [упоряд.: Р. Берндл, М. Кальтенбруннер, Т. Пастушенко]. Київ: Фенікс, 2019. 376 с.

254. Голль Ш. де. Военные мемуари. В 2-х т. Т. 1. Призыв 1940–1942. Москва, 1957. 820 с.

255. Голль Ш. де. Военные мемуари. В двух томах. Т. 2. Эдинство 1942–1944. Москва: Изд-во иностр. литер., 1960. 864 с.

256. Горовая Т. Ф. До и после. Книга первая. Санкт-Петербург: Изд-во А. Сазанова, 2013. 218 с.

257. Горовая Т. Ф. Советские маки Франции. Москва : Издательство РСП, 2019. 396 с.
258. Гренье Ф. Вот как это было. Воспоминания. Москва: Изд-во иностр. лит., 1960. 208 с.
259. Гренье Ф. Дневник «странной войны» (сентябрь 1939–июль 1940). Москва: Прогресс, 1971. 261 с.
260. Д'Астье Э. Семь раз по семь дней / [предисловие И. Эренбурга]. Москва: Изд-во иностр. литер., 1961. 240 с.
261. Д'Астье Э. Боги и люди (1943–1944). Москва: Изд-во иностр. литер, 1962. 144 с.
262. Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр.: Документи, матеріали, спогади: У 3 т. Т. 3: 1944–1953 рр. / [відп. ред. Ю. Сливка]. Львів : Ін-т українознавства НАН України, 2002. 751 с.
263. Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр.: Документи, матеріали, спогади: У 3 т. Т. 1: 1939–1945 рр. / [відп. ред. Ю. Сливка]. Львів : Ін-т українознавства НАН України, 1996. 751 с.
264. Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр.: Документи, матеріали, спогади: У 3 т. Т. 2: 1946–1947 рр. / [відп. ред. Ю. Сливка]. Львів : Ін-т українознавства НАН України, 1998. 539 с.
265. Добровольці (збір. спогадів) / [уклад. Джурич В. А.]. Ужгород: Вид-во «Карпати». 1971. С. 132.
266. Живыми остались только мы: свидетельства и документы. Київ: Задруга, 1999/2000. 578 с.
267. Карпенко Ю. Визнання (несподівані зустрічі). Вид. 3-є. Київ, 2011. 228 с.
268. Кнорринг И. Н. Повесть из собственной жизни: [дневник]: в 2-х томах. Т. 2. Москва: Арфа, 2009. 241 с.
269. Кочетков А. Н. Письма и заметки // Вопросы истории. 1961. № 4. С. 208–210.
270. Кочетков А. Здравствуй, Франция! Санкт-Петербург: Т & V Media, 2014. 56 с.

271. Матеріали та документи Служби безпеки ОУН (Б) у 1940-х рр. / [зібрані й упоряд.: О. Є. Лисенко, І. К. Патриляк ; НАН України, Ін-т історії України, Київ. нац. ун-т ім. Т. Г. Шевченка]. Київ, 2003. 251 с.
272. Маремпольський В. Сповідь джерсійського в'язня. Запоріжжя : «Хортиця», 1998. 207 с.
273. В едином порыве / [ред.-сост. Г. А. Нечаев]. Москва: ДОСААФ, 1971. 240 с.
274. Они освобождали Европу: воспоминания и очерки / [сост. Д. Ф. Акульшин]. Донецк: «Донбасс», 1970. 272 с.
275. От Карпат до Нормандии. Люди интернационального долга: сб. воспоминаний / [сост. Л. С. Гринберг, М. И. Семиряга]. Харьков: Прапор, 1965. 156 с.
276. О чём не говорилось в сводках: воспоминания участников движения сопротивления / [сост. И. Н. Куликов, Ю. А. Плотников, Б. Л. Сахаров]. Москва: Политическая литература, 1962. 456 с.
277. Переладов В. Я. Записки русского гарибальдийца. Новосибирск: Новосибирское книжное изд-во, 1988. 224 с.
278. Письма героинь французского Сопротивления // Новая и новейшая история. 1963. № 4. С. 126–136.
279. Пламя гнева. Очерки, воспоминания, документы. Донецк: «Донбасс», 1965. 159 с.
280. Польща та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. Т. 4 (у 2-х ч.): Поляки і українці між двома тоталітарними системами 1942–1945. Варшава–Київ, 2005. 1512 с.
281. Против общего врага: советские люди во французском движении Сопротивления / [под ред. И. В. Паротькина]. Москва: Наука, 1972. 396 с.
282. «Прошу вас мене не забувати»: усні історії українських остарбайтерів / [Г. Грінченко (гол. ред.), І. Ястреб, О. Стасюк та ін.]. Харків : Право, 2009. 208 с.
283. Сорокин С. Звезда Гарибальди. Воронеж: Центр.-чорнозем. книж. изд., 1969. 56 с.
284. Спогади Івана Савовича Мороза, жителя с. Затурці, Волинської

області: інтерв'ю з учасником італійського Руху Опору зроблене особисто Клімчуком Ю. А. 21 серпня 2015 р.

285. Спогади Чайки Олексія Климентійовича, жителя с. Курилівці, Жмеринського району Вінницької області: інтерв'ю з учасником французького Руху Опору, зроблене особисто Клімчуком Ю. А. 17 жовтня 2016 р.

286. Спогади Сергія Тимофійовича Купріна, жителя смт. Просяна, Покровського району Дніпропетровської області: інтерв'ю з учасником французького Руху Опору, зроблене особисто Клімчуком Ю. А. 20 жовтня 2016 р.

287. Спогади-терни. Про моє життя німецьке...: Спогади про перебування на примусових роботах у нацистській Німеччині. Харків: Право, 2008. 450 с.

288. Стариков Б. Я помню тебя, Франция // Дружба народов. 1968. № 1. С. 41–49.

289. Суворая правда про 14-й партизанський : документи радянський і трофейних архівів, факти, публікації, свідчення, учасників Немирівського партизанського підпілля та очевидців подій / [упор. Іван Назаренко; вид. 3-є, випр. і допов.]. Вінниця, 2015. 304 с.

290. Тарасов А. М. В горах Италии. Записки русского гарибальдийца. Ленинград: Лениздат, 1960. 208 с.

291. Тарасов А. М. Италия в сердце. Записки русского гарибальдийца. Ленинград: Лениздат, 1976. 254 с.

292. Узульяс А. Победить и жить / [ред. А. М. Шевченко]. Москва: Воениздат, 1970. 432 с.

293. Франк А. Убежище : Дневник в письмах : [12 июня 1942 – 1 августа 1944]: [О днях немецко-фашистской оккупации Голландии] / [пер. С. Белокриницкой, М. Новиковой; вступ. ст. Вяч. Вс. Иванова]. Москва : Рудомино, 1995. 331 с.

294. Шарпак Ж. Спогади вигнанця, фізика, громадянина світу / [пер. з фр. Івана Рябчія]. Львів: Вид-во Кальварія, 2014. 200 с.

295. Шевченко Ю. Спогади учасника французького Руху Опору // Пам'ятки України: історія та культура. 2013. № 4. С. 52–59.

296. Guerra di liberazione Friuli-Slovenia 1943–1945: Divisione d'Assalto Garibaldi Natisone: diario storico operativo / Comitato Regionale A.N.P.I. Friuli Venezia Giulia, 1980. 134 p.

297. Le Brigate Garibaldi nella Resistenza. Documenti (agosto 1943 – maggio 1945) / [Istituto Nazionale Ferruccio Parri]. Milano: Feltrinelli, 1979. 649 p.

Періодичні видання

298. Аджубей О. Василь Порик – брат Федора Полетаєва // Комсомольське плем'я. 1964. 26 квітня. С. 3.

299. Аджубей О. Василий Порик – брат Федора Полетаева // Известия. 1964. 22 апреля. С. 4.

300. Алексеєнко В. Іван Пилипенко – французький партизан // Деснянська правда. 1967. 21 квітня. С. 5.

301. Андреев В. Л. Русские на Олероне // Голос Родины. 1975. № 18. С. 5.

302. Андреев В. Л. Русские на Олероне // Голос Родины. 1975. № 20. С. 5.

303. Андреев В. Наш земляк Григорио // Путивльские ведомости. 1992. № 66. С. 1–2.

304. Андреев В. Гарибальдиец из Линова // Ленинский путь. 1990. 29 сентября. С. 3.

305. Анисимов В. Капитано Руссо // Голос Родины. 1975. № 98. С. 3.

306. Анисимов В. Капитано Руссо // Голос Родины. 1975. № 99. С. 3.

307. Анисимов В. Капитано Руссо // Голос Родины. 1975. № 100. С. 6.

308. Анисимов В. Капитано Руссо // Голос Родины. 1975. № 101. С. 6.

309. Афанасьев А. Русские герои французского сопротивления // Голос Родины. 1985. № 20. С. 3.

310. Бабак І., Барабан В. Камарад Нікола // Комсомольське плем'я. 1974. 15 жовтня. С. 5.

311. Бабійчук М. Олександр Нагорний – партизан Франції // Життєві обрії. 1998. 5 вересня. С. 3.

312. Барабан Л. Подвиг лейтенанта Базіля // Вінницька правда. 1970. 15 грудня. С. 4.
313. Баскіна Б. Партизан з «Заграви» // Деснянська правда. 1974. 8 серпня. С. 4.
314. Бедринець В. Шкаран В. Герой Олерону – наш земляк // Червоний гірник. 1964. 9 травня. С. 4.
315. Безязична О. Кто он, этот русский солдат? // Вісті Дергачівщини. 2005. 28 травня. С. 5.
316. Береговенко Т., Долішня Л. Люди незламної волі // Вільна Україна. 1964. 26 грудня. С. 4.
317. Береговенко Т., Долішня Л. Люди незламної волі // Вільна Україна. 1964. 7 листопада. С. 5.
318. Береговенко Т., Долішня Л. Люди незламної волі // Вільна Україна. 1964. 18 червня. С. 3–4.
319. Береговенко Т., Долішня Л. Люди незламної волі // Вільна Україна. 1965. 4 квітня. С. 5.
320. Береговенко Т., Долішня Л. Люди незламної волі // Вісті з України. 1965. № 17. С. 4.
321. Береговенко Т., Долішня Л. Люди незламної волі // Вісті з України. 1965. № 18. С. 7.
322. Береговенко Т., Долішня Л. Люди незламної волі // Вісті з України. 1965. № 20. С. 3.
323. Береговенко Т., Долішня Л. Люди незламної волі // Вісті з України. 1965. № 21. С. 3.
324. Береговенко Т., Долішня Л. Люди незламної волі // Вісті з України. 1965. № 22. С. 3.
325. Береговенко Т., Долішня Л. Люди незламної волі // Вісті з України. 1965. № 23. С. 5.
326. Береговенко Т., Долішня Л. Люди незламної волі // Вісті з України. 1965. № 24. С. 4.

327. Береговенко Т., Долішня Л. Люди незламної волі // Вісті з України. 1965. № 25. С. 4.
328. Береговенко Т., Долішня Л. Люди незламної волі // Вісті з України. 1965. № 26. С. 4–5.
329. Береговенко Т., Долишня Л. Он сражался во Франции // Голос Родины. 1976. № 32. С. 4.
330. Боднар Г. На поклін до Миколи Буянова // Наддністрянська правда. 1991. 29 червня. С. 3.
331. Бондарчук В. Подоляни у Франції // Радянське Поділля. 1974. 24 серпня. С. 5.
332. Боярчук П. Італійський партизан живе в Затурцях // Волинь. 2015. 13 серпня. С. 3.
333. Брофман М. Побратими французьких партизанів // Радянська Буковина. 1963. 5 липня. С. 6.
334. Будлянський М. Солдати свободи // Деснянська правда. 2010. 8 травня. С. 1
335. Валуєв Ю. Боець загону Къятті // Вісті з України. 1986. № 20. С. 2.
336. Василь Порик с прострелеными ногами задушил вооруженного охранника голыми руками // Вінницькі реалії. 2014. 5 лютого. С. 6.
337. Велогоненко Г. Правду не витравить из памяти // Днепр Вечерний. 1975. 21 мая. С. 5.
338. Виступ М. С. Горбачова по французькому телебаченню // Вісті з України. 1985. № 41. С. 2.
339. Вітковський В. Національний герой Італії – з Могилева-Подільського // Вінниччина. 2010. 4 серпня. С. 3.
340. Вовк Е., Завалков С. Ми – інтернаціоналісти // Вільне життя. 1983. Листопад. С. 3.
341. Вовк Е., Завалков С. Ми – інтернаціоналісти // Вільне життя. 1970. Березень. С. 5.
342. Волошенюк І. Дружина Василя Порики // Вінниччина. 1996. 29 листопада. С. 4.

343. Волошенюк І. Дружина Василя Порика // Вінниччина. 1996. 30 листопада. С. 3.
344. Воронецький В. Василь Порик – Герой // Красная звезда. 1964. 22 июля. С. 2.
345. Вороніна А. Командира називали «Жорж» // Степова зоря. 1986. 1 квітня. С. 4.
346. Галина Никифорівна Кальченко // Вісті з України. 1975. № 12. С. 7.
347. Галін О. Наші земляки – борці європейського опору проти фашизму // Комсомольське плем'я. 1968. 19 листопада. С. 3.
348. Ганкевич Ю., Янушевський Я. Іван Вальчук – герой Болгарії // Молода Гвардія. 1963. 14 квітня. С. 2.
349. Гвоздецький В. Гарібальдієць Микола Чорноус // Вісті з України. 1963. № 27. С. 2, 4.
350. Генкин А. Камарадо Витторіо // Красное знамя. 1990. 9 мая. С. 2.
351. Герасименко С. Біллі – радянський партизан // Радянська Україна. 1964. 24 травня. С. 4.
352. Гонтарь В. «Сталинград» на востоке Франции // Степные зори. 2001. 7 травня. С. 6.
353. Горобець Л. Курінь ім. Івана Богуна // Шлях Перемоги. 1967. чч. 6–9.
354. Григус В. А. «Важкі роки юності» // Життєві обрії. 1995. 22 квітня. С. 2.
355. Григус В. А. «Важкі роки юності» // Життєві обрії. 1995. 29 квітня. С. 1.
356. Григус В. А. «Важкі роки юності» // Життєві обрії. 1995. 6 травня. С. 2.
357. Григус В. А. «Важкі роки юності» // Життєві обрії. 1995. 13 травня. С. 3.
358. Григус В. А. «Важкі роки юності» // Життєві обрії. 1995. 31 травня. С. 4.
359. Гринчук О. На кіноекрані – наш земляк Микола Буянов // Наддністрянська правда. 1990. 25 січня. С. 3.
360. Гудожник І. У нашій пам'яті залишився молодим // Вінницька правда. 2007. 8 травня. С. 3.
361. Гусев О. Его звали Базиль // Голос Родины. 1975. № 14. С. 4.
362. Гусев О. Юнак з трояндою // Радянське життя. 1972. 10 серпня. С. 3.

363. Дереч Д. «В'язні Бомона» // Вінницька правда. 1971. 24 січня. С. 4.
364. Дробчак Г. Нові документи про В. В. Порику // Вінницька правда. 1971. 25 вересня. С.4.
365. Ефимов А., Московский О. Идут письма солдату // Голос Родины. 1975. № 91. С. 4.
366. Єсюнін С. Італійський партизан із... Теофіполя // Поділля. 2014. № 14. С. 4.
367. Жолобов А. Герой из дивизии гарибальди // Голос Родины. 1975. № 12. С. 5.
368. Задумкин Н. Учитель из Шуйского // Красный Север. 1973. 20 февраля. С. 4.
369. Згеев А. Его звали Энрико // Знамя Юности. 1967. 17 февраля. С. 4.
370. Землянушин А. Його звали Федеріко // Комуністичним шляхом. 1975. 18 липня. С. 5.
371. Землянушин А. Його звали Федеріко // Комуністичним шляхом. 1975. 19 липня. С. 4.
372. Землянушин А. Його звали Федеріко // Комуністичним шляхом. 1975. 22 липня. С. 4.
373. Золотарьов А. Його звали Сашком... // Комсомольська іскра. 1978. 21 січня. С. 4.
374. Зростання роками вимріяне // Червоний гірник. 1965. 20 січня. С. 2.
375. Іванишин К. Партизаном він став у Франції // Життєві обрії. 2008. 26 грудня. С. 3.
376. Ілюшин Е. Гарібальдійська зірка // Комсомольська іскра. 1970. 28 листопада. С. 1.
377. Казак В. А помнишь, товариш... // Червоний Прапор. 1966 р. 11 грудня. С. 4.
378. Каиров С. Партизанский комбриг // Южная Правда. 1966. 8 июня. С. 4.
379. Кан Д. Щастя омріяне і здобуте // Зоря. 1965. 5 січня. С. 4.
380. Карпов Б. Он сражался за Францию // Голос Родины. 1975. № 4. С. 2.
381. Катеринич Л. Герой Італії – Микола Буянов // Прикордонник України. 2013. № 35. С. 6.

382. Каштанов В. Французи пам'ятають його ім'я // Вісті з України. 1962. № 77. С. 3.
383. Кірше Б. Здрастуй, Миколо Буянов // Вінницька правда. 1987. 18 червня. С. 3
384. Клімчук Ю. Італійський партизан із Жигалівки // Вінниччина. 2016. 13 січня. С. 11.
385. Ковалев В. Старая фотографія // Сельская новь. 1965. № 46. С. 2.
386. Колесник В. Мужність залишається в віках // Слово Придністров'я. 1992. № 136. С. 1.
387. Колодний Б. Червоні маки // Вінницька правда. 1968. 26 квітня. С. 5.
388. Кондратюк Д. Вони разом боролися // Вінницька правда. 1960. 23 березня С. 3.
389. Конопля М. Його пам'ятають на землі італійській... // Зоря Полтавщини. 1964. 6 вересня. С. 3.
390. Красноштейн Ю. Рядок з біографії // Комсомольское плем'я. 1986. 28 червня. С. 5.
391. Красноштейн Ю. Микола Буянов – національний герой Італії // Комсомольское плем'я. 1986. 15 березня. С. 4.
392. Кудрицький А. Гарібальдійці з України // Вісті з України. 1970. № 20. С. 4–5.
393. Кузьменко Л. «Без тебе, Оленю, жити я не можу..» // Чернігівський вісник. 2005. 29 вересня. С. 14.
394. Куксова О. Командир вільних стрільців // Деснянська правда. 1981. 25 січня. С. 3.
395. Курилов В. З далекої французької землі // Вісті з України. 1965. № 28. С. 6–7.
396. Курилов В. З далекої французької землі // Вісті з України. 1965. № 30. С. 4–5.
397. Купрін С. Молодь зацікавлена минулим // Покровський край. 2011. 9 квітня. С. 2.

398. Купрін С. Будьмо пильними! // Покровський край. 2016. 9 квітня. С. 1–2.
399. Купрін С. Сповна хлебнули неволі // Покровський край. 2010. 17 квітня. С. 2.
400. Купрін С. Нас називали макі // Судьба. 2005. 12 лютого. С. 3.
401. Кушнір І. «Легендарний Базіль» // Комсомольське плем'я 1978. 26 вересня. С. 3.
402. Лагановський Л. Ночами Італія сниться, а вдень допікає нелегке життя // Досвітня зоря. 1997. 3 січня. С. 4.
403. Ларош Г. Легендарний герой // Красная звезда. 1964. 22 апреля. С. 6.
404. Лев. М. З когорти відважних // Прикарпатська правда. 1987. 28 січня. С. 2.
405. Легендарний Базіль // Червоний прапор. 1970. 17 лютого. С. 3.
406. Лемещук М. Так воювали соратники В. Порика // Вісті з України. 1971. № 18. С. 4.
407. Лисаковський І. Иван – гарібальдиец // Знамя комунизма. 1970. 16 августа. С. 3.
408. Лисаковський І. Иван – гарібальдиец // Знамя комунизма. 1970. 18 августа. С. 6.
409. Лисаковський І. Иван – гарібальдиец // Знамя комунизма. 1970. 19 августа. С. 6.
410. Лозинський А. С. Волиняни у вересневій кампанії 1939-го // День. 2019. № 152–153. П'ятниця – субота. 24–25 серпня. С. 13.
411. Лосенко О. Медаль героя у нашому місті // Наддністрянська правда. 1987. 6 жовтня. С. 12.
412. Лохматова Н. Патріот // Зоря комунізму. 1977. 30 липня. С. 3.
413. Малинич С. Його звали «Метеором» // Черкаська Правда. 1976. 24 липня. С. 4.
414. Мамаладзе Т. Имя героя известно... // Зоря Востока. 1964. 19 августа.
415. Марговцев В. Боець антифашистського Опору // Судьба. 2005. 12 лютого. С. 1.

416. Матівос Ю. Франтірер Вальдемар // Кіровоградська правда. 2003. 12 липня. С. 2.
417. Мачківський М. Троянда безсмертя // Радянське Поділля. 1981. 25 січня. С. 5.
418. Машевцев А. Легендарний партизан–підпільник В. Порик // Подільська Зоря. 2005. 15 січня. С. 3.
419. Меньшов В. Славна сторінка бойової співдружності // Вісті з України. 1965. № 14. С. 5–6.
420. Моисеев О. Что вспоминают ветераны // Голос Родины. 1976. № 45. С. 4.
421. Мокаленко Т. Вшанували пам'ять Миколи Буянова // Наддніпрянська правда. 1991. 28 травня. С. 3.
422. Молла А. Человек из легенды // Чорноморец. 1981. 12 марта. С. 4.
423. Молла А. «Василий Порик» // Водный транспорт. 1981. 9 апреля. С. 4.
424. Мужество непреклонных // Голос Родины. 1979. № 3. С. 12.
425. Немир Р. Українці Франції в боротьбі з німцями // Свобода. 1948. Ч. 43. 6 березня. С. 3.
426. Нечаев Г. Їх пам'ятає Франція // Комсомолец Запоріжжя. 1967. 26 грудня. С. 6.
427. Нечаев Г. «Маки» – означає «партизан» // Комсомолец Запоріжжя. 1986. 21 липня. С. 6.
428. Нечаев Г. Знаю, что судьба моя – трагическая...» // Голос Родины. 1979. № 127. С. 3.
429. Нечаев Г. Пароль – «Резистанс» // Голос Родины. 1981. № 156. С. 3.
430. Нечаев Г. Двое из отряда «Сталинград» // Ульяновская правда. 2012. 10 мая. С. 6.
431. Нечаев Г. Ніколя – командир партизанський // Зоря Полтавщини. 1977. 4 жовтня. С. 3.
432. Ніколаєв В. Гарібальдієць з Одеси // Радянська Україна. 1982. № 27. С. 3.
433. Ніколаєв В. Операція «Дід Мороз» // Комсомольська іскра. 1985. 1 січня. С. 4.

434. Нович М. Граніт і ніжність // Вінницька правда. 1965. 18 липня. С. 3.
435. Озерна А. Героєві присвячується // Вісті з України. 1974. № 23. С. 4.
436. Окіпняк Ю. Життєдайне джерело // Комсомольське плем'я. 1972. 15 серпня. С. 3.
437. Олійників О. Українці на фронтах Другої світової війни // Чорноморські новини. 2015. № 39. С. 5.
438. Орламенко О. На подвиг пісня вела // Зоря Полтавщини. 1983. 27 берез. С. 4.
439. Осипов Н. Гости Івана Шевчукова // Знамя комунізму. 1977. 16 октябрю. С. 6.
440. Отважные соотечественники // Известия. 1965. 20 ноябрю. С. 5.
441. Павленко Є. Фільм про Василя Порика // Червоний прапор. 1967. 25 березня. С. 3.
442. Павлова Е. Гран-Мишель // Вечерний Минск. 1981. 23 сентябрю. С. 6.
443. Паклин Н. Золотая медаль герою // Известия. 1985. 27 апреля. С. 5.
444. Панов В. Французский «Сталинград» // Столетие. 2012. 15 мая. С. 4–5.
445. Панченко В. Лейтенант Альберт – юнак з Поділля // Прапор Жовтня. 1971. № 71. С. 3.
446. Панченко В. Хто він, юнак з Поділля? // Нове життя. 1969. 6 березня. С. 4.
447. Пасічник Л. Кіровоградці у складі антифашистських інтернаціональних сил // Народне слово. 2012. 20 грудня. С. 6.
448. Пастушенко В. Таке не забувається // Вінницька правда. 1966. 18 грудня. С. 4.
449. Пезик М. «Солдаты Сопротивления» // Голос Родины. 1980. № 19. С. 11.
450. Переладов В. Я. «Капитано руссо» // Голос Родины. 1975. № 36–37. С. 11.
451. Песочникова Л., Коробко Ю. Командир отряда «Либерасьон» // Комсомолец Донбасса. 1964. 15 января. С. 3.
452. П'єрар А. Наш друг Василь // Вінницька правда. 1970. 17 лютого. С. 3.
453. Пилипенко В. Він був партизаном Франції // Деснянська правда. 1970.

15 вересня. С. 5.

454. Поиск, которому нет конца // Судьба. 1998. № 8-9. С. 4–5.

455. Прокопьев А. Батыры французского сопротивления // Казахстанская правда. 1965. 1 мая. С. 4.

456. Прокша Л. Подвиг на Бискайском заливе // Известия. 1964. 28 апреля. С. 4.

457. Пронін М. Герої не вмирають // Вінницька правда. 1964. 10 травня. С. 3.

458. Пьеррар А. Здесь помнят Василия Порика // Комсомольская правда. 1980. 23 августа. С. 3.

459. Рачинська Г. Дружба, гартована в боях // Правда Прилуччини. 1972. 21 жовтня. С. 4.

460. Роготченко А. Василь Порик – герой Франції // Вісті з України. 1964. № 21. С. 1–2.

461. Романченко М. За волю народну // Голос України. 1983. № 18. С. 6.

462. Романюк Н. Італійські «канікули» Мороза // Україна Молода. 2012. 31 січня. С. 12.

463. Рябоконт І. Салют, Базіль! // Комсомольське плем'я. 1979. 25 серпня. С. 3.

464. Рященко Б. У загоні макі // Вісті з України. 1974. № 17. С. 3.

465. Савцов В. Хто Ви, мес'є Андре? // Радянська Україна. 1965. 24 листопада. С. 5.

466. Сахневич Л. Бійці Руху Опору // Вінницька правда. 1971. 4 листопада. С. 4.

467. Сахневич Л. Шлях до подвигу // Червоний прапор. 1971. 20 листопада. С. 3.

468. Сахневич Л. Шлях до подвигу // Червоний прапор. 1971. 27 листопада. С. 4.

469. Сегеда Ю. «Товариш Чайка» воював у Франції // Вінниччина. 2016. 28 жовтня. С. 1, 4.

470. Сегеда Ю. «У нашому селі теж був такий чоловік...» // Вінниччина.

2017. 11 січня. С. 5.

471. Сегеда Ю. Парк на честь Василя Порики відкрили у Франції // Вінниччина. 2020. 6 травня. С. 6.

472. Сергеев К. Во имя жизни // Строительная газета. 1968. 7 апреля. С. 4.

473. Сидоренко О. Його звали Полтавець // Зоря Полтавщини. 1975. 13 липня. С. 6.

474. Синигалья Дж. На земле Италии // Красная звезда. 1985. 2 апреля. С. 3.

475. Ситников І. Подвиг Николая Буянова // Наддністрянська правда. 1987. 21 лютого. С. 4.

476. Славний син українського народу // Вісті з України. 1964. № 31. С. 3.

477. Смирнов А. Березы на склоне // Комсомольская правда. 1985. 19 декабря.

478. Совко В. Легендарний «Базіль» // Вінниччина. 1999. 24 липня. С. 5.

479. Сокирянский С. «Минный профессор» // Сельская жизнь. 1964. 4 января. С. 3

480. Строков Л. Харьковский гарибальдиец // Красное знамя. 1963. 28 листопада. С. 5.

481. Талалай М. Антифашисты // Одесськія Новості. 2017. № 4. С. 9.

482. Таскин В. Против общего врага // Голос Родины. 1975. № 27. С. 6.

483. Татарин М. Вацек Гвіздек, що насправді був Миколою Вигривачем // Подолія. 1997. 15 квітня. С. 2.

484. Теклюк В. Герой Італії Микола Буянов // Подолія. 2004. 6 серпня. С. 3.

485. Толкачева Т. «Команданте» Гришка // Русский вестник. 2011. № 3. С. 4.

486. Федеренко Л. З дитинства він – «міцний горішок» // Зоря. 2015. 24 липня. С. 10.

487. Федоренко Л. Легенда. Трудівник. Поет // Покровський край. 2010. 7 вересня. С. 2.

488. Хабулури Л. Кто знал капитана Монти? // Голос Родины. 1975. 15. С. 2.

489. Харламов І. В тилу ворога // Народна трибуна. 1987. 25 липня. С. 3.

490. Цоліна Л., Менисенко В. Базіль із загону «Маки» – це Яків з Волині // Каховська зоря. 1998. 11 вересня. С. 6.

491. Червінчук І. За голову Василя Порика фашисти давали 2 млн. франків // Життєві обрії. 2007. 9 травня. С. 6.
492. Чікалін В. Маловідомі фронти українців // Народна Армія. 2015. 7 травня. С. 5.
493. Човганський Т. Далеко від Батьківщини // Чорноморська комуна. 1965. 21 липня. С. 3.
494. Чудовський В. На побачення з Францією // Вісті з України. 1985. № 3. С. 7.
495. Шаповалова Л. Дружба скріплена кровю // Червоний гірник. 1977. 16 лютого. С. 4.
496. Шварц В. Поиски продолжаются // Голос Родины. 1975. № 44. С. 5.
497. Шевчуков И. Интернациональное братство // Вечерняя Одесса. 1978. 23 декаря. С. 6.
498. Шмиголь В. Оріхівці – партизани Італії // Запорізька правда. 1965. 18 травня.
499. Юсім С. Безсмертя подвигу // Вінницька правда. 1965. 23 березня. С. 3.
500. Якобчук М. У Бомоні був не тільки Василь Порик // Подолія. 1999. 2 листопада. С. 3.
501. Ярушок Е. Від Дніпра до Мозеля // Молодий комунар. 1968. 31 серпня. С. 4.
502. Babetti C. Quattro russe sulla tomba del padre ucciso // Giovedì. 1987. 12 novembre. P. 6.
503. Battifora P. I partigiani liguri rivivono online la memoria in 700 mila schede // Il Secolo XIX. 2020. 26 aprile. P. 13.
504. Battinelli D. «Sara un 25 aprile speciale, dedicato ai morti fucilati» // Il Secolo XIX. 2019. 24 aprile. P. 21.
505. Battinelli D. «Festa della Liberazione, festa di tutti» Kasman ricorda il motto di «Naccari» // Il Secolo XIX. 2019. 26 aprile. P. 17.
506. Le forze italiane hanno cessato ovunque la Resistenza // Il Biellese. 1945. № 42. P. 1.
507. Le russe de Drocourt // Liberta-magazine du Damanche. 1968. 11 février. P. 3.

508. Lequime P. Mission «Oncle Vanja» // Centre Presse. 1967. № 106. P. 4–5;
509. Lequime P. «Oncle Vanja»: Mission Accomplie! // Centre Presse. 1967. № 107. P. 4–5.
510. Seminiuta V. F. Vassil diventa il partigiano Bruno // L'Unità. 1965. 20 aprile. P. 10.
511. Serri M. Wronowski: «lo nipote di Matteotti e una famiglia piegata dal Duce» // Il Secolo XIX. 2019. 13 aprile. P. 12.
512. Spriano P. Un eroe partigiano al prologo della Resistenza // L'Unità. 1965. 21 aprile. P. 6.
513. Stefanutti P. Partigiani sovietici nella Resistenza friulana // da Patria Indipendente. 2002. 20 ottobre. P. 5.
514. Una medaglia d'oro al partigiano russo // L'Unità. 1971. 26 luglio. P. 8.
515. Votez «OUVRIER» // L'Unité. 1 juin. 1946. P. 1.

Наукові видання, монографії, статті

516. Аббасов И. Участие азербайджанцев – партизан в борьбе против фашизма на территории Европы во II мировой войне // Социология жизни. 2018. № 2. С. 74–88.
517. Аббасов І. А., Дякова О. В. Учасник італійського руху Опору В. І. Литовко // Українство: динаміка сенсів і вимірів національного буття: матеріали Всеукр. наук. конф., м. Кривий Ріг, 8 лист. 2019 р. Кривий Ріг : ДЮІ МВС України, 2019. С. 332–141.
518. Автомонов П. Сили Франції – макі України // Братство народжене в боях / [уклад. В. Грузин]. Київ: Політвидав, 1980. С. 222–238.
519. Алексієвець М., Алексієвець Л. Історія України – органічна частина всесвітньої історії // Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини / [гол. ред. Л. М. Алексієвець. Вип. 9: Україна–Європа–Світ: творимо історію РАЗОМ. Присвячується Євро-2012]. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2012. С. 13–22.
520. Алексієвець М., Алексієвець Л., Алексієвець М. Уродженець

Дубровиці Георгій Шарпак–лауреат Нобелівської премії // Україна – Європа – Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини. 2015. Вип. 16(1). С. 13–19.

521. Алиева Р. Азербайджанцы в Европейском движении Сопротивления. Баку: «Вэтэн», 2005. 243 с.

522. Андреев В. Л., Сосинский В. Б., Прокша Л. Я. Герои Олерона. Минск: Беларусь, 1965. 104 с.

523. Антифашистское движение Сопротивления в странах Европы в годы второй мировой войны / [под ред. В. П. Бондаренко и П. И. Резонова]. Москва: Соцэкгиз, 1962. 733 с.

524. Антифашистское движение Сопротивления в странах Европы в годы Второй мировой войны 1939–1945. Указатель советских и зарубежных библиографических изданий / [сост. В. П. Киреев]. Москва: ВГБИЛ, 1976. 298 с.

525. Антифашистское движение Сопротивления в Италии 1943–1945. Научно-вспомогательный указатель литературы / [сост. А. А. Жарова]. Москва: ВГБИЛ, 1977. 115 с.

526. Антюхина В. Из истории борьбы Коммунистической партии Франции за национальную независимость Франции в годы Второй мировой войны (1939–1944) // Вопросы истории. 1952. № 4. С. 109–121.

527. Арзамаскин Ю. Н. Заложники Второй мировой войны. Репатриация советских граждан в 1944–1953 гг. Москва: Фокус, 2001. 145 с.

528. Батталья Р. История итальянского движения Сопротивления (8 сентября 1943 г. – 25 апреля 1945 г.). Москва: Иностранная литература, 1954. 290 с.

529. Безсмертя. Книга пам'яті України. 1941–1945. Київ : Пошуково-видавниче агентство «Книга Пам'яті України», 2000. С. 400.

530. Беккер Г. Табір у Бан-Сен-Жані (1941–1944 рр.) / [пер. з франц. М. Якуб'як]. Київ: Українська Видавнича Спілка, 2002. 219 с. 175–181.

531. Беличенко Д. Неуловимый мститель: Великая Отечественная. Страницы истории // Виноград. Журнал для родителей. 2017. № 3. С. 78–85.

532. Белозерцев А. К. Человек из легенды: О жизни и борьбе югосл. патриота Милована Ковачевича. Челябинск : Танкоград, 2003. 127 с.
533. Береговенко Т., Долішня Л. Люди незламної волі. Львів: Каменяр, 1972. 76 с.
534. Бичехвост А. Ф. История репатриации советских граждан: трудности возвращения (1944–1953 гг.). Саратов : Саратовская гос. акад. права, 2008. 534 с.
535. Бобков А., Царенко М. Українці у Хорватському військово-морському Легіоні // Вісті Комбатанта. 2000. Ч. 2. С. 55.
536. Бобрынина Т. После долгий поисков... // Юность. № 11. 1965. С. 82.
537. Бойцы Сопротивления: Пронин Н. М. Французские тетради лейтенанта Рябова; Гладкий С. П., Фьюмара Д. Операция «Бальденич». Москва: Молодая гвардия, 1984. 269 с.
538. Болтин Е. А., Кунина Д. Э. Назревшие вопросы движения Сопротивления // Новая и новейшая история. 1961. № 5. С. 57–62.
539. Боляновський А. Українські військові формування в збройних силах Німеччини (1939–1945). Львів : [Б. в.], 2003. 686 с.
540. Братченко И. Франтирер Андре // Нашли свою судьбу: очерки. Днепропетровськ: Промінь, 1980. 188 с.
541. Бречак І. Бойові побратими. Львів : Каменяр, 1974. 194 с.
542. Бречак І., Клоков В., Русак А. Під прапором інтернаціоналізму: зарубіжні антифашисти в партизанській боротьбі на Україні 1941–1944 рр. Київ : Політвидав України, 1970. 200 с.
543. Брицкий П. П. Интернациональная солидарность в борьбе с фашизмом. Львов: Вища школа, 1980. 136 с.
544. Брицький П. П. Україна у Другій світовій війні (1939–1945 рр.). Чернівці : [Б. в.], 1995. 114 с.
545. Брицький П. П. Українські національні збройні формування в період Другої світової війни // Покликання служити науці і людям: Наук. зб. Чернівці: ТОВ «Видавництво «Наші книги», 2008. С.68–77.
546. Брицький П. П. Микола Буянов з Могилева-Подільського – національний

герой Італії // Третя Могилів-Подільська науково-краєзнавча конференція. Могилів-Подільський, Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2009. С. 44–47.

547. Бродский Е. А. Живые борются. Москва: Воениздат, 1965. 240 с.

548. Бродский Е. А. Они не пропали безвести: не сломленные фашистской неволей. Москва: Мысль, 1987. 461 с.

549. Бродский Е. А. Забвению не подлежит. Москва: Мысль, 1993. 415 с.

550. Бродский Е. А. Во имя победы над фашизмом: антифашистская борьба советских людей в гитлеровской Германии (1941–1945 гг.). Москва: Наука, 1970. 587 с.

551. Брюханов А. И. Вот как это было: О работе миссии по репатриации советских граждан. Москва: Госполитиздат, 1958. 208 с.

552. Буковинці в трагічні роки Другої світової війни: статті, спогади та документи / Авт.–упоряд. П. П. Брицький, Г. М. Скорейко, О. А. Суровцев, І. П. Фостій. Чернівці: Технодрук, 2013. 208 с.

553. Буртик І. Тернистий шлях Другої дивізії УНА. Нью-Йорк – Кліфтон : Накладом об'єднання вояків Другої дивізії УНА, 1994. 161 с.

554. Бухтіяров В. Придніпровці за Піренеями (До 75-річчя національно-революційної війни в Іспанії). Кривий Ріг, 2011. 122 с.

555. Буцко О. В. Архипелаг УПВИ: организация и деятельность Управления по делам военнопленных и интернированных в годы Великой отечественной войны // Сторінки воєнної історії України. Київ, 2001. Вип. 5. С. 102–112.

556. Буцько О. В. Репатріація українських громадян 1944–1946 рр. // Сторінки воєнної історії України. Вип.1. Київ, 1997. С.143–158.

557. Бычков Л. Н. Партизанское движение в годы Второй мировой войны: краткий очерк. Москва: Мысль, 1965. 454 с.

558. Вакатова Л. П. «Кровью сердца пишу...» // Реабилитированные историей. Автономная Республика Крым: Книга вторая. Симферополь: издательство «Антиква», 2006. 392 с.

559. Василишин М. Український легіон у Югославії // Вісті. 1955. Вересень – жовтень. Ч. 9–10 (59–60).

560. Вдали от Родины. Об участии наших соотечественников во фр. Сопротивлении. Липецк: Инфол, 2003. 103 с.
561. В едином порыве / [ред.-сост. Г. А. Нечаев]. Москва: ДОСААФ, 1971. 240 с.
562. Веденєєв Д. В., Лисенко О. Є. Україна у Другій світовій війні: деякі питання теорії, методології й суспільних рефлексій // Укр. іст. журн. 2010. № 3. С. 4–29.
563. Веденєєв Д. В. Національна пам'ять українського народу в контексті інформаційно-психологічних впливів глобалізованого світу // Державотворчі та цивілізаційні здобутки українського народу. Національна та історична пам'ять. Збірник наукових праць. Вип. 1. Київ: Стилос, 2011. С. 38–52.
564. Віднянський С., Грицюк В., Лисенко А. Початок «Другої імперіалістичної війни» та «українське питання»: деякі дипломатичні, політичні, військові аспекти // Укр. іст. журн. 2019. № 5. С. 4–24.
565. Видясова Л. М. Подпольная печать движения сопротивления во Франции в годы Второй мировой войны // Французский ежегодник. 1959: статьи и материалы по истории Франции / [гл. ред. В. П. Волгин]. Москва: Изд-во АН СССР, 1961. С. 340–375.
566. Видясова Л. М. Движение Сопротивления и проблемы послевоенного устройства Франции // Новая и новейшая история. 1962. № 1. С. 99–111.
567. Війна. Окупація. Пам'ять: Примусові робітники з України в 2 окупованій Європі: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, м. Київ, 27 вересня 2012 р. / [Український інститут національної пам'яті, Інститут історії України НАН України; упоряд.: Р. І. Пилявець, В. М. Яременко]. Київ: НВЦ «Пріоритети», 2012. 230 с.
568. Війни і мир, або «Українці – поляки: брати, вороги, сусіди...» / [за заг. ред. Ю. Шаповала]. Київ: Укр. пресслужба, 2004. 560 с.
569. Вовк Е. Русский эмигрант во французской тюрьме и лагере для «нежелательных иностранцев» Верне // Журнал российских и восточноевропейских исторических исследований. 2018. № 3 (14). С. 119-130.
570. Вовк А. Русский эмигрант Владимир Тарасов во французском Сопротивлении // Журнал российских и восточноевропейских исторических

исследований. 2019. № 4. С. 31–42.

571. Воливач В., Гришин-Грищук І., Самофалов В. Від Буковини до Парижа. Ужгород: Вид-во Карпати, 1966. 122 с.

572. Ворожейкин А. В. Небо истребителя: (повесть о военных летчиках). Москва: Воениздат, 1991. 304 с.

573. Врецьона Є. Фрагменти з життя та боротьби / [упоряд. О. Панченко]. Гадяч: Вид-во «Гадяч», 2006. 323 с.

574. Вронська Т.В. Феміда воєнної доби і цивільне населення // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / [НАН України. Ін-т. історії України]. Вип. 3. Київ, 1999. С. 100–119.

575. Вронська Т.В. Заручники тоталітарного режиму: репресії проти родин «ворогів народу» в Україні (1917–1953 рр.) Київ: Інститут історії України НАН України, 2009. 486 с.

576. Вторая мировая война: материалы науч. конф., посвящ. 20-й годовщине победы над фашист. Германией: в 3 кн. Кн. 1: Общие проблемы / [редкол.: В. Л. Израэлян (гл. ред.) и др.]. Москва: Наука, 1966. 439 с.

577. Вторая мировая война: материалы науч. конф., посвящ. 20-й годовщине победы над фашист. Германией: в 3 кн. Кн. 2: Военное искусство / [редкол.: В. Г. Позняк (гл. ред.) и др.]. Москва: Наука, 1966. 403 с.

578. Вторая мировая война. Кн. 3: Движение Сопротивления в Европе / [редкол.: Е. А. Болтин (гл. ред.) и др.]. Москва: Наука, 1966. 341 с.

579. Гаген М. фон. Повертаючись до історії України // Критика. 2007. Червень. Ч. 116. С. 2.

580. Газданов Г. На французской земле. Сборник соч. : В 3 т. Москва, 1996. Т. 3. 718 с.

581. Гайдуков Л. Ф. Українське питання в міжнародних відносинах заключного етапу Другої світової війни // Вісник Київського університету. Серія: Міжнародні відносини. 1996. Вип. 5. С. 100–111.

582. Галлени М. Советские партизаны в итальянском движении Сопротивления. Москва: Прогресс, 1970. 229 с.

583. Галлени М. Советские партизаны в итальянском движении Сопротивления. Москва: Прогресс, 1988. 248 с.
584. Галлени М. Легендарные подвиги русских партизан в Эмилии-Романье // Объединение Италии : 100 лет борьбы за независимость и демократию: [сб. статей] / [АН СССР. Ин-т истории; ред. С. Д. Сказкин, И. В. Григорьева, Н. П. Комолова]. Москва: Изд-во АН СССР, 1963. С. 372–383.
585. Гальчак С. Д. Становище цивільних примусових робітників Райху в Україні (1945–2010 рр.): історичні, соціально-побутові та правові аспекти (на матеріалах Волині та Поділля): [монографія]. Вінниця : Балюк І. Б., 2012. 511 с.
586. Гальчак С. Д. «Східні робітники» з Поділля у Третньому Рейху: депортація, нацистська каторга, опір поневолювачам. Вінниця: Книга-Вега, 2003. 344 с.
587. Гальчак С. Д. На узбіччі суспільства: доля українських «остарбайтерів» (Поділля, 1942–2007 рр.). Вінниця: Меркьюрі Поділля, 2009. 768 с.
588. Гарнбджанян Г. Б. Участие армян в европейском движении Сопротивления // Вестник общественных наук. 1995. № 1. С. 19–30.
589. Гема В. И. Участие советских людей в европейском антифашистском движении Сопротивления (1941–1945 гг.). Ленинград, 1965. 112 с.
590. Герои Сопротивления / [сост. А Я. Манусевич, Ф. А. Молок]. Москва: Просвещение, 1970. 303 с.
591. Гірчична // Історія міст і сіл Української РСР. Хмельницька область / [Гол. ред. Тронько П. Т.] Київ: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1971. Т. 23. С. 257.
592. Гладкий С. П. Русский из Дрокура. По следам франтиреров. Ленинград: Лениздат, 1966. 342 с.
593. Гладкий С. П. Русские патриоты в движении Сопротивления европейских стран (по материалам Франции, Италии, Польши). Санкт-Петербург: Дума, 1997. 179 с.
594. Говард М. Війна в Європейській історії / [переклад з англ. А. В. Яковини]. Київ: Мегатайт, 2000. 167 с.
595. Годунов Н. И. Борьба французского народа против гитлеровских оккупантов и их сообщников. Москва: Госполитиздат, 1953. 168 с.

596. Голобородько Я. Ю. Письменники і Херсон. Херсон: Персей, 2003. 128 с.
597. Горобець М. Їх пам'ятає Придністров'я : історико-публіцистичні розповіді. Вінниця : Держ. обл. вид-во «Вінниця», 1993. 120 с.
598. Горячева Ю. Ю. Русские герои французского Сопротивления. Москва: Этносфера. 2010. 144 с.
599. Григорьева И. В., Филатов Г. С. Итальянская историография // Историография новой и новейшей истории стран Европы и Америки. Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1968. С. 148–175
600. Грицюк В., Лисенко О., Покотило А. Україна в лавах Об'єднаних націй: легітимізація та внесок у боротьбу з нацизмом і фашизмом у період Другої світової війни // Укр. іст. журн. 2020. № 3. С. 4–26.
601. Грицюк В., Лисенко О., Пилявець Р. Осінній відгомін Карпат 1944 р.: воєнно-політичні події в Україні та історична пам'ять // Укр. іст. журн. 2019. № 6. С. 99–125.
602. Грозієнчик Й. До питання про єдність слов'янських народів у боротьбі проти фашизму // Укр. іст. журн. 1963. № 4. С. 56–60.
603. Гунчак Т. Г. Ключові проблеми історіографії у Другій світовій війні. Київ: Українська видавнича спілка ім. Ю. Липи, 2011. 225 с.
604. Датнер Ш. Преступления немецко-фашистского Вермахта в отношении военнопленных во 2-й мировой войне / [пер. с польского Я. О. Немчинского; вст. ст. С. К. Тимошенко; под ред. Д. С. Карева]. Москва : Изд-во иностр. литры, 1963. 486 с.
605. Дашкевич Я. Р. Ілько Борщак і його вклад в історіографію України // Вісник Київського університету. Серія «Історичні науки». 1990. Вип. 32. С. 47–52.
606. Движение Сопротивления в Италии и советские партизаны / [Под ред. Королевой Л. А., Гальярдо А., Минарди М. и др.]. Москва: Гелиос АРВ, 2017. 496 с.
607. Движение Сопротивления в Западной Европе, 1939–1945: общ. пробл.: [сб. ст.] / [редкол.: Н. П. Коломова (отв. ред.) и др.]. Москва: Наука, 1990. 237 с.
608. Дереза М. М., Литовчук А. Є. Фронт у ворожому тилу. Київ: Політвидав України, 1966. 156 с.

609. Дейвіс Н. Європа. Історія / [пер. з англ. П. Таращук, О. Коваленко]. Вид. 2-е. Київ : Вид-во Соломії Павличко «ОСНОВИ», 2001. 1463 с.
610. Денисенко Г. Г. Воєнна історія України в контексті дослідження і збереження культурної спадщини. Київ : Інститут історії України НАН України, 2011. 289 с.
611. Дерейко І. Від колаборації до резистансу: діяльність 115/62-го українського батальйону шуцманшафту на теренах Білорусі і Франції у 1942–1944 рр. // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. 2003. 20. С. 179–193.
612. Джусті М. Т. Итальянские военнопленные в СССР. 1941–1954. Санкт-Петербург: Алетея, 2010. 288 с.
613. Долматовский Е. Зеленая брама: документальна легенда об одном из первых сражений Великой Отечественной войны. Москва : Изд-во полит. лит-ры, 1989. 316 с.
614. Дробот І. І., Кучер В. І. Пошуки шляхів до визволення України. Київ : Знання, 1999. 326 с.
615. Дробот І. І., Кучер В. І., Чернега П. М. Україна в Другій світовій війні: навч. посіб. Київ: Інститут змісту і методів навчання, 1998. 124 с.
616. Дробязко С. И. Под знаменами врага. Антисоветские формирования в составе германских вооруженных сил 1941–1945 гг. Москва: Эксмо, 2004. 608 с.
617. Друга світова війна : уроки історії : зб. наук. пр. / [Уман. держ. пед. ун-т ім. Павла Тичини]. Умань : ПП Жовтий, 2009. 290 с.
618. Друга світова війна як виклик для української історіографії // Україна модерна. 2008. Ч. 13. С. 13–60.
619. Друга світова війна в історичній пам'яті України : за матер. Укр. ін-ту нац. пам'яті / [упоряд.: Л. Герасименко, Р. Пилявець]. Київ; Ніжин, 2010. 247 с.
620. Друга світова війна в документах ЦДАГО України (1939–1945 рр.): темат. покажч. / [упоряд.: Т. Т. Гриценко, І. Л. Комарова, В. М. Мазур та ін.]. Київ, 1998. 54 с.
621. Дуда А., Старик В. Буковинський Курінь в боях за українську державність: 1918–1941–1944. Київ-Чернівці: Товариство «Український Народний

Дім в Чернівцях», 1995. 272 с.

622. Дякова О. В., Клімчук Ю. А. Іван Фомичов – учасник французького Руху Опору періоду Другої світової війни // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки, 2017. Вип. 10: Присвячено 100-річчю Української революції 1917–1921. С. 448–460.

623. Евнина Е. М. Литература французского Сопротивления: период фашистской оккупации 1940–1944. Москва: Изд-во АН СССР, 1951. 170 с.

624. Еккли М. Советские партизаны в Италии. Москва: Вече, 2018. 288 с.

625. Еккли М. Советские военнопленные в итальянском антифашистском партизанском движении: осень 1943 – весна 1945 гг. // Локус: люди, общество, культуры, смыслы. 2015. № 3. С. 57–65.

626. Еккли М. Советские военнопленные в итальянском антифашистском партизанском движении: осень 1943 – весна 1945 г. // Великая Отечественная война: история и историческая память в России и мире : сборник материалов международного научно-общественного форума, посвященного 70-летию Победы в Великой Отечественной войны. В 2 т. Тула : Изд-во ТГПУ им. Л.Н. Толстого, 2015. Т. 1. С. 281–293.

627. Єлисаветський С. Я. Герої руху Опору у Франції – вихідці з України // Укр. істор. журн. 1992. № 5. С. 103–108.

628. Єлисаветський С. Я. Іммігранти в французькому Русі Опору // Укр. іст. журн. 1970. № 9. С. 58–66.

629. Єлисаветський С. Я. Іммігранти в французькому Русі Опору (1943 р.) // Укр. іст. журн. 1975. № 6. С. 59–69.

630. Жигилій В. А. Краківський вал. Київ : Політвидав України, 1970. 228 с.

631. Жизнь и житие священника Димитрия Клепинина. 1904–1944 / [сост. Т.В. Викторова, Н.А. Струве]. Москва: Русский путь, 2004. 228 с.

632. Жіночі студії в Україні: Жінка в історії і сьогодні: монографія / [за заг. ред. Л. О. Смоляр]. Одеса: «Астропринт», 1999. 440 с.

633. Жук П., Калиновська Т. Черкащани воювали з гітлерівцями і за рубежем // Увінчані славою: Черкащина у Великій Вітчизняній війні 1941–

1945 рр. / [ред. В. Г. Стародуб]. Черкаси: Чабаненко Ю. А., 2010. 410 с.

634. Жук В. Н. Мужній борець європейського руху Опору // Історична пам'ять. 2004. № 2. С. 55–61.

635. Жуков Н. Раньше и теперь – вместе // Советский воин. № 17. 1972. С. 36–40.

636. Жуковський І. Т., Лисенко О. Є. Звитяга і жертвність. Українці на фронтах Другої світової війни. Київ: Пошук – вид. агентство «Книга пам'яті України», 1997. 567 с.

637. Загиблі на чужині: Книга Пам'яті України про громадян, які загинули у воєнних конфліктах за рубіжем. Київ: Пошуково-видавниче агентство «Книга Пам'яті України», 2003. 624 с.

638. Замлинский В. А. По велению интернационального долга. Киев: Вища школа, 1980. 303 с.

639. Зашкільняк Л. Методологічні аспекти світового історіографічного процесу і сучасна українська історична наука // Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ ст.: здобутки і проблеми; колективна монографія / [за ред. Л. Зашкільняка]. Львів : Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, 2004. С. 24–57.

640. Згеев А. Чао, росо дяволо! // О войне, о товарищах, о себе. Москва: Политиздат, 1969. С. 421–429.

641. Івасенко Л., Феденко Л. Село Недра // Міста і села України. Київщина. Книга перша / [упор. Болгов В. В.] Київ : Укр. видавн.консорціум, 2009. 600 с.

642. Игнатенко И. Э. (Иманов). Русский батальон: монография. Курск: [б. и.], 2016. 366 с.

643. Игнатов А. Франтиреры белорусского леса // Мы будем бороться вместе: очерки о бойцах-интернационалистах / [сост. В. Р. Томин]. Москва: Политиздат, 1985. С. 303–312.

644. История Второй мировой войны 1939–1945 гг.: В 12 т. / [гл. ред. А. А. Гречко]. Москва: Воениздат, 1978. Т. 9. 574 с.

645. История Италии в 3 т. Т. 3 / [под ред. С. Д. Сказкин, К. Ф. Мизиано, С. И. Дорофеев]. Москва: Наука, 1971. 546 с.

646. История Украинской ССР: В 10 т. Т. 8: Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941–1945) / [ред. кол. тома: В. И. Клоков (отв. ред.), П. А. Жилин, В. С. Коваль (зам. отв. ред.), М. В. Коваль, В. И. Кучер (отв. секретарь), В. Н. Немятый, П. Т. Тронько. АН УССР. Институт истории]. Киев: Наук. думка, 1984. 640 с.

647. Казак В. Н. Побратимы: Советские люди в антифашистской борьбе народов балканских стран. 1941–1945. Москва: Мысль, 1975. 176 с.

648. Казахи во Второй Мировой войне: документы из зарубежных архивов. Сб. документов. Т. 1 / [сост. Г. М. Мендикулова, Е. А. Надежук, А. А. Акатаева, А. Ж. Габдуллина, Г. Байтасова]. Алматы: Satbayev University, 2018. 383 с.

649. Каліберда Ю. Українські військові формування у французькому Русі Опору 1940–1944 рр. // Воєнна історія. 2010. № 4 (52). С. 66–74.

650. Каліщук О. М. Українське та польське державотворення і міжнаціональний конфлікт у роки Другої світової війни: історіографічний аспект // Держава і армія. 2010. № 670. С. 159–166.

651. Кампаньолло У. Кто он, этот русский солдат? // Юность. 1964. № 2. С. 92.

652. Качараба С. Еміграція з Західної України (1919–1939). Львів: Львівський національний університет ім. і. Франка, 2003. 416 с.

653. Квітинський В. А. Партизанська співдружність // Укр. іст. журн. 1965. № 5. С. 85–86.

654. Кистаубаева А. Участие казахов во французском движении сопротивления // Известия НАН РК. Серия общественных наук. 2008. №2. С. 52–56.

655. Киссельгоф И. История Франции в годы Второй мировой войны. Москва: Высшая школа, 1975. 208 с.

656. Киссельгоф И. Борьба коммунистов Франции за объединение патриотических сил и образование Национального совета Сопротивления (1940–1943 гг.) // Вопросы истории. 1963. № 11. С. 110–111.

657. Клімчук Ю. А. На фронті і в партизанах: участь українців у італійському антифашистському русі Опору 1943–1945 рр. // Матеріали Міжнародної науково-краєзнавчої конференції «Південно-Східна Волинь: від

давнини до сьогодні» (19 листоп. 2015 р.) / [редкол. Баженов Л. В. (голова), Єсюнін С. М. (спів гол., відп. ред.) та ін.]. Шепетівка, 2015. С. 183–191.

658. Клімчук Ю. А. Подоляни в антифашистському русі Опору в Італії (1943–1945 рр.) // Матеріали П'ятої Могилів-Подільської науково-краєзнавчої конференції (16–17 жовт. 2015 р.) / [редкол. Гальчак С. Д. (голова), Баженов Л. В. (співголова) та ін.]. Вінниця: ПП Балюк І. Б., 2015. С. 257–266.

659. Клімчук Ю. А. Участь кіровоградців в італійському Русі Опору в роки Другої світової війни // Між Бугом і Дніпром. Науково-краєзнавчий вісник Центральної України. Вип. VI. Спец. випуск за матер. обл.-наук.-практ. конф. «Земля, що народжує героїв: Центрально-Український регіон вшановує захисників Вітчизни». Кропивницький: Центрально-Українське вид-во, 2016. С. 198–205.

660. Клімчук Ю. А. До пипання про участь українців у польському Русі Опору (1941–1944 рр.) // Intermagum: історія, політика, культура. 2016. № 3. С. 270–271.

661. Клімчук Ю. Бойова співдружність українських і польських патріотів у польському Русі Опору (1941–1944 рр.) // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки / [редкол.: А. Г. Філінюк (відп. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2016. Вип. 9. С. 262.

662. Клімчук Ю. А. Подільський буковинець Йосип Кліщ у французькому Русі Опору // Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича: Історія. Чернівці: Чернівецький університет, 2016. № 2. С. 91–96.

663. Клімчук Ю. А. Внесок Григорія Гуртового в вивчення проблеми участі українців в італійському русі Опору в роки Другої світової війни // Другі Всеукраїнські краєзнавчі читання, присвячені пам'яті Григорія Гуртового: наук. зб. / [упоряд.: А. Силук, А. Мельник]. Луцьк, 2016. С. 16–21.

664. Клімчук Ю. А. Подоляни в єврейському Спротиві у Франції в роки Другої світової війни // Матеріали XV Подільської наукової історико-краєзнавчої конференції : (17–18 лист. 2017 р.) / [ред. С. А. Копилов, О. П. Реєнт, Л. В. Баженов та ін.]. Кам'янець-Подільський : Сисин О. В., 2017. С. 223–229.

665. Клімчук Ю. А. До питання про участь одеситів у русі Опору Франції та Італії в роки Другої світової війни // Південний захід. Одесика. Історико-краєзнавчий науковий альманах. Вип. 22. Одеса: Друкарський дім, 2017. С. 170-179.

666. Клімчук Ю. А. Шепетівчанин Яків Інгерман – учасник італійського Опору часів Другої світової війни (або єврейського Спротиву Голокосту...) // Матеріали наукової історико-краєзнавчої конференції з міжнародною участю «Хмельниччина: історія та сучасність» / [ред. кол.: Баженов Л. В. (голова), Єсюнін С. М. (співголова, відп. ред..) та ін.]. Хмельницький, 2017. С. 338–342.

667. Клімчук Ю. А. Деякі штрихи до участі запорожців у Русі Опору Франції в роки Другої світової війни // Музейний вісник Запорізького обласного краєзнавчого музею. Історичні науки. Запоріжжя, 2017. Вип. 17. С. 196–208.

668. Клімчук Ю. А. Загін «Каховка» у візії транснаціональної історії французького Руху Опору періоду Другої світової війни // Минуле і сучасність: Таврія. Херсонщина. Каховка: збірник матеріалів III Всеукраїнської науково-практичної краєзнавчої конференції (14–15 вересня 2018 р.) / [упоряд. М. В. Гончар]. Каховка – Херсон: Гілея, 2018. С. 92–95.

669. Клімчук Ю. А. Видання «Вісті з України» як джерело дослідження проблеми участі українців у французькому та італійському Русі Опору в роки Другої світової війни // Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал. Вип. 4 (26) / [Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, Ін-т історії України НАН України]. Київ, 2019. С. 41–54.

670. Клімчук Ю. А. Пам'ятні місця про українців-учасників італійського Руху Опору в роки Другої світової війни: за підсумками студій останнього часу // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії : наук. зап. Рівнен. держ. гуманіт. ун-ту. 2019. Вип. 31. С. 83–97.

671. Клімчук Ю. Пам'ятні місця про героя з України, подолянина Миколу Буянова – учасника італійського Руху Опору в роки Другої світової війни // Пам'яткознавство: сучасні аспекти: матеріали всеукр. наук.-практ. онлайн-конференції з міжнародною участю, м. Кам'янець-Подільський, 15-16 травня 2020 р. /

[редкол.: В. В. Фенцур (гол. ред.), Л. В. Баженов, А. Л. Глушковецький та ін.]. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня «Рута», 2020. С. 24–28.

672. Клоков В. И. Борьба народов словянских стран против фашистских поработителей (1939–1945 гг.). Киев: Изд-во АН УРСР, 1961. 430 с.

673. Клоков В. И. Партизаны Словацких гор. Киев: Политиздат Украины, 1986. 269 с.

674. Клоков В. І. Допомога українського народу зарубіжному рухові Опору // Укр. іст. журн. 1965. № 5. С. 32–42.

675. Клоков В. І. Славна сторінка бойової співдружності (До 25-річчя Словацького народного повстання) // Укр. іст. журн. 1969. №8. С. 128–130.

676. Клоков В. І., Коваль М. В. Проблематика Великої Вітчизняної і Другої світової війн (Інституту історії АН УРСР – 50) // Укр. іст. журн. 1986. № 7. С. 69–79.

677. Клоков В., Кудрицький А., Бречак І. Далеко від Батьківщини : українці в антифашистській боротьбі народів Європи: (1941–1945) Київ: Політвидав України, 1968. 159 с.

678. Книга Пам'яті України. Полтавська обл.: Доповнення, уточнення, поправки / [Головна ред. кол.: І. О. Герасимов (голова редколегії) та ін.; обласна ред. кол.: П. Г. Шемет (голова редколегії) та ін.]. Полтава: Полтавський літератор, 1999. Т. 12. 390 с.

679. Коваль Р., Гоголя П. Медвинське повстання: Спогади. Бібліотека Історичного клубу «Холодний Яр». Київ: Історичний клуб «Холодний Яр»; Кам'янець-Подільський: «Медобори-2006», 2014. 224 с.

680. Коваль М. В. Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.). Київ : Альтернативи, 1999. 335 с.

681. Коваль М. В. «Остарбайтери» України – раби Гітлера, ізгої Сталіна // Політика і час. 1998. № 9. С. 74–82.

682. Коваль М. В. «Остарбайтери» України – раби Гітлера, ізгої Сталіна // Політика і час. 1998. № 10. С. 68–76.

683. Коваль М. В. Україна: 1941–1945: Маловідомі і непрочитані сторінки історії. Київ: Вищ. шк., 1995. 194 с.

684. Коваль М. В. Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.): Спроба сучасного концептуального бачення. Київ: Ін-т історії України НАН України, 1994. 57 с.

685. Ковальов М. В. Участие русской эмиграции во Франции в борьбе с фашизмом // Военно-исторические исследования в Поволжье: Межвузовский сборник научных трудов. Саратов :Изд.-во Саратовский государственный университет, 2006. С. 305–318.

686. Ковалёв М. «Мы все с генералом де Голлем!» // Родина. 2006. № 12. С. 115–122.

687. Ковальський Н. А. Італійський народ проти фашизму. Москва: Госполитиздат, 1957. 177 с.

688. Ковальський М. П., Ченцов В. В. «Фільтраційні справи» – невідомі джерела державних архівів // Архіви України. 1993. № 1–3. С. 35–44.

689. Кокорин М. А., Стручков А. А. О боевой деятельности советских патриотов на территории Франции в 1943–1944 гг. // Вопросы истории. 1960. № 3. С. 88–101.

690. Колесник В., Стрільчук Л. Розселення та проблеми адаптації українських емігрантів після Другої світової війни // Науковий вісник Волинського державного університету імені Л. Українки. Історичні науки. 1999. № 5. С. 130–133.

691. Колісник Р., Малецький М. 1-ша українська дивізія Української національної армії (дивізія «Галичина») // Історія українського війська (1917–1995) / [упорядник Я. Дашкевич]. Львів: Світ, 1996. С. 696–750.

692. Колодний Б. Троянди на граніті (Історія одного пошуку). Повість-репортаж. Київ : «Молодь», 1985. 216 с.

693. Колосков И. А., Цырульников Н. Г. Народ Франции в борьбе против фашизма (из истории освободительного движения во Франции в 1939–1944 гг.). Москва: ИСЭЛ, 1960. 406 с.

694. Комарницький С. І. Вони наближали перемогу: Буковина та буковинці в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. Чернівці: Місто, 2005. 272 с.

695. Комолова Н. П. Движение Сопротивления и политическая борьба в Италии 1943–1947 гг. / [Академия наук СССР, Институт всеобщей истории]. Москва: Наука, 1972. 443 с.
696. Комолова Н. П. Новейшая история Италии: пособ. для учителей. Москва: Просвещение, 1970. 319 с.
697. Кондюба И. Д. Советско-польские отношения 1939–1945 гг. Киев: Киевский университет, 1963. 208 с.
698. Копылов А. О. Отечественный фронт и народно-демократическая революция в Болгарии. Львов: Вища школа, 1985. 222 с.
699. Копилов А. О. Кукурудзяк М. Г. Антифашистський рух Опору в країнах Західної Європи у роки Другої світової війни (1939–1945 рр.): навч. метод. розроб. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. держ. педінститут, 1976. 30 с.
700. Копилов А. О., Кукурудзяк М. Г., Ткач І. О. З історії українсько-болгарських зв'язків (До 1300-річчя утворення Болгарської держави): метод. розробка. Хмельницький: Знання, 1981. 24 с.
701. Королько Л. М. Сватівщина в роки війни 1941–1945 років. Сватове, 2010. 397 с.
702. Корти Э. Немногие возвратившиеся. Записки офицера итальянского экспедиционного корпуса. 1942–1943. Москва: ЗАО «Центрополиграф», 2002. 314 с.
703. Косик В. Українці у Франції // Матеріали науково-практичної конференції «Культурні зв'язки Донеччини з українським зарубіжжям». 17 грудня 2004. Донецьк, 2004. С. 202–208.
704. Косик В. Україна під час Другої світової війни. Київ – Париж – Нью-Йорк – Торонто: [б.в.], 1992. 729 с.
705. Косик В. Українці у французькому Русі Опору // Політика і час: суспільно-політичний журнал. Київ: Преса України, 2001. № 2. С. 81–88.
706. Кот С. Буковинський курінь: міфи і факти // Розбудова держави. 2011. № 1-2. С. 131–152.
707. Кочетков А. Н. Письма и заметки // Вопросы истории. 1961. № 4.

С. 208–210.

708. Кудрицький А. В. Гарібальдійці з України // Наука і суспільство. 1967. № 8. С. 54–59.

709. Кудрицький А. В. Участь громадян радянської України в партизанському Русі Опору Франції // Укр. іст. журн. 1967. № 6. С. 11–19.

710. Кудрицький А. В. Трудова українська еміграція і французький рух Опору // Укр. іст. журн. 1968. № 6. С. 70–77.

711. Кудрицький А. В. З історії антифашистської боротьби в європейських країнах під час Другої світової війни // Укр. іст. журн. 1966. № 12. С. 52–64.

712. Кудряшов С. Предатели, «освободители» или жертвы войны?: Советский коллаборационизм (1941–1942) // Свободная мысль. 1993. № 14. С. 84–98.

713. Куницький М. П. Особливості перебігу репатріаційних процесів радянських громадян після Другої світової війни (український вектор) // Науковий вісник Волинського державного університету ім. Л. Українки. Історичні науки. 2007. № 1. С. 292–302.

714. Купин Л. З Польщі до Франції: організація роботи збірних станцій для емігрантів міжвоєнне двадцятиліття // Вісник Львівського університету. Серія історична. 2015. Вип. 51. С. 458–467.

715. Купин Л. Українська політична імміграція у Франції міжвоєнного періоду (1919–1939) // Мандрівець. Наукові виклади. 2013. № 1. С. 31–38.

716. Лазарева А. Європейськими стежками війни // Український тиждень. 2013. № 17–18. С. 58–59.

717. Лапан Т. Процес репатріації та система репатріаційних органів в СРСР (з огляду на Галичину) // Ефективність державного управління: зб. наук. праць Львівського регіонального інституту державного управління Національної академії наук державного управління при Президентіві України / [за заг. ред. А. О. Чемериса]. Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2004. Вип. 5. С. 164–171.

718. Лебеде́нко Р. В., Зюзи́н В. В. Участие российской эмиграции и советских военнопленных во французском движении Сопротивления в годы Второй мировой войны (1939–1945 гг.): монография. Пятигорск: ФГБОУ ВПО

«Пятигорский государственный лингвистический университет», 2014. 246 с.

719. Лебеде́нко Р. В. Российские ученые эмигранты во французском движении сопротивления // В мире научных открытий. 2010. № 4–8. С. 130–132.

720. Лебеде́нко Р. В. Об участии советских граждан в движении сопротивления на юге Франции 1943–1944 гг. // В мире научных открытий. 2013. № 5. С. 76–91.

721. Лебеде́нко Р. В. Политический выбор российской эмиграции во Франции в период Великой Отечественной войны // Научные проблемы гуманитарных исследований. 2010. № 6. С. 37–47.

722. Лебеде́нко Р. В. Участие советских военнопленных в движении Сопротивления во Франции (1943–1944 гг.) // Молодая наука–2009: Материалы региональной межвузовской научно-практической конференции студентов, аспирантов и молодых ученых. Часть XIII. Пятигорск: ПГЛУ, 2009. С. 122–128.

723. Лебеде́нко Р. В. Советские военнопленные на территории Франции в годы Второй мировой войны: численность, условия содержания, побег из неволи. Участие в движении Сопротивления // Российская и зарубежная история: проблемы теории и исследовательские практики. Ученые записки кафедры Российской и зарубежной истории / [под ред. В.П. Ермакова]. Вып. XV. Пятигорск: ПГЛУ, 2010. С. 183–195.

724. Левикін В. Пастушенко Т. По обидві сторони фронту: проблема військовополонених у роки Другої світової війни // Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст. Історичні нариси. Кн. 2 Київ, 2011. С. 340 – 385.

725. Леві М. Дети свободы. Москва : Иностранка, 2010. 129 с.

726. Лемещук М. М. Участь українців у комуністичному підпіллі концтабору Бухенвальд // Укр. іст. журн. 1964. № 5. С. 157–160.

727. Лемещук М. М. Не склонив головы: о деятельности антифашистского подполья в гитлеровских застенках. Киев: Политиздат Украины, 1978. 135 с.

728. Лемещук М. М. Не склонив головы : о деятельности антифашистского подполья в гитлеровских застенках. 2-е изд., перераб. и доп. Киев: Политиздат Украины, 1986. 155 с.

729. Лисаковський І. Н. Гамлет не прийшов на свідання. Одеса : Маяк, 1972. 175 с.
730. Лисенко О. Українці у французькому Русі Опору в роки Другої світової війни // Діалог: Україна і Франція. 2002. № 2. С. 116–118.
731. Лисенко О. Є. Підсумки Другої світової війни та Україна // Укр. іст. журн. 2005. № 6. С. 128–138.
732. Лисенко О. Є. Тематика Другої світової війни на сторінках «Українського історичного журналу»: історіографічна ретроспектива на суспільно-політичному тлі // Укр. іст. журн. 2007. № 6. С. 119–142.
733. Лисенко О., Грицюк В. Проблематика Другої світової війни у сучасних вітчизняних військово-історичних дослідженнях // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. 2009. № 15. С. 231–245.
734. Лисенко О. Є. Дослідження історії Другої світової війни у сучасній Україні: основні тенденції та перспективи // Укр. іст. журн. 2011. № 4. С. 165–194.
735. Лисенко О. Є. Друга світова війна як предмет наукових досліджень та феномен історичної пам'яті // Укр. іст. журн. 2004. № 5. С. 3–16.
736. Лисенко О. Є., Пастушенко Т. В. Сучасний дискурс Другої світової війни крізь призму публікацій «Українського історичного журналу» останнього десятиліття // Укр. іст. журн. 2017. № 6. С. 140–162.
737. Лисенко О. Історіописання Другої світової війни як самостійна субдисципліна // Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття : іст. нариси / [ред. кол.: В. А. Смолій, Г. В. Боряк, Ю. А. Левенець, В. М. Литвин, О. Є. Лисенко (відп. ред.), О.С. Онищенко, О.П. Реєнт, П.Т. Тронько]. Кн. 1. Київ : Наук. думка, 2010. С. 9–42.
738. Лисенко О. Є., Буцько О. В. А.С. Чайковський. Плен. За чужие и свои грехи. Военнопленные и интернированные в Украине. 1939–1953 гг. // Укр. іст. журн. 2005. № 1. С. 208–213.
739. Лисенко О., Холодницький В. Буковинський курінь // Енциклопедія історії України: Т. 1: А–В / [редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України]. Київ: Наукова думка, 2003. 688 с.

740. Литвин В. М. Україна в Другій світовій війні (1939–1945). Київ: Видавничий Дім «Лі-Терра», 2004. 464 с.
741. Литература антифашистського Сопротивлення в странах Европы 1939–1945 / [отв. ред. Ф. С. Наркирьер]. Москва: Наука, 1972. 596 с.
742. Локаєнко А. Р. Ліскун Є. І. Міжнародна солідарність у боротьбі проти фашизму (1933–1945 рр.). Київ: Наук. думка, 1970 // Укр. іст. журн. 1971. № 4. С. 140–141.
743. Лопухов Б. Р. Фашизм и рабочее движение в Италии. Москва: Наука, 1968. 416 с.
744. Луняк Є. Феодосій Спаський: ніжинський період біографії // Ніжинська Старовина. 2011. Вип. 11. С. 68–74.
745. Люттик Д., Києнко Д. Первый удар: 29-я танковая дивизия в боях за Гродно 22–25 июня 1941 г. Минск: Рубон, 2016. 182 с.
746. Маевский В. Патриоты из Комблен-о-Пона // Не знавшие страха / [сост. С.А. Лесневский]. Москва: Воениздат, 1972. 104 с.
747. Малиновский В. В. Кто он, российский коллаборационист: патриот или предатель? // Вопросы истории. 1996. № 11/12. С. 164–166.
748. Марунчак М. Українські політичні в'язні в нацистських концентраційних таборах / [вступ. сл. М. Прокоп]. Вінніпег : Світова Ліга українських політичних в'язнів, 1996. 364 с.
749. Маруняк В. Олександр Бойків. Організатор українського життя у Франції. Париж, 1986. 243 с.
750. Марущенко О. Основні тенденції сучасної вітчизняної історіографії Другої світової війни // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття : іст. нариси / [ред. кол.: В. А. Смолій, Г. В. Боряк, Ю. А. Левенець, В. М. Литвин, О. Є. Лисенко (відп. ред.), О.С. Онищенко, О.П. Реєнт, П.Т. Тронько]. Кн. 1. Київ : Наук. думка, 2010. С. 83–142.
751. Мелешко Н. Б. Організація і початок діяльності Відділу у справах репатріації Ради Народних Комісарів Української РСР (вересень – жовтень 1944 р.) // «Гілея: науковий вісник»: Збірник наукових праць. Київ, 2013. Вип. 78. С. 78–81.

752. Мендикулова Г. М. Участие казахов во Второй мировой войне в странах Западной Европы: сборник материалов Круглого стола. Алматы: Қазақ университеті, 2014. 165 с.

753. Михайловський Я. А. Проскурівчанин Давид Рапопорт – видатний діяч французького Руху Опору часів Другої світової війни // Хмельницькі краєзнавчі студії: науково-краєзнавчий збірник / [редкол. Баженов Л. В. (голова), Блажевич Ю. И. (співголова), Есюнин С.М. (відп. секр.) та ін.]. Хмельницький: ФОП Стрихар А. М., 2015. Вип. 3. С. 143–148.

754. Михайловський Я. Пам'яті Давида Рапопорта // Науково-практична конференція «Нові дослідження походження предметів юдаїки в музеях України»: збірник наукових статей. Хмельницький, 2013. С. 58–63.

755. Міжнародна солідарність у боротьбі проти фашизму. 1933–1945 / [АН УРСР. Ін-т історії; під заг. ред. А. Д. Скаби]. Київ: Наук. думка, 1970. 499 с.

756. Мінк Ж. Геополітика, примирення та ігри з минулим: на шляху до нової пояснювальної парадигми колективної пам'яті // Україна модерна. 2009. № 4. С. 63–77.

757. Мовчан Н. О. Хмельничани – учасники бойових дій у складі іноземних армій антигітлерівської коаліції // Матеріали наукової історико-краєзнавчої конференції з міжнародною участю «Хмельниччина: історія та сучасність» / [ред. кол. Баженов Л. В. (голова), Есюнин С. М. (співголова, відп. ред.) та ін.]. Хмельницький, 2017. С. 335–336.

758. Молчанов Н. Н. Генерал де Голль. Москва: Изд-во «Международные отношения», 1975. 496 с.

759. Муковський І. Т., Лисенко О. Є. Звитяга і жертвність: Українці на фронтах Другої світової війни / [за ред. В. Д. Конашевича]. Київ: Пошуково-вид. агентство «Книга пам'яті України», 1996. 568 с.

760. Муковський І. Т., Дубина О. К., Лисенко О. Є. Україна в геополітичній системі координат періоду Другої світової війни: навч. посіб. Київ, 1999. 487 с.

761. Мурадян В. А. Боевое братство. Москва : Воениздат. 1978. 336 с.

762. На полях битв Другої світової війни: вихідці з України в європейському Русі Опору : науково документальне видання / [упоряд.: А. Г. Філінюк (голова редкол.), В. Г. Байдич (відп. ред.), Ю. А. Клімчук (відп. секр.); вст. ст.: А. Г. Філінюк і Ю. А. Клімчук]. Хмельницький : ФОП Мельник А. А., 2019. 296 с.
763. Небелюк М. Під чужими прапорами / [передм. О. Ждановича]. Париж-Ліон: Editions, 1951. 208 с.
764. Недорезов А. И. Национально-освободительное движение в Чехословакии (1938–1945). Москва: Соцэкгиз, 1961. 370 с.
765. Несук М., Репринцев В., Камінський Є. Україна у зарубіжних доктринах та стратегіях ХХ століття // Політична думка. 1995. № 2–3. С. 50–70.
766. Нечаев С. Ю. Русская Италия. Москва: Вече, 2008. 320 с.
767. Нечаев Г. А. Участие советских граждан в движении Сопротивления во Франции в годы Второй мировой войны // Военно-исторический журнал. 1965. № 6. С. 95–113.
768. Нечаев Г. А. В лесах Лотарингии // Военно-исторический журнал. 1971. № 4. С. 86–89.
769. Нечаев Г. А. Советские люди – участники французского Сопротивления // Вопросы истории. 1967. С. 215–218.
770. Нечаев Г. А. Советские люди сражались в Дордони // Вопросы истории. 1969. № 10. С. 193–197.
771. Никифоров Ю. Лавровая петля генерал-лейтенанта А. А. Власова // Военно-исторический журнал. 2007. № 5. С. 3–7.
772. Об участии советских людей в движении Сопротивления на севере и востоке Франции в годы второй мировой войны // Новая и новейшая история. 1964. № 4. С. 118–129.
773. Одесский университет 1865–1990: науч. изд. / [Л. А. Ануфриев, Л. А. Ануфриев и др.; отв. ред. И. П. Зелинский]. Киев: Лыбидь, 1991. 160 с.
774. Озеров О. Н. К победе через плен и подвиг: памяти павших. Москва: Изд-во Патриот, 2011. 520 с.
775. Окроков А. В. Казаки и Русское Освободительное Движение // Вече.

1996. № 58. С. 12–13.

776. Павлов В. П. Белорусы в европейском Сопротивлении. Минск : Беларуская навука, 2015. 479 с.

777. Пасічник Л. М. Кіровоградці в складі антифашистських інтернаціональних сил // Архіви України. 2012. № 6. С. 43–49.

778. Пастушенко Т. В. Остарбайтери з Київщини: Вербування, примусова праця, репатріація (1942–1953). Київ: Ін-т історії України НАН України, 2009. 282 с.

779. Пастушенко Т. В. Репатріація українських «остарбайтерів» на Батьківщину: 1944–1947 рр. // Сторінки воєнної історії України. Київ, 2005. Вип. 9. Ч. 1. С. 123–136.

780. Пастушенко Т. В., Шевченко М. Доля українських остарбайтерів у документах фондового зібрання меморіального комплексу «Національний музей історії Великої вітчизняної війни. 1941–1945 рр.» // Студії з архівної справи та документознавства. Т. 2. Київ, 1997. С. 100–103.

781. Пастушенко Т. В. Дослідження проблеми радянських військовополонених у Другій світовій війні: погляд через призму історії повсякдення // Сторінки воєнної історії України. 2011. Вип. 14. С. 37–45.

782. Пастушенко Т. В. Статус радянських військовополонених у роки Другої світової війни: на терезах міжнародного, нацистського та радянського права // Історія великих страждань : Нацистські табори для радянських військовополонених у м. Славуті на Хмельниччині: дослідження, документи, свідчення / [редкол.: В. М. Литвин, В. А. Смолій, І. П. Ковальчук та ін.; упоряд.: В. Г. Берковський, О. П. Білоус, Т. В. Пастушенко, В. І. Смірнова]. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2011. С. 18–28.

783. Пастушенко Т. В. Будні українських остарбайтерів: боротьба за виживання (на матеріалах спогадів колишніх примусових робітників) // Укр. іст. журн. 2005. № 6. С. 160–176.

784. Пастушенко Т. В. «В'їзд репатріантів до Києва заборонено...»: повоєнне життя колишніх остарбайтерів та військовополонених в Україні / [наук ред. О. Лисенко; Реценз.: Г. Боряк, О. Удод, Т. Пентер. НАН України. Інститут історії

України; Нім. фонд «Пам'ять, відповідальність і майбутнє»]. Київ, 2011. 164 с.

785. Патриляк І. «Ніщо не забуте»: радянські репресії та депортації // Від Рейхстагу до Іводзіми. У полум'ї війни. Україна та українці у Другій світовій. Харків : Книжковий клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2016. 352 с.

786. Пахалюк І., Кобилянський Є. Радянський партизанський рух на Рівненщині в роки німецької окупації 1941–1944 рр. // Матеріали 83 міжнародної наукової конференції молодих учених, аспірантів і студентів «Наукові здобутки молоді – вирішенню проблем харчування людства у ХХІ столітті». 5–6 квітня 2017 р. Київ: НУХТ, 2017. Ч.4. С. 26.

787. Педак В. Гірке слово оstarбайтер. Львів: НВФ «Українські технології», 2009. 318 с.

788. Петерс І. А. Співдружність чехословацького і радянського народів у боротьбі проти фашизму в роки Другої світової війни. Київ: Вид-во АН УРСР, 1959. 216 с.

789. Петровський В., Радченко Л., Семененко В. Історія України: Неупереджений погляд: Факти. Міфи. Коментарі. Харків : ВД «Школа», 2008. 608 с.

790. Пилипович Т. В. Під чужими мундирами – українські серця: участь українців у складі Армії генерала Андерса в роки Другої світової війни: монографія. Київ : Кондор-Видавництво, 2016. 228 с.

791. Пилявець Р. І. Пам'ять про Другу світову війну як проблема сучасного українського соціуму // Національна та історична пам'ять. 2013. Вип. 9. С. 184–201.

792. Під чужими прапорами. Українці в лавах Іноземного Легіону та Руху Опору під час II світової війни / [заг. ред. та упоряд. Я. Іляш]. Київ: УВС ім. Ю. Липи, 2018. 112 с.

793. Полягли в снігах Суомі: Книга Пам'яті України про громадян, які загинули у воєнних конфліктах за рубежем / [гол. ред. кол.: Герасимов І.О., Муковський І.Т., Панченко П.П., Вишневський Р.Г. та ін.]. Київ : Книга пам'яті, 2004. Т. 2. 968 с.

794. Полян П. Жертвы двух диктатур. Остарбайтеры и военнопленные в третьем Рейхе и их репатриация. Москва : Изд-во «Ваш Выбор ЦИРЗ», 1996. 442

с.

795. Прохоров Д. Б. Вдали от Родины. Липецк: ИНФОЛ, 2003. 103 с.
796. Реєнт О. Друга світова війна та Україна: політичні, соціально-економічні й демографічні наслідки // Українсько-македонський науковий збірник. Київ, 2011. Вип. 5. С. 33–39.
797. Репатриация советских граждан и их дальнейшая судьба (1944–1956) гг. // Социологические исследования. 1995. № 5–6. С. 37–38.
798. Решетников С. Русские эмигранты–сопротивленцы против Восточных батальонов Вермахта во Франции (1943–1944 гг.) // Журнал российских и восточноевропейских исторических исследований. 2019. № 1. С. 41–52.
799. Романова Т. В. Без вести пропавшие : очерки о калужанах – участниках движения Сопротивления в странах Европы в годы Великой Отеч. войны. Калуга: Золотая аллея, 2000. 223 с.
800. Российская эмиграция в борьбе с фашизмом: Международная научная конференция. Москва, 14-15 мая 2015 г. / [сост. К. К. Семенов и М. Ю. Сорокина]. Москва: Русский путь: Дом русского зарубежья им. А. Солженицына, 2015. 664 с.
801. Руденко Н. М., Русак А. В. Армія фашистського агресора: від перемог до поразок 1941–1945 (морально-психологічний аспект). Київ: Ін-т історії України НАН України, 1997. 345 с.
802. Русак А. В. Союзники гитлеровской Германии в войне против СССР. 1941–1945. Киев: Ин-т истории Украины НАН Украины, 1998. 296 с.
803. Сагомоян А. А. Антифранкистское партизанское движение в Испании (1939–1948). Москва: Изд-во Всесоюз. заоч. политехн. ин-та, 1990 (1991). 120 с.
804. Садыкова Б. История Туркестанского легиона в документах. Алматы: Кайнар, 2002. 248 с.
805. Секкья П., Москателли Ч. Монте – Роза спустилась в Милан. Из истории движения сопротивления в Италии. Москва: Госполитиздат, 1961. 404 с.
806. Семенов К. Русская военная эмиграция во Франции в 1920–1945 гг. // Ежегодник Дома русского зарубежья имени Александра Солженицына / [отв. ред. Н.Ф. Гриценко]. Москва: Дом русского зарубежья имени Александра

Солженицына, 2011. С. 170–189.

807. Семиряга М. И. Немецко-фашистская политика национального порабощения в оккупированных странах Западной и Северной Европы. Москва: Наука, 1980. 239 с.

808. Семиряга М. И. Борьба народов Центральной и Юго-Восточной Европы против немецко-фашистского гнета. Москва: Наука, 1985. 326 с.

809. Семиряга М. И. Вторая мировая война и пролетарский интернационализм. Москва: Воениздат, 1962. 215 с.

810. Семиряга М. И. Антифашистские народные восстания: очерки / [Акад. наук СССР]. Москва : Наука, 1965. 267 с.

811. Семиряга М. И. Движение сопротивления: к 50-летию начала второй мировой войны. Москва : Знание, 1989. 64 с.

812. Семиряга М. И. Советские люди в европейском Сопротивлении. Москва: Наука, 1970. 352 с.

813. Семиряга М. И. Коллаборационизм: Природа, типология и проявления в годы Второй мировой войны. Москва: РОССПЭН, 2000. 862 с.

814. Сидоренко О. Без права на забуття... Полтавці в європейському антифашистському Опорі в роки Другої світової війни (1939–1945 роки). Полтава: АСМІ, 2006. 162 с.

815. Сидоренко О. Гонимі злим вітром. Полтава: АСМІ, 2003. 123 с.

816. Сидоренко О. Двічі забуті. Полтава: АСМІ, 2000. 67 с.

817. Сидоренко О., Котляр В. Книга життя українських «остарбайтерів». Полтава: АСМІ, 2005. 154 с.

818. Склокін В. A laboratory of transnational history. Ukraine and recent Ukrainian historiography / [Ed. By G. Kasianov, Ph. Ther]. Budapest – New York: CEU Press, 2009. 310 p. // Україна модерна. 2010. Вип. 17 (6). С. 296–301.

819. Слободянюк М. Український та європейський антифашизм: спільне і особливе // Україна у Другій світовій війні: джерела та інтерпретації (до 65-річчя Великої Перемоги): матеріали міжнародної конференції, Київ, 27 квітня 2010 року / [відп. ред.: Легасова Л. В.]. Київ: 2011. С. 73–78.

820. Слободянюк М. А. Рух Опору в Україні в європейському контексті // Гуманітарний журнал. 2011. № 1–2. С. 49–54.
821. Слободянюк М. А. Антифашистський рух Опору в Україні (1939–1944 рр.): історіографія проблеми: монографія. Дніпро. Дніпропетр. нац. Ун-т залізн. трансп. Ім. акад. В. Лазаряна. Дніпро: Герда, 2017. 460 с.
822. Смик М. Сталінград у Франції // Перець. 1947. № 20. С. 4.
823. Смирнов В. Франция во время Второй мировой войны. Москва: Изд. Москов. ун-та, 1961. 109 с.
824. Смирнов В. «Странная война» и поражение Франции. Москва: Изд. Москов. ун-та, 1963. 385 с.
825. Смирнов В. Движение Сопротивление во Франции в годы Второй мировой войны. Москва: Мысль, 1974. 324 с.
826. Смирнов С. Рассказы о неизвестных героях. Москва: Советский писатель. 1985. 66 с.
827. Советские военнопленные. Сопротивление. Коллаборационизм. Память: Материалы Международной научной конференции (21–24 октября 2018 г., Новосибирск) / [Под общ. ред. Н. М. Маркдорф, Х. Винкель, А. Хильгера, Д. Стратиевского; пер.: А. И. Савина, Н. В. Гоппе]. Новосибирск: ООО «Немо Пресс», 2018. 233 с.
828. Сосинский В. Б. Встреча в Постдаме // Наш современник. 1964. № 11. С. 98–106.
829. Старов М. Благодарность народов // Военный вестник. 1965. № 6. С. 14–17.
830. Стецкевич В. В. Вітчизняне історіописання війни 1939–1945 рр. (деякі проблеми методології) // Сторінки воєнної історії України. Київ, 2006. Вип. 10. Ч. 1. С. 73–84.
831. Стецкевич В. В. Радянська історіографія Другої світової війни // Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття : іст. нариси / [ред. кол.: В. А. Смолій, Г. В. Боряк, Ю. А. Левенець, В. М. Литвин, О. Є. Лисенко (відп. ред.), О.С. Онищенко, О.П. Реєнт, П.Т. Тронько]. Кн. 1. Київ : Наук. думка, 2010. С. 43–82.

832. Стрільчук Л. Репресії проти радянських репатріантів після Другої світової війни: формування політики непам'ятання в СРСР // Проблеми гуманітарних наук. Серія Історія. 2020. Вип. 4/46. С. 330–346.
833. Сурин Н. Движение Сопротивления во Франции в 1942–1943 гг. и де Голль // Вопросы истории. 1949. № 2. С. 27–36.
834. Сухомлин В. Гитлеровцы в Париже // Новый мир. 1965. № 11. С. 120–146.
835. Сухомлин В. Гитлеровцы в Париже // Новый мир. 1965. № 12. С. 96–138.
836. Сюдюков І. Пам'ять вогненної доби : [Україна у Другій світовій війні] // День. 2011. 4 лютого. С. 5.
837. Талалай М. Российский некрополь в Италии. Москва: «Старая Басманная», 2015. 908 с.
838. Талалай М. Русские участники итальянской войны 1943–1945: партизаны, казаки, легионеры. Москва: ООО «Старая Басманная», 2015. 408 с.
839. Тверитинова А. «Форт Роменвиль». Ленинград: Советский писатель, 1960. 360 с.
840. Тийон Ш. Французские франтиреры и партизаны в борьбе против немецко-фашистских оккупантов. Москва: Изд-во иностр. лит., 1963. 631 с.
841. Тихонова Н. Василий Порик – герой движения Сопротивления во Франции в период фашистской оккупации // Новая и новейшая история. 1964. № 3. С. 94–95.
842. Тобіаш Ю. Василь Войченко – партизанський командир у Польщі // Укр. іст. журн. 1968. № 6. С. 78–80.
843. Тош Д. Стремление к истине. Как овладеть мастерством историка / Пер. с англ. Москва: Изд-во «Весь Мир», 2000. 296 с.
844. Травинский В., Фортус М. Поединок в гестапо // Мир приключений. № 11. Москва: изд. «Детская литература», 1965. С. 1–34.
845. Тронько П. Т. Навічно в пам'яті народній: з історії боротьби молоді України проти нацистсько-фашистським загарбників у роки Великої Вітчизняної війни. Київ: Молодь, 1995. 160 с.
846. Трохимчук С. В. Міжнародна міграція інтелекту: втрати донорів та

надбання реципієнтів // Соц.-екон. проблеми сучас. періоду України, 2013. Вип. 3 (101). С. 240–248.

847. Трубайчук А. Ф. Друга світова війна: корот. історія. Київ: Наук. думка, 1995. 192 с.

848. Трубайчук А.Ф. Українське питання в європейських міжнародних відносинах (1918–1945 рр.) // Київська старовина. 1996. № 2/3. С. 104–118.

849. Турыгина Н. Коллаборационизм и патриотизм в среде русских эмигрантов во Франции в годы Второй мировой войны // Вестник Санкт-Петербургского университета. Сер. 2. История. 2011. № 3. С. 187–191.

850. Україна в історії Європи ХІХ — початку ХХІ ст.: історичні нариси: монографія. [за ред. чл.-кор. НАН України С. В. Віднянського]. Київ: Інститут історії України НАН України, 2020. 814 с.

851. Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст.: іст. нариси : у 2 кн. / [Нац. акад. наук України, Ін-т історії України; редкол.: В. А. Смолій та ін.]. Київ : Наук. думка, 2011. Кн. 1. 733 с.

852. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду / [під ред. І. К. Патриляк, М. А. Боровик]. Ніжин : Видавець ПП Лисенко М. М., 2010. 590 с.

853. Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст.: Історичні нариси у 2 кн. Кн. 2 / [О. Є. Лисенко, В. В. Стецкевич, А. Айсфельд та ін.]. Київ: Наук. думка, 2010. 943 с.

854. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1945 рр. У 3-х т. Т. 3. Київ: Політвидав України, 1969. 455 с.

855. Украинская РСР в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941–1945 гг.) / [ред. кол. тома: В. И. Клоков (отв. ред.) и др.]. Київ: Политиздат Украины, 1975. 512 с.

856. Українці в європейському русі Опору // Безсмерття. Книга Пам'яті України. 1941–1945. Київ, 2000. С. 395-396.

857. Улица Федора Полетаева / [сост. Л. Я. Королева; пер. с итал. Ю. А. Королевой]. Москва: Гелиос АРВ, 2019. 128 с.

858. Урицкая Р. Они любили свою страну...: Судьба русской эмиграции во Франции с 1933 по 1948 г. Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин, 2010. 303 с.
859. Федик І. Українські легіонери на фронтах Другої світової війни // Галичина. 2010. 6 травня. С. 3.
860. Филатов Г. С. Итальянские коммунисты в движении Сопротивления. Москва: Мысль, 1964. 223 с.
861. Филатов Г. С. Историография фашизма и антифашистского движения Сопротивления в Италии // Новая и новейшая история. 1966. № 6. С. 140–150.
862. Филатов Г. С. Журнал по истории итальянского движения Сопротивления (Обзор журнала «Movimento di liberazione in Italia») // Новая и новейшая история. 1962. № 4. С. 133–145.
863. Филатов Г. С. Проблема второго Рисорджименто в историографии итальянского движения Сопротивления // Объединение Италии: 100 лет борьбы за независимость и демократию. Москва: Изд. Академии наук СССР, 1963. С. 208–237.
864. Філінюк А. Г., Клімчук Ю. А., Маценко Т. Н. Меморіальний музей імені Василя Порика як інститут формування історичної пам'яті про участь українців у французькому русі Опору. Матеріали I-ї Міжнародної наукової історико-краєзнавчої конференції «Місто Хмельницький в контексті історії України» [ред. кол.: Баженов Л. В. (голова), Єсюнін С. М. (співголова) та ін.]. Хмельницький, 2016. С. 425–432.
865. Филинюк А. Г., Климчук Ю. А. Жители Украины в европейском движении сопротивления в годы Второй Мировой войны: транснациональный контекст // Социо-гуманитарные науки в цифровом мире (12 апреля 2018 г.). Алматы : КазНИТУ имени К. И. Сатпаева. 2018. С. 36–42.
866. Фортус М. Тропами «лагерных партизан» // Волга. 1970. № 2. С. 122–123.
867. Фролкин Н. М. Трудовая иммиграция во Франции в новейшее время. Київ: Наук. думка, 1975. 286 с.
868. Хаген М. Имеет ли Украина историю? // Ab Imperio. 2000. № 1. С. 37–51.
869. Холодницький В., Житарюк Н. Репатріація радянських громадян (1944–53 рр.) // Питання історії, історіографії, джерелознавства та архівознавства Центральної та Східної Європи. Київ – Чернівці, 1997. Вип. 7. С. 161–170.

870. Хрієнко М. «Чудная планета» Колима // Міжнародний туризм. 2010. № 1. С. 9–11.
871. Цырульников Н. Парижское вооружённое восстание 19-26 августа 1944 г. // Новая и новейшая история. 1959. № 1. С. 82–104.
872. Чайковський А. С. История плена: трагедия и фарс // Архіви України. 2014. № 1. С. 60–79.
873. Шкаровский М. Казачий стан в Северной Италии // Новый журнал. 2006. № 242. С. 41.
874. Штранге М. Народное движение Сопротивления в Верхней Савойе в 1941–1944 годах // Вопросы истории. 1949. № 8. С. 113–121.
875. Шулькевич Г., Ащенко Н., Артеменко В. Село Ніжеловичі // Міста і села України. Київщина. Книга перша / [упор. Болгов В. В.]. Київ : Український видавничий консорціум, 2011. С. 55.
876. Юр'єв Б. Далеко від Батьківщини : чернігівці у русі Опору народів Європи та іноземці-антифашисти в підпіллі й партизанських загонах Чернігівщини в роки другої світової війни. Чернігів : [б.в.], 2003. 62 с.
877. Яновський Ю. І. Чотири шаблі: роман. Київ: Видавничий дім «Кондор», 2020. 232 с.
878. Яровенко П. VIVA, NIKOLA! // Вітчизна, 1987. № 8. С. 152–159.
879. Ясь О. Традиції великих історичних наративів у світі культурних епох кінця XVIII–XX ст. // Укр. іст. журн. 2012. № 5. С. 6–38.
880. Absalom R. L'alleanza inattesa. Mondo contadino e prigionieri alleati in fuga in Italia (1943–1945). Bologna: Pendagrone, 2011. 487 p.
881. Addis S. Marina. Partigiane. Tutte le donne della Resistenza. Ugo Mursia Editore, 1998. 192 p.
882. Affinati R. Storia delle forze armate della RSI (1943–45). 3 voll. Milano: Edizioni Fpe, 1967. 2420 p.
883. Ai partigiani stranieri in Emilia ai partigiani emiliani all'estero. Reggio Emilia. 1977. 98 p.
884. Albertelli S., Blanc J., Douzoula L. Lutte clandestine en France. Une histoire de

la Résistance 1940–1944. Paris: Le Seuil. 442 p.

885. Allegato B / Senato della Repubblica: 882a seduta pubblica resoconto sommario e stenografico 11 luglio 2000. Martedì: Tipografia del Senato, 2000. 136 p.

886. Andrae F. La Wehrmacht in Italia: la guerra delle forze armate tedesche contro la popolazione civile 1943–1945. Roma: Editori Riuniti, 1997. 352 p.

887. Andreyev C. Vlasov and the Russian Liberation Movement: Soviet reality and émigré theories. Oxford, 1989. 134 p.

888. Armstrong J. A. Soviet Partisans in World War II. Madison: Wisconsin UP, 1964. 812 p.

889. Atlante storico della Resistenza italiana / [a cura di L. Baldissara]. Milano: Mondadori, 2000. 297 p.

890. Avagliano M. Il partigiano Montezemolo. Storia del capo della resistenza militare nell'Italia occupata. Torino: Dalai Editore, 2012. 416 p.

891. Baldran J., Bochorberg C. David Rapoport: «La mère et l'enfant», 36 rue Amelot. Montorgueil: C.D.J.C., 1994. 254 p.

892. Barucci M. Sulla strada per Firenze. La Brigata Sinigaglia e la strage di Pian d'Albero, 20 giugno 1944. Limena: Pacini Editore, 2018. 208 p.

893. Bataille G. Le Boulonnais dans la Tourmente. 4 Vol. T. 3. Boulogne-sur-Mer : Westhoek, 400 p.

894. Bataille G. Boulogne sur Mer 1939-1945. Boulogne-sur-Mer : Westhoek, 1984. 313 p.

895. Battaglia R. Storia della Resistenza italiana. Torino: Einaudi, 1953. 564 p.

896. Battaglia R. Un uomo, un partigiano, Bologna: il Mulino, 2004. 356 p.

897. Baudot M. Libération de la Normandie. Paris : Hachette, 1974. 255 p.

898. Bavec-Branko F. Bazoviška brigada. Ljubljana: Odbor Bazoviške brigade, «Partizanska knjiga», 1970. 586 p.

899. Bécamps P. Libération de Bordeaux. Paris : Hachette, 1974. 221 p.

900. Berlière J.-M. Du témoignage dans l'historiographie de la Résistance, de son poids, de ses méfaits // 1940: l'imprégnation de la défaite / Bertrand Fonck et Amable Sablon

Du Corail (dir.). Rennes: Presses universitaires de Rennes, Service historique de la Défense, 2014. p. 243–260.

901. Bertaux P. *La Liberation De Toulouse et de la Region*. Paris: Hachette, 1973. 270 p.

902. Bertelloni M. Sergio Kasman. *La primula rossa della Resistenza*. Milano: Res Editrice, 1984. 128 p.

903. Bertelloni M., Canale F. *Storia della Resistenza e Chiavari e nell Tigullio 1943–1945*. Milano: Editrice Ipotesi Rapalo, 1983. 420 p.

904. Bertrand A. *La guerre dans la Meuse: 1939 a 1945*. Bar Le Duc: Librairie Bollaert, 1984. 128 p.

905. Bocca G. *Storia dell'Italia partigiana*. Milano: Mondadori, 1995. 109 p.

906. Bon S. *Fonti documentarie sul Litorale Adriatico (1943–1945) conservate a Lubiana. Descrizione e ipotesi di ricerca // Qualestoria. Rivista di storia contemporanea. Anno XXIII. N.ro 1-2, aprile-agosto 1995. Trieste: EUT Edizioni Università di Trieste, 1995. pp. 163–183*

907. Bossus R. *Union dans la bataille. Union après la victoire // La Voix de Paris. Aout 1944. P. 1.*

908. Botta R. *I meccanismi di adesione spontanea e di collaborazione alla lotta partigiana // Contadini e partigiani. Atti del convegno storico (Asti, Nizza Monferrato 14–16 dicembre 1984). Alessandria: Edizioni dell'orso, 1986. pp. 175–203.*

909. Broche F. *L'Épopée de la France libre: 1940–1946*. Paris : Pygmalion, 2000. 649 p.

910. Buvoli A. *Comandante Daniel: un ufficiale russo nella resistenza friulana*. Pordenone: Comune, 2005. 142 p.

911. Capponi C. *I partigiani sovietici nella resistenza prenestina / [Sulla cop.: Comune di Palestrina, Assessorato alla cultura, Biblioteca comunale Fantoniana, Fondazione Cesira Fiori]. Palestrina, 1994. 14 p.*

912. Capua G. *Resistenzialismo versus Resistenza*. Soveria Mannelli: Rubbettino, 2005. 178 p.

913. Carnier P. *L'armata cosacca in Italia, 1944–1945*. Milano: Mursia, 1993. 298 p.

914. Cavazzoli L. La battaglia partigiana di Gonzaga. Gonzags, 1990. 167 p.
915. Charpack G. Dominique Saudinos. La vie à fil tendu. Paris: Editions Odile Jacob, 1993. 231 p.
916. Chilanti G. Bandiera rossa e borsa nera: la Resistenza nel diario di un'adolescente. Milano, 1998. 126 p.
917. Collin C. L'été des partisans : Les FTP et l'organisation de la Résistance en Meuse. Nancy: Presses Universitaires de Nancy, 1992. 228 p.
918. Colonnello G. Guerra di Liberazione: Friuli, Venezia-Giulia, Zone Jugoslave. Udine: Editrice Friuli, 1965. 209 p.
919. Conti D. Le «brigade Matteotti» a Roma e nel Lazio. Roma: Edizioni Odradek, 2006. 144 p.
920. Corvisieri S. Bandiera rossa nella resistenza romana. Roma: Odradek, 2005. 218 p.
921. Coudry G. Les camps soviétiques en France (Les «Russes» livrés à Staline en 1945). Paris: Albin Michel, 1997. 340 p.
922. Crainz G. Storia della Repubblica. L'Italia dalla Liberazione ad oggi. Roma: Donzelli, 2016. 387 p.
923. Crainz G. L'ombra della guerra. Il 1945, l'Italia. Roma: Donzelli, 2007. 152 p.
924. D'Agostini L., Forti R. Il sole è sorto a Roma. Roma: Edizioni ANPI, 1965. 512 p.
925. D'Astier E. Sept fois sept jours. Paris: Gallimard, 1961. 252 p.
926. Davies P. France and the second world war : occupation, collaboration and resistance. London : Routledge, 2001. 160 p.
927. Deakin F. Storia della repubblica di Salò. Torino: Einaudi, 1963. 750 p.
928. Decima A. La resistenza dei ferrovieri comunisti di Treviso. Un document trevigiano del 1945 a Milano. Treviso : ISTRESCO, 2019. 151 p.
929. Dejonghe E., Laurent D. Libération du Nord et du Pas-de-Calais. Paris : Hachette, 1974. 300 p.
930. Dejonghe É. Requis ukrainiens et prisonniers de guerre soviétiques dans le Nord de la France (1942–1944) // Revue du Nord. Université de Lille. N. 2: spécial hors-

série, 1988. pp. 731–738.

931. Des loges... Aux eloges, un chemin difficile. Resistance Centre-Doubs. Histoire vecue 1943–1944 par un groupe d'anciens F.F.I. Valdahon – Vercel – Pierrefontaine: Amicale FFI, 1989. 207 p.

932. Dessy A. Kosakenland in Nord Italien. I cosacchi di Krassnov in Carnia (agosto 1944 – giugno 1945). Tesi di laurea. Padova: Università degli Studi di Padova, 2004. 198 p.

933. Diamant D. Combattants, héros et martyrs de la résistance. Paris: Éd. Renouveau, 1984, 315 p.

934. Dizionario della Resistenza. Vol. 1: Storia e geografia della liberazione / [a cura di E. Collotti, R. Sandri, F. Sessi]. Torino: Einaudi, 2000. 617 p.

935. Dollmann E. Roma nazista 1937–1943. Milano: Rizzoli 2002. 364 p.

936. Drweski B. La POWN: un mouvement de résistance polonais en France // Revue des Études Slaves. vol. 59. № 4. 1987. pp. 741–752.

937. Douzou L. La Résistance française: une histoire périlleuse. Paris: Edition du Seuil, 2011. 384 p.

938. Dupont-Melnyczenk J.-B. Les Ukrainiens en France : Mémoires éparpillées. Paris: Autrement, 2008. 189 p.

939. Durand Y., Vivier R. Libération des pays de Loire : Blésois, Orléanais, Touraine. Paris : Hachette, 1974. 271 p.

940. Faligot R., Kauffer R. Les Résistants. Paris: Éditions Fayard, 1989. 672 p.

941. Filiniuk A. G., Mendikulova G. M., Klimchuk Y. A. The participation of representatives of Ukraine and Kazakhstan in the French resistance movement in the Second World war: transnational aspect // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2018. Вип. 11: До 100-річчя від заснування Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. С. 532–550.

942. Filiniuk A. G., Klimchuk Y. A. Places of memory about participation from Ukrainians in the French resistance movement in the Second World War // Східноєвропейський історичний вісник. Дрогобич, 2019. Вип. 10. С. 153–162.

943. Filinyuk A. G., Klimchuk Y. A. *Revue de l'edition: Soufflet G. Maquisards Russes en Bourgogne. Histoire du detachement Leningrad 1943–1944.* Paris: Editions de L'armanson, 2016. 191 p. // *Гілея: науковий вісник.* Київ : Видавництво «Гілея», 2020. Вип. 152 (№ 1). С. 262–265.
944. Franzinelli M. *Il museo della Resistenza in Valsaviore.* Bams Photo, 2013. 170 p.
945. Franzini G. *Gli emiliani nella Resistenza in Emilia-Romagna // Al partigiani stranieri in Emilia.* Reggio Emilia, 1977. P. 77–92.
946. Franzone A. (Arrigo). *Vento del Tobbio: 8 settembre 1943 – 25 aprile 1945.* Genova: Tip. Sambolino, 1952. 304 p.
947. Frediano S. *Ginzburg Leone in Dizionario della Resistenza. Luoghi, formazioni, protagonisti.* Torino: Einaudi, 2001. vol. II. pp. 554–555.
948. Galleni M. *I partigiani sovietici nella Resistenza italiana.* Roma: Editori Riuniti, 1967. 254 p.
949. Galleni M. *Ciao, russi: Partigiani sovietici in Italia, 1943–1945.* Venezia: Marsilio Editori, 2001. 176 p.
950. Gentile C. *German soldiers and their experience with mass violence in Italy in the summer of 1944 / Society of Military History.* 2019. № 5. P. 44–55.
951. Gentile C., Klinkhammer L. *I signori del terrore. Polizia nazista e persecuzione antiebraica in Italia (1943–1945) // L'apparato centrale della Sicherheitspolizei in Italia: struttura, uomini e competenze / ed. S. Berger.* Sommacampagna, 2016. P. 37–68.
952. Gentile C. *I crimini di guerra tedeschi in Italia 1943–1945.* Torino: Einaudi, 2015. 518 p.
953. Gentile C. *La divisione Hermann Göring in Toscana // La politica del massacro. Per un atlante delle stragi naziste in Toscana / G. Fulveti, F. Pelini (Eds.).* Naples, 2006. pp. 213–240.
954. Gentile C. *La Wehrmacht in Toscana: immagini di un esercito di occupazione: 1943–1944. Toscana tra passato e presente.* Rome: Carocci, 2006. 197 p.
955. Gentile C. *Le stragi nazifasciste in Toscana: 1943–1945. Guida archivistica alla memoria: gli archivi tedeschi.* Rome: Carocci. 2005. 176 p.

956. Gentile C. La Wehrmacht tra il Mar Ligure e il Po. Difesa costiera e repressione antipartigiana // *Quaderno di Storia Contemporanea*. 1995. № 17/18. P. 27–58.
957. Gentile C. Le forze tedesche di occupazione e il fronte delle Alpi occidentali // *Il presente e la storia*. 1994. № 46. pp. 57–123.
958. Gentile C. Tedeschi in Italia. Presenza militare nell'Italia nord-occidentale // *Notiziari dell'Istituto Storico della Resistenza in Cuneo e Provincia*. 1991. №. 40. pp. 15–56.
959. Gentile C. Wehrmacht und Waffen-SS im Partisanenkrieg: Italien 1943–1945. Paderborn: Schöningh, 2012. 466 p.
960. Gigli G. *La Seconda Guerra Mondiale (1939–1945)*. Bari: Laterza, 1951. 698 p.
961. Gildea R. *Fighters in the Shadows: A New History of the French Resistance*. Boston: Harvard University Press, 2015. 608 p.
962. Gimelli F. *La Resistenza in Liguria. Cronache militari e documenti*. Roma: Carocci, 2005. 384 p.
963. Ginzburg N. *Lessico familiare*. Milano: Mediasat, 2003. 222 p.
964. Ginzburg L. *Lettere dal confine 1940–1943* // a cura di L. Margoni. Torino: Einaudi, 2004. 377 p.
965. Giovana M. *La Resistenza in Piemonte. Storia del C.L.N. regionale*. Milano: Feltrinelli, 1962. 487 p.
966. Giovana M. *Storia di una formazione partigiana*. Torino: Einaudi, 1964. 547 p.
967. Giovana M. *Guerriglia e mondo contadino. I garibaldini nelle Langhe*, Bologna: Cappelli, 1988. 256 p.
968. Gordon B. *Historical Dictionary of World War II France: The Occupation, Vichy, and the Resistance, 1938–1946*. Portsmouth : Greenwood Publishing Group, 1998. 464 p.
969. Gracci A. *Brigata Sinigaglia*. Napoli: Laboratorio Politico, 1995. 206 p.
970. Green R. *Vive la France : the French Resistance during World War II*. New York : F. Watts, 1995. 63 p.
971. Gremmo R. *I comunisti di Bandiera rossa: l'opposizione rivoluzionaria del Movimento comunista d'Italia (1944–1947)*. Biella: Edizioni ELF, 1996. 372 p.

972. Grenard F. *Maquis noirs et faux maquis. 1943–1947*. Paris, Vendémiaire, 2013. 190 p.
973. Grenard L. *Les Maquisards*. Paris, Vendémiaire, 2019. 616 p.
974. Guerrino F. *Partigiani Russi nel Reggiano*. Reggio Emilia: Tecnostampa, 1970. 156 p.
975. Hastrup J. *Europe Ablaze: An Analysis of the History of the European Resistance Movements, 1939–45*. Odense: Odense University Press. 1978. 557 p.
976. Hastrup J. *Resistance in Europe 1939–1945: A complete history*. Odense: Odense University Press, 1981. 566 p.
977. Hawes S., White R. *Resistance in Europe 1939–1945*. London: Allen Lane, 1975. 218 p.
978. Henry P. *Jewish Resistance Against the Nazis*. Washington: The Catholic University of America Press, 2014. 460 c.
979. I notiziari della Gnr della provincia di Vercelli all'attenzione del Duce: 2a edizione, in formato elettronico: Istituto per la storia della Resistenza e della società contemporanea nel Biellese, nel Vercellese e in Valsesia / Introduzione e cura di Piero Ambrosio. Varallo, 2012. 213 p.
980. Internes du Vernet decedec // *Le Vernet. Bulletin*. 1974. № 4. P. 23–27.
981. Joukovsky A. *Histoire de l'Ukraine*. Paris: Dauphin, 1993. 287 p.
982. Jurado C., Thomas N. *Wehrmacht Auxiliary Forces*. London, 2000. 136 p.
983. Klimtchuk I. A. *Expose narratif Ukrainian de l'histoire transnationale de la resistance francaise au cours de la Seconde guerre mondiale // Naukowy i innowacyjny potencjał prezentacji: kolekcja prac naukowych «ΛΟΓΟΣ» z materiałami Międzynarodowej naukowo-praktycznej konferencji, Opole, 18 listopada 2018 r. Obukhov : Drukarnia PE Gulyaeva V. M., 2018. Tom 5. S. 53–58.*
984. Klimchuk Y., Ozeryanska I. *Medal of the Italian Resistance Movement during the Second World War // Zbornik abstraktov Medzinárodná numizmatická konferencia «Numismatica centroeuropaea IV»*. Kremnica (SK), 23–26 september 2019. Kremnica (Slovakia) : NBS – Muzeum minci a medaili Kremnica, 2019. P. 61.
985. Klimtchouk I., Filiniouk A. *Georgi Chibanoff: emigre, membre de la brigade*

internationale, participant au mouvement de la Résistance en France // La science et la technologie à l'ère de la société de l'information: coll. de papiers scientifiques «ΛΟΓΟΣ» avec des matériaux de la conf. scientifique et pratique internationale, Bordeaux, 3 mars, 2019. Bordeaux : OP «Plateforme scientifique européenne», 2019. V.4. P. 12–19.

986. Klinkammer L. L'occupazione tedesca in Italia (1943–1945). Torino: Bollati Boringhieri, 1996. 597 p.

987. Kosyk W. L'Ukraine et les Ukrainiens. Paris: Publ. de l'Est Européen, 1993. 174 p.

988. Kosyk W. Les Ukrainiens dans la Résistance française. Paris: Publications de l'Est Européen, 1994. 40 p.

989. Kosyk W. L'Ukraine en France sous l'Occupation // L'Est Européen. n. 254. Juin. 1999. P. 9.

990. Kromicheff P. Certains n'avaient jamais senti l'odeur de la poudre - Forêt de Châtillon-sur-Seine, 10 juin 1944. Précy-sous-Thil: Edition de l'Armancon, 2014. 123 p.

991. La Participation des Communistes au Comité Français de la Libération Nationale / Les Cahiers du Communisme. 1944. № 1. P. 76–78.

992. La Repubblica partigiana della Carnia e dell'Alto Friuli / [cur. A. Buvoli, G. Corni, L. Ganapini, A. Zannini]. Mulino, 2013. 336 p.

993. La Resistenza italiana. Dall'opposizione al fascismo alla lotta popolare. Milano: Mondadori, 1975. 298 p.

994. Laffont R. Histoire de la Résistance en France. T. 3: novembre 1942 – septembre 1943. Paris, 1972. 717 p.

995. Laroche G. On les nommait des étrangers. Les immigrés dans la Résistance. Paris: Éditeurs Français Réunis, 1965. 477 p.

996. Lauritzen R. Cammina fratello... cammina 1943–1945. Firenze: Mattioli, 2015. 123 p.

997. Lazagna G. B. (Carlo). Ponte rotto : testimonianza di un partigiano della divisione garibaldina Pinan-Cichero; prefazione di Bini. 2. ed. Novi Ligure : Quaderni de «Il Novese», 1966. 295 p.

998. Les ukrainiens en France: memoires eparpillees / [par Jean-Bernard Dupont-

Melnyczenko]. Paris : Ed. Autrement, 2007. 192 p.

999. Lesage R. Les Ukrainiens dans le Pas-de-Calais pendant la Seconde Guerre Mondiale // Dans migrations, transferts, échanges dans le Nord de la France. 49-e congrès des sociétés savantes du Nord de la France. Cercle d'Etudes du Pays Boulonnais. 2009. P. 131–144.

1000. L'Huillier F. Libération de l'Alsace. Paris: Hachette, 1975. 240 p.

1001. L'insurrezione in Piemonte / Istituto storico della Resistenza in Piemonte. Milano: Franco Angeli, 1987. 508 p.

1002. Liaigre F. Les FTP: Nouvelle histoire d'une résistance. Paris: éd. Perrin, 2015. 350 p.

1003. Linasi M. Koroški partizani: protinacistični odpor na dvojezičnem Koroškem v okviru slovenske Osvobodilne fronte. Celovec: Mohorjeva založba, 2010. 804 p.

1004. L'insurrezione in Piemonte / Istituto storico della Resistenza in Piemonte, Milano: Franco Angeli, 1986. 548 p.

1005. Loches pendant la guerre 1939–1944. Tours: ADIRP 37, 2014. 56 p.

1006. Lombardi P. L'illusione al potere. Democrazia, autogoverno regionale e decentramento amministrativo nell'esperienza dei CLN (1944-1945). Milano: Angeli, 2003. 321 p.

1007. Lormier D. La Résistance. Paris: Edité par Gründ, 2012. 96 p.

1008. Lotta armata e resistenza delle forze armate italiane all'estero / Autore principale Mannucci, Lando. Milano : F. Angeli, 1990. 680 p.

1009. Lusseyran J., Cameron E. And there was light : the extraordinary memoir of a blind hero of the French resistance in World War II. California : New World Library, 2014. 304 p.

1010. Lysenko O., Pavlovska S., Hrytsiuk V. The Soviet Special Propaganda in the Second World War. Target: the Romanian Army // Codrul Cosminului. XXV. 2019. No. 2. p. 341–368.

1011. Magocsi Paul R. A History of Ukraine. Toronto: University of Toronto Press, 1996. 784 p.

1012. Maistrello F. XX Brigata Nera. Attività squadrista in Treviso e provincia

(luglio 1944 – aprile 1945). Treviso: ISTRESCO, 2006. 260 p.

1013. Majanlahti A., Osti A. Roma occupata 1943–1944. Roma: il Saggiatore, 2010. 318 p.

1014. Maksimov N. Repatriation of Soviet Citizens Shipped by Fascists for Forced Labor Bulletin of the Kalmyk Institute for Humanities of the Russian Academy of Sciences, 2018. Vol. 36. Is.2. P. 68–78.

1015. Mantelli B. Le relazioni militari tedesche sul disarmo delle truppe italiane nell'Alessandrino dall'8 al 9 settembre 1943 // Quaderno di Storia Contemporanea. 1990. № 8. pp. 129–143.

1016. Mantelli B. 8 settembre 1943: il disarmo delle truppe italiane nell'Italia nordoccidentale // Mezzosecolo. 1989 (in realtà 1992). № 8. pp. 155–189.

1017. Manzari G. La partecipazione della Marina alla guerra di liberazione (8 settembre 1943 – 15 settembre 1945). Roma: Militare, 2016. 256 p.

1018. Marcot F. Dictionnaire historique de la Résistance. Paris: Bouquins, 2006. 1198 p.

1019. Mazzola N. Pietro aspetta il sole: cronache partigiane. Roma: Farri, 1960. 266 p.

1020. Memorie di quartiere. Frammenti di storia e di Resistenza nell'Appio e Tuscolano 1943-1944 / a cura G. Mogavero, A. Parisella. Roma: Edilazio 2007. 432 p.

1021. Mendikulova G., Nadezhuk E., Klimchuk Yu. Unconquered: Pages of the Joint Fight of Kazakhs and Ukrainians in the European Movement of Resistance // Вестник КазНУ: Серия историческая. Казахский национальный университет им. Аль-Фараби. № 4 (91). 2018. С. 4–9.

1022. Mendikulova G. M., Nadezhuk E. A. The Participation of Kazakhs in The Resistance Movement in France and Italy during the World War II: Problem Posing // Вестник КазНУ. Серия историческая. 2018. № 3 (90). P. 9–15.

1023. Mendikulova G., Nadezhuk E., Akatayeva A. New Documents on Kazakhs in the European Resistance Movements during World War II // Journal of Modern Turkish History. Vol. 15. Iss. 29. Spring 2019. P. 205–226.

1024. Menegaldo H. Les russes dans le Sud-Ouest de la France // Slavica Occitania.

1998. № 7. P. 165–166.

1025. Mignemi A. Storia fotografica della Resistenza. Torino: Bollati Boringhieri, 1995. 198 p.

1026. Minardi M. Disertori alla macchia. Militari dell'esercito tedesco nella Resistenza parmense. Bologna: Clueb, 2007. 130 p.

1027. Monod C. La Région D : Rapport d'activité du Maquis de Bourgogne-Franche-Comté (mai-septembre 1944). 2e édition revue et corrigée. Broché: Aiou, 1994. 231 p.

1028. Montagnon P. Les maquis de la Libération, 1942–1944. Paris: Pygmalion. 411 p.

1029. Monte Cassino 1944 / [zespół aut. Z. Wawer, B. Polak, M.ł Polak i M. Skotnicki]. Warszawa : Muzeum Wojska Polskiego, 2014. 279 s.

1030. Moranino L. 4 giugno 1944: l'eccidio di piazza Q. Sella. Biella : Comune di Biella, 1984. 43 p.

1031. Moranino L. Il primo inverno dei partigiani biellesi. [Borgosesia] : Istituto per la storia della Resistenza e della società contemporanea in provincia di Vercelli; [Cossato] : Associazione nazionale partigiani d'Italia, Comitato zona Cossato Valle Strona, 1994. II. 72 p.

1032. Morelli D. Diario di un partigiano russo: Val Trompia-Val Sabbia, 18-2-1944 /16-4-1944 // La Resistenza bresciana, 1974. № 5. pp. 65–84.

1033. Na Primorskem so izkopali puške. Ljubljana: Založba Borec, 1963. 254 p.

1034. Nadezhuk E. Kazakhs – participants of the Resistance Movement in French // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка. Вип. 11. 2018. С. 550–555.

1035. Netchaiev G. Opération (Jupiter) // Bing Bang. 1976. № 5. P. 82–83.

1036. Onofri N. S. Socialisti bolognesi nella Resistenza. Bologna: ed. La Squiera, 1965. 257 p.

1037. Onofri N. S. Documenti dei socialisti bolognesi sulla resistenza. I diari delle 3 brigate Matteotti. Bologna: ed. La Squiera, 1972. 301 p.

1038. O'Reilly C. Forgotten Battles: Italy's War of Liberation 1943–1945. New

York: Lexington Books, 2001. 365 p.

1039. Otto R., Keller R. Zur individuellen Erfassung von sowjetischen Kriegsgefangenen durch die Wehrmacht // Zahlen und Dimensionen. 2008. № 4. S. 557–602.

1040. Padoan G. (Vanni). Partigiani italiani e sloveni al confine orientale. Udine: Del Bianco, 1965. 750 p.

1041. Padoan G. (Vanni). Un'epopea partigiana alla frontiera tra due mondi. Udine: Del Bianco, 1984. 533 p.

1042. Peli S. La Resistenza difficile. Milano: Angeli, 1999. 356 p.

1043. Perrone R. La Resistenza a Roma. Roma: Macchiaioli, 1963. 41 p.

1044. Peschanski D. Les camps français d'internement (1938–1946). Paris: Université Panthéon-Sorbonne, 2000. 376 p.

1045. Petelin S. Gradnikova Brigada. Ljubljana: Založba borec in revija Naša obramba, 1982. 877 s.

1046. Petit V. Journal de marche 1944. Lyon. 54 p.

1047. Picco L. Partigiani sovietici nella Val d'Arzino: testimonianza sul Battaglione «Stalin» nel 1944 tratta da «I cavalieri della liberta»: quaderno di storia / introduzione di Bruno Steffe. Spilimbergo: ANPI, sezione di Spilimbergo, stampa 2002. XXXII. 111 p.

1048. Pierrard A. Le Jeune homme à la rose. Paris : Presses de la Cité, 1969. 187 p.

1049. Più duri del carcere / [Scritti di F. Parri (Maurizio), M. Zino, G. Bertonelli, M. Gherardi, G. Trombetta, P. L. Wronowski]. Genova: E. Degli Orfini, 1946. 360 p.

1050. Ponty J. Polonais méconnus: Histoire des travailleurs immigrés en France dans l'entre-deux-guerres. Université de Paris I, Panthéon-Sorbonne, 1988. 474 p.

1051. Previtali A. Dalmine e dalminesi nella resistenza : ricordi, episodi, documenti. Bergamo : ANPI-Dalmine, 1988. 45 p.

1052. Quazza G. Resistenza e storia d'Italia: problemi e ipotesi di ricerca. Milano: Feltrinelli, 1976. 472 p.

1053. Raimondi L. Mario Modotti «Tribuno»: storia di un comandante partigiano / Istituto friulano Movimento liberazione. Udine, 2002. 205 p.

1054. Ricca L. Bollengo, sul filo della memoria. Comune di Bollengo: tipografia

Gianotti, 2013. 47 p.

1055. Roberti A. Dal recupero dei corpi al recupero della memoria. Nicola Grosa e i partigiani sovietici nel Sacario della Resistenza di Torino. Torino : Impremix Edizioni Visual Grafika, 2014. 168 p.

1056. Roland P. The Jewish Resistance: Uprisings against the Nazis in World War II. London : Arcturus, 2017. 219 p.

1057. Rossi M. L'Armata Rossa al confine orientale (1941–1945). Gorizia: LEG, 2014. 300 p.

1058. Rossi M. I partigiani sovietici in Italia // Italy on the Rimland. Storia militare di una Penisola eurasiatica / a cura di Virgilio Ilari. T. 1. Roma: Nadir Media, 2019. P. 453–462.

1059. Rude F. Libération de Lyon et de sa région / [préface par Pascal Copeau]. Paris : Hachette littérature, 1974. 287 p.

1060. Rues R. E brief history of the SS-Police in Ossola and Lago Maggiore 1943-1945. Minusio: Éditions Insubrica Historica, 2018. 165 p.

1061. Santarelli E. Storia del movimento e del regime fascista. Vol. 2. Roma: Editori Riuniti, 1967. 597 p.

1062. Schreiber G. I militari internati nei campi di concentramento del terzo Reich 1943–1945. Roma: Ufficio Storico dello Stato Maggiore dell'Esercito, 1992. 791 p.

1063. Schroder J. Italiens Kriegsaustritt 1943. Die deutsche Gegenmassnahmen im italienischen Raum: Fall «Alarich» und «Achse». Studien und Dokumente zur Geschichte des Zweiten Weltkrieges herausgegeben vom Arbeitskreis für Wehrforschung in Stuttgart. Band 10. Göttingen, Musterschmidt-Verlag, 1969. 412 s.

1064. Secchia P., Moscatelli C. Il Monte Rosa e sceso a Milan. Torino: Einaudi, 1973. 673 p.

1065. Selmin F. La resistenza tra Adige e Colli Euganei. 2005. 123 p.

1066. Sogno E. Guerra senza bandiere. Bologna: Il Mulino, 1995. 232 p.

1067. Sorobey Ronald B. Ukrainians' fight for France // World War II. 2004. September. p. 42–48.

1068. Soufflet G. Maquisards russes en Bourgogne. Histoire du détachement

Leningrad 1943-1944. Paris : Éditions de l'Armançon, 2016. 191 p.

1069. Soufflet G., Beurier J. Les Téméraires : une histoire neuve de la Résistance, Cités et maquis à Montceau-les-Mines avant mai 1944. Paris :Nouvelle, 2020. 403 p.

1070. Stefanori M. La Resistenza di fronte alla persecuzione degli ebrei in Italia (1943–1945). Milano: Edizioni del CDEC, 2015. 202 p.

1071. Steffè B. Partigiani sovietici nella Valle d'Arzino, Trieste: ANPI di Spilimbergo, 2002. 218 p.

1072. Storchi M. Il sangue dei vincitori: saggio sui crimini fascisti e i processi del dopoguerra (1945–1946). Reggio Emilia: Aliberti, 2008. 286 p.

1073. Stovall T. Transnational France: The Modern History of a Universal Nation. Boulder, CO: Westview Press. 2015. 514 p.

1074. Streit C. Keine Kameraden. Die Wehrmacht und die sowjetischen Kriegsgefangenen 1941-1945. Bonn: J.H.W. Dietz, 1999. 448 p.

1075. Tesi di L. La 17a Brigata Garibaldi «Felice Cima». Storia di una formazione partigiana. Torino : Universita' degli Studi di Torino. 2007. 212 p.

1076. Tillon C. Les F.T.P. Temoignage pour server a l'histoire la Resistance. Paris, 1962. 686 p.

1077. Tollet A. La classe ouvrière dans la Résistance. Paris: Les Éditions sociales, 1969. 314 p.

1078. Tongiani M. Per volere del cuore. Resistenza apuana e contributo dei partigiani sovietici. Massa: Memoranda, 2019. 450 p.

1079. Torsiello M. Leoperazioni delle unità italiane nel settembre-ottobre 1943. Roma: Ufficio Storico dello Stato Maggiore dell'Esercito, 1975. 705 p.

1080. Ugo E., Noja S. Il cacciatore di giusti. Storie di non ebrei che salvarono i figli d'Israele dalla Shoah. Effatà, 2010. pp. 119–125.

1081. Valori A. La campagna di Russia: Csir-Armir 1941–1943. Vol. 2. Roma : Grafica Nazionale, 1950–1951. 814 p.

1082. Varnier G. Roma «città sacra» e «città aperta» nella seconda guerra mondiale // Rivista di Studi Politici Internazionali. 2003. Vol. 70. No. 2 (278). pp. 255–266.

1083. Verneret H. Que faisiez-vous au temps chaud ? (Maquis Louis). Paris: Desvignes, 1972. 200 p.
1084. Verneret H. Teenage Resistance Fighter: With the Maquisards in Occupied France. Paris: Casemate, 2017. 145 p.
1085. Vers les combats décisifs // L'Humanité. 9 Juin 1944. P. 1–2.
1086. Veyret P. Histoire de la résistance en Saône-et-Loire: maquis, forces spéciales et SAS. Châtillon-sur-Chalaronne : Editions La Taillanderie, 2001. 196 p.
1087. Villa M., Rinaldi M. Dal ventasso al fuso: Guerra partigiana nelle valli dell'Enza e del Parma. Parma: Battei, 1988. 438 p.
1088. Virginie Le Mignon. Le fonds Lhermitte // Histoire et Mémoire. 1999. № 19. P. 4.
1089. Visintin P. Romano il Mancino e i Diavoli Rossi. Udine : Kappa Vu, 2002. 174 p.
1090. Vommaro R. La Resistenza dei cattolici a Roma (1943-1944). Roma: Odradek, 2009. 256 p.
1091. Vratuša A. Dalle catene alla libertà. La Rabska brigada, una brigata partigiana nata in un campo di concentramento. Resistenza storia. Udine: Kappa Vu, 2011. 196 p.
1092. Wieviorka O. Histoire de la Résistance (1940–1945). Paris: Éditions Perrin, 2013. 574 p.
1093. Wieviorka O. The French Resistance. Belknap Press: An Imprint of Harvard University Press. 2016. 592 p.
1094. Y. Le Maner. Le train de Loos: le grand drame de la déportation dans le Nord-Pas-de-Calais. Tatinghem, 2003. 263 p.
1095. Žiljajev G. Kaj nas je povezovalo? Zapisi 1943-1945. Nova Gorica: Odbor skupnosti 30. div.: OOZZB, 2004. 156 p.

Автори́ферати дисертацій і дисертації

1096. Андрі́їв Е. П. Мобілізація трудово́го населення Галичини нацистською Німеччиною (1941–1944 рр.): автори́ф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. іст. наук: спец. 07.00.01 Історія України / Е. П. Андрі́їв. Львів, 2010. 16 с.

1097. Гальчак С. Д. «Остарбайтери» з Поділля. (1942–1947): дис. на здоб. наук. ступ. канд. іст. наук: спец. 07.00.01 Історія України / Гальчак С. Д. Київ, 2002. 194 с.
1098. Гладкий С. П. Деятельность советских коммунистов в европейском движении Сопротивления (на материалах Франции, Италии, Польши): автореф. дис. на соиск. уч. степ. канд. ист. наук: спец. 07.00.02 Отечественная история / С. П. Гладкий. Иванов, 1982. 22 с.
1099. Гриневич В. А. Национальные проблемы в Красной армии в период освобождения Украины от немецко-фашистских захватчиков: дис. канд. ист. наук: спец. 07.00.01 Історія України / Гриневич В. А. Киев, 1994. 232 с.
1100. Елисаветский С. Я. Интернациональная солидарность трудящихся во французском Сопротивлении в период підготовки и в ходе антифашистського вооружённого восстания (1943–1944 гг.): дис. канд. ист. наук: спец. 07.00.03 Всеобщая история / Елисаветский С. Я. Київ, 1976. 212 с.
1101. Зайцева Н. Л. Советские граждане в западноевропейском движении Сопротивления (1942–1945 гг.): автореф. дис. на соиск. уч. степ. канд. ист. наук: спец. 07.00.02 Отечественная история. Москва, 1983. 21 с.
1102. Кудрицький А. В. Трудящі Радянської України в антифашистському русі опору народів Західної Європи (Франція, Бельгія, Італія) 1942–1945 рр. : дис. канд. іст. наук: спец. 07.00.01 Історія України / Кудрицький А. В. Київ, 1967. 327 с.
1103. Лапан Т. Вербування і депортація населення України до Німеччини та умови його праці і побуту у неволі (1939–1945 рр.): дис. канд. іст. наук: спец. 07.00.01 Історія України / Лапан Т. Львів, 2005. 235 с.
1104. Лахно В. І. Українські остарбайтери в Третьюму Рейху та Радянському Союзі (1941–1953 рр.): історико-антропологічний аналіз на матеріалах Полтавщини: дис. канд. іст. наук: спец. 07.00.01 Історія України / Лахно В. І. Миколаїв, 2013. 180 с.
1105. Меляков А. В. Масові джерела з історії депортації цивільного населення Харківщини до Німеччини в період 1941–1943 рр.: дис. канд. іст. наук: спец. 07.00.06 Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни / Меляков А. В. Харків, 2002. 205 с.
1106. Пастушенко Т. В. Остарбайтери з України: вербування, примусова

праця, репатріація (історико-соціальний аналіз на матеріалах Київщини): дис. канд. іст. наук: спец. 07.00.01 Історія України / Пастушенко Т. В. Київ, 2007. 238 с.

1107. Скотони Дж. История боевых действий советских войск против 8-й итальянской армии в годы Великой Отечественной войны 1942–1943 гг.: дис. док. ист. наук: спец. 07.00.02. Отечественная история / Скотони Дж. Воронеж, 2016. 448 с.

1108. Турыгина Н. В. Русская эмиграция во Франции в годы Второй мировой войны: дис. канд. ист. наук: спец. 07.00.02 Отечественная история / Турыгина Н. В. Санкт-Петербург, 2017. 190 с.

Довідкова та енциклопедична література

1109. Александр Иванович Никитенко // Энциклопедия Бердянска. Т. 1. А-Л. Историко-краеведческий, общественно-политический справочник. Бердянск: «Південна Зоря», 2013. 864 с.

1110. Кубійович В. Українська еміграція після 1945 року. Енциклопедія українознавства: в 2 т. / [під гол. ред. В. Кубійовича і З. Кузелі]. Мюнхен; Нью-Йорк : Наукове товариство ім. Т. Шевченка, 1949. Т. 1. Ч. II. С. 596–600.

1111. Симоненко Р. Г., Хало Л. Г. Березняк Євген Степанович // Енциклопедія історії України: В 10 т. / [редкол.: В. А. Смолій]. Київ : Наук. думка, 2005. Т. 1 : А-В. С. 230.

1112. Encyclopedia of Ukraine / [ed. by Volodymyr Kubijovyč and Arkadii Zhukovsky]. Toronto: University of Toronto Press, 1984. 30 p.

1113. Secchia P. Enciclopedia dell'antifascismo e della Resistenza. Vol. 3: Н-М. Milano: La Pietra 1968. 4643 p.

Інтернет-ресурси

1114. Атоян Г. Помнит Италия Сергея Папазяна // URL: http://gazeta-ra.info/index.php?ELEMENT_ID=11408 (Дата звернення: 05.11.2019).

1115. Бондаренко В. «Третя хвиля» української еміграції і вільнокозацький рух у 1945–1952 рр. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2014. Вип. XXXVIII. С. 199–202 // URL:

http://istznu.org/dc/file.php?host_id=1&path=/page/issues/38/37.pdf (Дата звернення: 27.07.2020).

1116. Вікторів (Петров) Григорій Петрович // URL: <http://cn.archives.gov.ua/fonds/rad/osob/viktorov.html> (Дата звернення: 02.03.2018).

1117. Вовк А. Ю. Русские бойцы интернациональных бригад и члены эмигрантских организаций в лагерях Франции // Электронный научно-образовательный журнал «История». 2019. Т. 10. Выпуск 2 (76) // URL: <https://history.jes.su/s207987840004618-8-1/> (Дата звернення: 16.04.2019).

1118. Гедзь В. Репатріанти Другої світової: сумнівне «визволення» для українців // URL: <https://nationalcorps.org/repatrianti-drugoi-svitovoi-sumnivne-vizvolennya-dlya-ukrainciv/> (Дата звернення: 10.12.2020).

1119. Гордиенко Григорій Афанасьевич (1906–1953 гг.) // URL: http://anihovka1.ucoz.ru/index/uchastniki_velikoj_otechestvennoj_vojny/0-102 (Дата звернення: 20.03.2020).

1120. Гриневиц В. Расколота память: Вторая мировая война в историческом сознании украинского общества // Необоснованный запас. 2005. № 2 // URL : <https://myrotvorets.news/raskolotaia-pamiat-vtoraia-myrovaia-vo/> (Дата звернення: 05.06.2020).

1121. Гринкевич Д. Цветы свободы: в Италии открыли монумент советскому партизану // URL: <https://iz.ru/1076725/dmitrii-grinkevich/tcvety-svobody-v-italii-otkryli-monument-sovetskomu-partizanu> (Дата звернення 25.10.2020).

1122. Драмбян Т. С. Из истории антифашистской борьбы коммунистов-армян во Франции // URL: <http://lraber.asj-oa.am/939/1/42.pdf> (Дата звернення: 22.11.2019).

1123. Дубовичі в роки Великої Вітчизняної війни // URL : http://krolrada.gov.ua/wpcontent/uploads/2015/04/Dubovichi_v_roki_Velikoi_Vitchiznyano_i_viyuni.pdf (Дата звернення: 15.04.2019).

1124. Дьякова Е. Наш земляк Иван Фомичов – участник французского Движения Сопротивления // URL: <https://mykharkov.info/interesno/znamenitye-zhiteli/nash-zemlyak-ivan-fomichov-uchastnik-frantsuzskogo-dvizhesoprotivleniya-87415.html> (Дата звернення: 28.01.2020).

1125. Дьякова Е., Талалай М., Климчук Ю. «Дьяволо росси»: как харьковчанин Владимир Тулиско стал итальянским партизаном // URL : <https://mykharkov.info/news/dyavolo-rossi-kak-harkovchanin-vladimir-tulisko-stal-italyanskim-partizanom-61188.html>. (Дата звернення 25.10.2020).

1126. Кутя В., Бретон А., Жукова Т. Против общего врага: участие брянцев во французском движении Сопротивления во время Второй мировой войны // URL:<https://docplayer.ru/27700077-Francuzskoe-soprotivlenie-harakteristika.html> (Дата звернення: 02.02.2020).

1127. Лазарева А. Європейськими стежками війни // URL: <http://tyzhden.ua/History/78531> (Дата звернення: 28.01.2019).

1128. Марусик Т. Про Павла Миколенка, парижанина, який пережив голод // URL : <https://www.radiosvoboda.org/a/910354.html> (Дата звернення: 19.09.2017)

1129. Марусик Т. Масові захоронення українців під час 2 Світової війни // URL : <https://www.radiosvoboda.org/a/915885.html> (Дата звернення: 28.04.2020).

1130. Мой пост о русском бойце Сопротивления во Франции помог найти его родных в Донецке // URL : <https://tanya-mass.livejournal.com/4724925.html> (Дата звернення: 23.03.2019).

1131. Мороз В. Українська могила в Італії: забута історія Ярослава Явного // URL: <https://te.20minut.ua/Nashe-mynule/ukrayinska-mogila-v-italiyi-zabuta-istoriya-yaroslava-yavnogo-10463503.html> (Дата звернення: 12.01.2018).

1132. Нікітіна М. Знати свою долю ніхто не може // URL: <http://www.genova.org.ua/znati-svoyu-dolyu-nixto-ne-mozhe/> (Дата звернення: 24.11.2019).

1133. Николай Буянов. Итальянское каприччио. (1988) // URL: <https://www.youtube.com/watch?v=GcjJN9CoCCY> (Дата звернення: 17.05.2020).

1134. Німецькі концентраційні табори на території Італії // URL: <http://www.moosburg.org/info/stalag/laglist.html#italien> (Дата звернення: 23.11.2019).

1135. Подвигів краян яскраві сторінки: полтавці у європейському Русі Опору в роки Другої світової війни // URL: http://libgonchar.org/index.php?option=com_content&view=article&id=100%3Aqq&catid=

61&Itemid=28&lang=uk (Дата звернення: 14.02.2020).

1136. Советские партизаны в Италии // URL: <http://www.lavita-odessita.com/partigiani.html> (Дата звернення: 18.08.2019).

1137. Третяк Григорий Радионович // URL: <http://polk.inter.ua/ru/polk/2434-tretiakhryhoryi-rodyonovych> (Дата звернення: 10.01.2018).

1138. Римська Н. «Півтора міста» Анджея Хцюка // URL: https://zaxid.net/pivtora_mista_andzheya_htsyuka_n1236074 (Дата звернення: 21.10.2019).

1139. Федько А. В., Федько Ю. В., Каліберда Ю. Ю. Український Національний Союз у Франції: історія створення та громадсько-політична діяльність (1932–1949) // URL: http://www.rusnauka.com/7_NND_2009/42845.dos.htm (Дата звернення: 21.12.2019).

1140. Фецюк Н. Чернівецькі Гузари // URL: <https://zbruc.eu/node/58705> (Дата звернення: 18.08.2019).

1141. Хрієнко М. Українці за Уралом... // URL: <https://www.krugozormagazine.com/show/kolyma.133.html> (Дата звернення: 15.03.2020); Советские партизаны в Италии // URL: <http://www.lavita-odessita.com/partigiani.html> (Дата звернення: 18.08.2019).

1142. Шарпак Георгій // URL : <http://lib.sowa.com.ua/InPor/sharpak.htm> (Дата звернення: 20.10.2017).

1143. Шеметилло Георгий Феофилович // URL: <https://polk.inter.ua/uk/polk/32461-shemetillo-georgiy-feofilovich> (Дата звернення: 20.05.2019).

1144. Щербина М. Зигзаги долі Кирила Ружина // URL: <http://www.horodysche.org.ua/?id=25> (Дата звернення: 24.06.2019).

1145. Шибанов Г. В. Это было во Франции (1966 г.). Из архива А. Н. Кочеткова // URL: <https://gsru.t-n-v.com/произведения/1966> (Дата звернення: 09.12.2018).

1146. Alfonso D. Roberto Kasman: «Così mio fratello, il comandante Marco» // URL:http://www.repubblica.it/speciali/cultura/partigiani/liberta/2017/04/18/news/_roberto_k

asman_cosi_mio_fratello_il_comandante_marco_mi_salvo_dai_nazisti_-161886809/(Дата звернення: 20.11.2017).

1147. Arboit G. Introduction à l'histoire des prisonniers soviétiques en Alsace et en Lorraine pendant la Seconde Guerre mondiale // Empreinte militaire en Lorraine (01-2014) // URL: <http://www.lavita-odessita.com/partigiani.html> (Дата звернення: 18.08.2019)

1148. Diari Storici dei Reparti partigiani della Provincia di Treviso. // URL: <http://www.istresco.org/images/archivio/materialiDigitalizzati/DiariStorici.pdf> (Дата звернення: 15.03.2020).

1149. Belloci R. La Résistance dans le Pays-Haut. 2014. P. 9 // URL : <http://lesenfantsdejoudreville.fr/wp-content/uploads/2018/10/La-r%C3%A9sistance-dans-le-Pays-Haut-par-Rio-Belloci.pdf> (Дата звернення: 15.02.2020).

1150. Bochuberg C. David Rapoport ou l'honneur juif du refus face à l'oppression // URL: <http://www.ajpn.org/personne-David-Rapoport-1554.html>. (Дата звернення: 12.09.2019).

1151. BUJANOV Nicolaj // URL : <https://www.quirinale.it/onorificenze/insigniti/311641> (Дата звернення: 21.03.2020).

1152. Civago di Villa Minozzo (RE), Loc. Case Cattalini: il Monumento // URL: <http://www.cnj.it/PARTIGIANI/monumenti/CIVAGO/index.htm>. (Дата звернення: 7.11.2019).

1153. CLISCI Joseph [CLISCI Iosif, dit] // URL: <https://maitron.fr/spip.php?article20188> (Дата звернення: 20.03.2020).

1154. Comité du souvenir des soldats ukrainiens morts pour le France. Colonel Victor Petit.1944 // URL: <https://docplayer.fr/22260408-Comite-du-souvenir-des-soldats-ukrainiens-morts-pour-le-france-lyon-colonel-victor-petit-journal-de-marche-1944.html> (Дата звернення: 12.08.2020).

1155. Commemorazione del partigiano Aleksandr Klimentevic Nakorcemnij // URL :Gonzaga (MN), 19 dicembre 1944 // URL: http://resistenzamappe.it/regione/pianura/gonzaga_1944 (Дата звернення: 20.01.2020).

1156. Cronologia Resistenza in Val Sangone // URL: http://valsangoneluoghiememoria.altervista.org/?page_id=983 (Дата звернення: 07.11.2019).

1157. Giaveno – toponomastica della Resistenza // URL: <http://valsangoneluoghimemoria.altervista.org/?p=2680> (Дата звернення: 07.11.2019).

1158. Dall'Ucraina a Gonzaga per ricordare lo zio Caduto nella battaglia partigiano URL: // http://www.comune.gonzaga.mn.it/servizi/notizie/notizie_fase02. (Дата звернення: 18.11.2019).

1159. Il Partigiano Campana // URL: http://win.piemontemese.it/pm_archivio.asp?articolo=2722&archivio=2016_03&offset= (Дата звернення: 07.11.2019).

1160. In Memoria delle Vittime dell'ordigno bellico esploso il 15-05-1945 // URL: https://www.anpireggioemilia.it/wpc/ads/2018/03/Report_Luzzara_Finito.pdf (Дата звернення: 01.11.2019).

1161. Jaladieu C. Georges Charpak (1924–2010) // URL: <http://www.lyceejoffre.net/cpge/blog/2010/10/15/georges-charpak-1924-2010> (Дата звернення: 20.01.2020).

1162. Le donne nella Resistenza // URL: <https://www.anpi.it/storia/196/le-donne-nella-resistenza> (Дата звернення: 17.01.2020).

1163. Lesage R. Les Ukrainiens dans le Pas-de-Calais pendant la Seconde Guerre // URL: http://www.persee.fr/doc/russe_1161-0557_2005_num_27_1_2262 (Дата звернення: 14.02.2020).

1164. L'identità nascosta di Bogdan e di altri 600 partigiani russi // URL: <https://www.lastampa.it/biella/appuntamenti/2019/09/07/news/l-identita-nascosta-di-bogdan-e-di-altri-600-partigiani-russi-1.37421317> (Дата звернення: 20.02.2020).

1165. Maroussia, venue d'Ukraine // URL: <http://ukraine-memoire.fr/les-ukrainiens-dans-le-pas-de-calais-pendant-la-seconde-guerre-mondiale/> (Дата звернення: 12.02.2020).

1166. Medaglia d'oro al valor militare // URL : <https://www.quirinale.it/onorificenze/ricerca/insegna/20> (Дата звернення: 21.03.2020).

1167. Ming W. Partigiani migranti. La Resistenza internazionalista contro il fascismo italiano // URL : <https://www.wumingfoundation.com/giap/2019/01/partigiani-migranti/> (Дата звернення: 12.05.2020).

1168. Mondiale // URL: <http://ukraine-memoire.fr/les-ukrainiens-dans-le-pas-de->

calais-pendant-la-seconde-guerre-mondiale/ (Дата звернення: 12.02.2020).

1169. Museo della Resistenza e Vita Sociale in Val Borbera «G.B. Lazagna» // URL: <https://www.anpi.it/luoghi-di-memoria/68/museo-della-resistenza-e-vita-sociale-in-val-borbera-gb-lazagna> (Дата звернення: 15.08.2020)

1170. Pagano E. Episodio di Piazza Quintino Sella, Biella 04.06.1944 // URL: <http://www.straginizifasciste.it/wpcontent/uploads/schede/Piazza%20Quintino%20Sella,%200Biella%2004.06.1944.pdf> (Дата звернення: 28.10.2019).

1171. Pavlova A. Les russes et les soviétiques en France durant la seconde guerre mondiale: entre collaboration et résistance. Paris: Université Paris 1 Panthéon – Sorbonne, 2015. 132 p. // URL: <https://dumas.ccsd.cnrs.fr/dumas-01256694/document> (Дата звернення: 03.03.2020).

1172. Resistenza a Roma: Una cronologia / a cura di Aldo Pavia // URL: <https://anpcnazionale.com/2014/04/11/cronologia-resistenza-roma-di-aldo-pavia/> (Дата звернення: 12.04.2020).

1173. Preone ricorderà il partigiano ucraino // URL: <https://messengeroveneto.gelocal.it/udine/cronaca/2016/02/16/news/preone-ricordera-il-partigiano-ucraino-1.12972505?ref=search> (Дата звернення 11.12.2020).

1174. Sergio Kasman // URL: <http://www.anpi.it/donne-e-uomini/1187/sergio-kasman> (Дата звернення: 30.12.2017).

1175. Skyba V. Commemorazione ufficiale di Jaroslav Javney // URL: <http://www.ucraina-friuli.it/?p=747> (Дата звернення: 12.01.2018).

1176. Storia del Friuli-Venezia Giulia – 7 febbraio 1945: l'assalto alle carceri di Via Spalato, a Udine // URL: <http://fvgincamper.blogspot.com/2016/11/storia-assalto-carceri-ud.html> (Дата звернення: 05.06.2020).

1177. Torelli D. La storia di Nikolaj Bujanov // URL: <https://davidetorelli.com/2018/07/07/la-storia-di-nikolaj-bujanov/> (Дата звернення: 15.05.2020).

1178. Torelli D. Nikolaj Bujanov. Il Partigiano Sovietico che dette la vita per Caviglia // URL: <https://davidetorelli.com/2019/12/06/nikolaj-bujanov-il-partigiano-sovietico-che-dette-la-vita-per-caviglia/> (Дата звернення: 15.05.2020).

ДОДАТКИ

Додаток А

Список публікацій здобувача за темою дисертації та відомості про апробацію результатів дослідження

А.1. Список публікацій здобувача за темою дослідження

Наукові праці, в яких опубліковано основні наукові результати дисертації

1. Filiniuk A. G., Klimchuk Y. A. Places of memory about participation from Ukrainians in the French resistance movement in the Second World War. *Східноєвропейський історичний вісник*. Дрогобич, 2019. Вип. 10. С. 153–162. DOI: <https://doi.org/10.24919/2519-058x.10.159188>.
2. Клімчук Ю. А. Подільський буковинець Йосиф Кліщ у французькому русі Опору. *Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича: Історія*. Чернівці : Чернівецький університет, 2016. № 2. С. 91–96.
3. Дьякова О. В., Клімчук Ю. А. Іван Фомичов – учасник французького Руху Опору періоду Другої світової війни. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. До 100-річчя Української революції 1917–1921 рр.* Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2017. Вип. 10. С. 448–460.
4. Filiniuk A. G., Mendikulova G. M., Klimchuk Y. A. The participation of representatives of Ukraine and Kazakhstan in the French resistance movement in the Second World war: transnational aspect. *Вісник Кам'янець-Подільського*

національного університету імені Івана Огієнка. *Історичні науки*. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2018. Вип. 11: До 100-річчя від заснування Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. С. 532–550.

5. Клімчук Ю. А. Пам'ятні місця про українців – учасників італійського Руху Опору в роки Другої світової війни: за підсумками студій останнього часу. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії* : зб. наук. пр. Рівнен. держ. гуманіт. ун-ту. Вип. 31. Кн. 2. Рівне : РДГУ, 2019. С. 111–123.

6. Клімчук Ю. А. Видання «Вісті з України» як джерело дослідження проблеми участі українців у французькому та італійському Русі Опору в роки Другої світової війни. *Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал* [Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, Ін-т історії України НАН України]. Київ, 2019. Вип. 4 (26). С. 41–54.

7. Filinyuk A. G., Klimchuk Y. A. Revue de l'edition: Soufflet G. Maquisards Russes en Bourgogne. Histoire du detachement Leningrad 1943–1944. Paris: Editions de L'armanson, 2016. 191 p. *Гілея: науковий вісник*. Київ : Вид-во «Гілея», 2020. Вип. 152 (№ 1). С. 262–265.

8. Філінюк А. Г., Клімчук Ю. А. Rues R. A brief history of the SS-Police in Ossola and Lago-Maggiore 1943–1945. Minusio (Switzerland): Edizioni Insubrica historica, 2018. 165 p. (Про працю Рафаеля Руєса «Коротка історія поліції СС в Оссола і Лаго-Маджоре 1943–1945 рр.». *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки*. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2020. Т. 30: До 70-річчя від дня народження академіка Валерія Смолія. С. 407–415.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

9. Філінюк А. Г., Клімчук Ю. А., Маценко Т. Н. Меморіальний музей імені Василя Порика як інститут формування історичної пам'яті про участь українців у французькому русі Опору. *Матеріали I-ї Міжнародної наукової історико-*

краєзнавчої конференції «Місто Хмельницький в контексті історії України» / [ред. кол.: Баженов Л. В. (голова), Єсюнін С. М. (співголова) та ін.]. Хмельницький, 2016. С. 425–432.

10. Клімчук Ю. А. Внесок Григорія Гуртового в вивчення проблеми участі українців в італійському русі Опору в роки Другої світової війни. *Другі Всеукраїнські краєзнавчі читання, присвячені пам'яті Григорія Гуртового*: наук. зб. / [упоряд.: А. Силук, А. Мельник]. Луцьк, 2016. С. 16–21.

11. Клімчук Ю. А. Шепетівчанин Яків Інгерман – учасник італійського Опору часів Другої світової війни (або єврейського Спротиву Голокосту...). *Матеріали наукової історико-краєзнавчої конференції з міжнародною участю «Хмельниччина: історія та сучасність»* / [ред. кол.: Баженов Л. В. (голова), Єсюнін С. М. (співголова, відп. ред.) та ін.]. Хмельницький, 2017. С. 338–342.

12. Клімчук Ю. А. Подоляни в єврейському Спротиві у Франції в роки Другої світової війни. *Матеріали XV Подільської наукової історико-краєзнавчої конференції присвяченої 100-річчю Української революції 1917–1921 рр., 100-річчю заснування Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка* / [редкол.: Копилов С. А. (співголова), Реєнт О. П. (співголова), Баженов Л. В. (відп. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський : ФОП Сисин О. В., 2017. С. 223–229.

13. Klimtchuk I. A. Expose narratif Ukrainian de l'histoire transnationale de la resistance francaise au cours de la Seconde guerre mondiale. *Naukowy i innowacyjny potencjał prezentacji: kolekcja prac naukowych «ΛΟΓΟΣ» z materiałami Międzynarodowej naukowo-praktycznej konferencji, Opole, 18 listopada 2018 r.* Obukhov : Drukarnia PE Gulyaeva V. M., 2018. T. 5. S. 53–58.

14. Клімчук Ю. А. Загін «Каховка» у візії транснаціональної історії французького Руху Опору періоду Другої світової війни. *Минуле і сучасність: Таврія. Херсонщина. Каховка: збірник матеріалів III Всеукраїнської науково-практичної краєзнавчої конференції (14–15 вересня 2018 р.)* / [упоряд. М. В. Гончар]. Каховка-Херсон : Гілея, 2018. С. 92–95.

15. Филинюк А. Г., Климчук Ю. А. Жители Украины в европейском движении сопротивления в годы Второй Мировой войны: транснациональный контекст. *Социо-гуманитарные науки в цифровом мире (12 апреля 2018 г.)*. Алматы : КазНИТУ имени К. И. Сатпаева. 2018. С. 36–42.

16. Klimtchouk I., Filiniouk A. Georgi Chibanoff: emigre, membre de la brigade internationale, participant au mouvement de la Resistance en France. *La science et la technologie à l'ère de la société de l'information: coll. de papiers scientifiques «ΛΟΓΟΣ» avec des matériaux de la conf. scientifique et pratique internationale, Bordeaux, 3 mars, 2019*. Bordeaux : OP «Plateforme scientifique européenne», 2019. V. 4. P. 12–19.

17. Klimchuk Y., Ozeryanska I. Medal of the Italian Resistance Movement during the Second World War. *Zbornik abstraktov Medzinárodná numizmatická konferencia «Numismatica centroeuropaea IV». Kremnica (SK), 23–26 september 2019*. Kremnica (Slovakia) : NBS – Muzeum minci a medaili Kremnica, 2019. P. 61.

18. Клімчук Ю. А. Пам'ятні місця про героя з України, подолянина Миколу Буянова – учасника італійського Руху Опору в роки Другої світової війни. *Пам'яткознавство: сучасні аспекти: матеріали всеукр. наук.-практ. онлайн-конференції з міжнародною участю, м. Кам'янець-Подільський, 15–16 травня 2020 р.* / [редкол.: В. В. Фенцур (гол. ред.), Л. В. Баженов, А. Л. Глушковецький та ін.]. Кам'янець-Подільський : ТОВ «Друкарня «Рута», 2020. С. 24–28.

Публікації, що додатково відображають наукові результати дисертації

19. Mendikulova G., Nadezhuk E., Klimchuk Yu. Unconquered: Pages of the Joint Fight of Kazakhs and Ukrainians in the European Movement of Resistance. *Вестник КазНУ: Серия историческая*. Казахский национальный университет им. Аль-Фараби. № 4 (91). 2018. С. 4–9.

20. Клімчук Ю. А. Деякі штрихи до участі запорожців у Русі Опору Франції в роки Другої світової війни. *Музейний вісник Запорізького обласного краєзнавчого музею. Историчні науки*. Запоріжжя, 2017. Вип. 17. С. 196–208.

A.2. Відомості про апробацію результатів дисертації

1. III міжнародна наукова конференція «Польща – Україна: спільні шляхи до свободи» (м. Житомир, Житомирський державний університет імені Івана Франка 4 листопада 2016 р.). Форма участі – заочна.

2. Міжнародний круглий стіл «Соціо-гуманітарні науки в цифровому світі» (м. Алмати, Республіка Казахстан, Казахський національний технічний університет ім. К. І. Сатпаєва, 12 квітня 2018 р.). Форма участі – заочна.

3. V міжнародна наукова конференція «Польща – Україна: спільні шляхи до свободи» (м. Житомир, Житомирський державний університет імені Івана Франка 5 жовтня 2018 р.). Форма участі – очна.

4. Міжнародна наукова конференція «Художній вимір та історичні контексти життєтворчості Івана Огієнка» (м. Кам'янець-Подільський, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 11–12 жовтня 2018 р.). Форма участі – очна.

5. Miedzynarodowa naukowo-praktyczna konferencja «Naukowy i innowacyjny potencjał prezentacji» (м. Ополе, Республіка Польща, 18 листопада 2018 р.). Форма участі – заочна.

6. International scientific and practical conference «Achievements and problems in the field of social sciences in the modern world» (м. Баку, Республіка Азербайджан, 6 грудня 2018 р.). Форма участі – заочна.

7. Conference scientifique et pratique internationale «La science et la technologie à l'ère de la société de l'information» (м. Бордо, Французька республіка, 3 березня 2019 р.). Форма участі – заочна.

8. Medzinárodná numizmatická konferencia International Numismatic Conference «Numismatica centro europaе IV» (м. Кремниця, Республіка Словаччина, 23–26 вересня 2019 р.). Форма участі – очна.

9. V Міжнародна науково-практична конференція «Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків» (м. Кам'янець-Подільський, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 7–8 жовтня 2019 р.). Форма участі – очна.

10. IX Міжнародна наукова конференція «Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії» (м. Рівне, Рівненський державний гуманітарний університет, 4–5 грудня 2019 р.). Форма участі – заочна.

11. V Міжнародна українсько-польська наукова конференція «Деміфологізація історії та творення патріотичних міфів: виклики для України та Польщі» (м. Київ, Київський університет імені Бориса Грінченка, 25 вересня 2020 р.). Форма участі – очна.

12. II Всеукраїнські краєзнавчі читання, присвячені пам'яті Григорія Гуртового (м. Торчин, Торчинський історичний музей імені Г. Гуртового, 29 вересня 2016 р.). Форма участі – очна.

13. Всеукраїнська наукова історико-краєзнавча конференція «Хмельниччина: історія та сучасність» (м. Хмельницький, 27 вересня 2017 р.). Форма участі – очна.

14. XV Подільська наукова історико-краєзнавча конференція, присвячена 100-річчю Української революції 1917–1921 рр. (м. Кам'янець-Подільський, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 17–18 листопада 2017 р.). Форма участі – очна.

15. III Всеукраїнська науково-практична конференція «Минуле і сучасність: Таврія. Херсонщина. Каховка» (м. Каховка, 14–15 вересня 2018 р.). Форма участі – очна.

16. Всеукраїнська науково-практична онлайн-конференція з міжнародною участю «Пам'яткознавство: сучасні аспекти» (м. Кам'янець-Подільський, 15–16 травня 2020 р.). Форма участі – очна.

17. VI Всеукраїнська наукова конференція із міжнародною участю «Кольори війни» (Друга світова війна 1939–1945 рр. в історії європейської цивілізації) (м. Кропивницький, Державний архів Кіровоградської області, 22 червня 2020 р.). Форма участі – очна.

18. Круглий стіл «Початок Другої світової війни та її наслідки для радянської України» (м. Кам'янець-Подільський, міська Ратуша, 17 вересня 2019 р.). Форма участі – очна.

19. VIII Конференція молодих учених Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка (м. Кам'янець-Подільський, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 5–6 жовтня 2016 р.). Форма участі – очна.

20. Звітна наукова конференція викладачів, докторантів і аспірантів за підсумками НДР у 2016 році (м. Кам'янець-Подільський, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 14–15 березня 2017 р.). Форма участі – очна.

21. IX Конференція молодих учених Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка (м. Кам'янець-Подільський, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 14–15 листопада 2017 р.). Форма участі – очна.

22. Звітна наукова конференція викладачів, докторантів і аспірантів за підсумками НДР у 2017 році (м. Кам'янець-Подільський, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 4–5 квітня 2018 р.). Форма участі – очна.

23. X Конференція молодих учених Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка (м. Кам'янець-Подільський, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 6–7 листопада 2018 р.). Форма участі – очна.

24. Звітна наукова конференція викладачів, докторантів і аспірантів за підсумками НДР у 2018 році (м. Кам'янець-Подільський, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 5–6 березня 2019 р.). Форма участі – очна.

25. XI Конференція молодих учених Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка (м. Кам'янець-Подільський, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 5–6 листопада 2019 р.). Форма участі – очна.

26. Звітна наукова конференція викладачів, докторантів і аспірантів за підсумками НДР у 2019 році (м. Кам'янець-Подільський, Кам'янець-Подільський

національний університет імені Івана Огієнка, 3–4 березня 2020 р.). Форма участі – очна.

27. XII Конференція молодих учених Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка (м. Кам'янець-Подільський, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 3–4 листопада 2020 р.). Форма участі – очна.

**Список українців – учасників французького Руху Опору
в роки Другої світової війни**
(сформований на основі аналізу джерел і літератури з даної теми)

№ п/п	ППП	Рік народження	Місце народження	Область участі в Спротиві	Доля після Другої світової війни
1.	Шевчуков Іван Іванович	1925	Одеса	Боєць французьких макі в департаменті Об.	Повернувся в СРСР
2.	Бойко Володимир Самійлович	20.06.1923	Новгородковський р-н Кіровоградської області	Працював на о. Джерсі. Боєць 1-ї Альпійської дивізії в районі Ліон-Марсель	Проживав у с. Оситняжки Новомиргородського району Кіровоградської області
3.	Вікторов Григорій Петрович	7.04.1913	с. Смолянка Куликівського району Чернігівської обл	Командиром роти партизан 1-ї Альпійської дивізії	Поранений 24.01. 1944 р.. Помер 17.02.1944 р. Похований на кладовищі неподалік Ліону
4.	Лабінський Федір Михайлович		м. Париж (батьки родом із Західної України)	Франтирер під керівництвом капітана Роше поблизу Гренобля	Повернувся в СРСР – смт Красне Буського р-ну Львівської області
5.	Пилипенко Іван Якович		с. Покошичі Коропського району Чернігівської області	Департамент Дордонь, в складі французького загону «Жаку-ле-Крокан». Начальник штабу, викладач військової справи	Загинув 24.04.1944 р. Похований в Ліможі.
6.	Кисельов		Дніпропетровськ	Там же. В складі	

	Сергій			інтернаціональном у підрозділу росіянина В. Олексієнка Командир роти	
7.	Шовкопляс (Шевкопляс) Микола		Крим	Там же. В складі інтернаціональном у підрозділу росіянина В. Олексієнка. Командир взводу	
8.	Рижников Іван		Полтава	Там же. В складі інтернаціональном у підрозділу росіянина В. Олексієнка	
9.	Попова Кіра		Харків	Там же. В складі інтернаціональном у підрозділу росіянина В. Олексієнка. Зв'язкова	
10.	Третяк Григорій Радіонович	1920	с. Надія Запорізького району Запорізької обл.	Боєць французького батальйону «Амількар», департамент Верхня В'єнна	Повернувся в СРСР
11.	Лабутін Іван		Чернігів	Боєць французького батальйону «Амількар», департамент Верхня В'єнна	Повернувся в СРСР
12.	Жереб'ятьєв Василь Васильович		Рівне	Департаменти Шер і Крез	Повернувся в СРСР
13.	Котов Олександр (Жак)		м. Шахтарськ Донецької області	Департамент Ендр, в складі бойової групи 8-го французького батальйону «Жан Шове»	
14.	Павловський Андрій		Кагарлицький район Київської області	У Бургундії, біля м. Діжон в загоні капітана Барра керував радянською групою	
15.	Малюков		м. Ровеньки на	Там же. Був бійцем	

	Михайло		Луганщині	групи А. Павловського	
16.	Мазуренко Прохор Ілліч		с. Германівка Обухівського р-ну Київської обл.	Там же. Боець групи А. Павловського	Загинув 1.08.1944 р. Похований в Діжоні
17.	Бачинський Василь		м. Городенка Івано- Франківської області	В районі Діжон- Бордо-Тулуза, партизан французького загону «Думас» 6-ї роті AS під командуванням капітана Гастона Дельпланга	
18.	Маркелов Данило Ілліч		Крим	В складі французького батальйону під командуванням Мішеля, що входив до північної підгрупи департаменту Ен, керував радянською групою	
19.	Колибас Федір Васильович		Вінницька область	Боець групи Д. Маркелова	
20.	Ногайський Іван Миронович		Чернігівська область	Боець групи Д. Маркелова	
21.	Долганов Василь		Київ	Департамент Верхня Савойя, діяв у великому підрозділі макі «Моріс Бланшар» («Ліберте Шері»)	Загинув біля м. Клюз (Мон- Саксонне)
22.	Гудзенко Дмитро Онисимович		Харківська область	Департамент Од і Нім, в інтернаціональн. підрозділі під командуванням Желобера Мореня та в 1-му Радянському полку у Франції під командуванням майора О. Казаряна	
23.	Сосинський		Луганськ	о. Олерон	Після війни

	Володимир Броніславович			департаменту Приморська Шаранта	проживав в Москві
24.	Орлов Володимир Іванович		м. Кривий Ріг Дніпропетровської області	о. Олерон департаменту Приморська Шаранта	Повернувся в СРСР
25.	Ковальов Олександр Іванович	5.08.1921	м. Київ	о. Олерон департаменту Приморська Шаранта	Загинув 4.11.1944 р.
26.	Федченко Т.			о. Олерон департаменту Приморська Шаранта	Загинув 4.11.1944 р.
27.	Педенко Василь Савелійович			о. Олерон департаменту Приморська Шаранта	Після війни проживав у Казахстані
28.	Карпенко Юрій Васильович	1926	с. Криве Попільнянського району Житомирської обл.	Французький партизанський загін «Liberation vit» (Свобода всім). Лотарингія	Проживав в Києві
29.	Миколенко Павло Іванович	1923	с. Медвин Богуславського району Київської області	Французький партизанський загін «Liberation vit»(Свобода всім), Лотарингія	Проживав у Парижі
30.	Аксенін Федір Васильович		с. Богданівка Павлоградського району Дніпропетровської області	Лотарингія, департамент Нижній Рейн, Мез, Мерт і Мозель. Загін «Сталінград»	Повернувся в рідне село
31.	Смик Макар Спиридонович		с. Короваї Гребінківського району, Полтавської області	Департамент Нижній Рейн, Мез, Мерт і Мозель. загін «Сталінград», політрук	Повернувся в рідне село
32.	Горовий Федір Прокопович	12.09.1918	с. Макіївка Білоцерківського р- ну Київської області	Департамент Нижній Рейн, Мез, Мерт і Мозель. загін «Лорен», «Сталінград», командир диверсійної групи	Після війни проживав в м. Тернопіль
33.	Прудков (Прутков) Віктор Спиридонович		Крим	Департамент Нижній Рейн, Мез, Мерт і Мозель. загін «Сталінград»	
34.	Сарницький		Житомирська	Департамент	

	Антон Карлович		область	Нижній Рейн, Мез, Мерт і Мозель. загін «Сталінград»	
35.	Карпенко Валентин Іванович		м. Київ	Департамент Нижній Рейн, Мез, Мерт і Мозель. загін «Сталінград»	
36.	Гільченко (Гельченко) Іван		Київська область	Департамент Нижній Рейн, Мез, Мерт і Мозель. загін «Сталінград»	
37.	Беліченко Микола		Київська область	Департамент Нижній Рейн, Мез, Мерт і Мозель. загін «Сталінград»	
38.	Кириченко Іван		с. Владиславка Миронівського району Київської області	Департамент Нижній Рейн, Мез, Мерт і Мозель. загін «Сталінград»	
39.	Свічкарь (Свічко) Григорій			Департамент Нижній Рейн, Мез, Мерт і Мозель. загін «Сталінград», «Желізняк»	
40.	Блудов Олександр	10.03.1923	с. Хомарівка Полтавської області		Загинув у вересні 1944 р. Похований на кладовищі м. Сарральб
41.	Таскін Василь Костянтинович	18.07.1908	с. Черноусово Покровського р-ну Свердловської області (зараз – Тульської обл., Російської Федерації)	Капітан ФТПФ, керував штабом радянських партизанських загонів на Сході Франції з центром в м. Нансі, відп. за створ. парт. загонів в ЦК РВ	Після війни проживав в м. Одеса
42.	Аулов Максим		Харківська область	Підпільник	
43.	Худінов Іван		Кам'янець-Подільський	В загоні «Смерть фашизму»	
44.	Кузнецов Петро		Кам'янець-Подільський	В загоні «Смерть фашизму»	
45.	Пронін Іван		Кам'янець-Подільський	В загоні «Смерть фашизму»	
46.	Лайкевич Борис		м. Одеса	Департамент Мез. перший командир підрозділу «За Батьківщину», член штабу в Нансі	

47.	Микитенко Юхим Романович		с. Кошелівка (Мала або Велика) Ніжинського району Чернігівської обл.	Боець загону «За Батьківщину»	Повернувся в СРСР
48.	Дворніченко Петро			Департамент Мез, командир групи	
49.	Обжилянський Арсентій Устинович	1918	с. Пиріжна Чечельницького району Вінницької області (зараз – Одеська обл.)	Боець загону «Котовський»	Повернувся в СРСР
50.	Шомполов Василь Андрійович		м. Лубни Полтавської області	Департамент Луара, командир французького загону	Загинув. Похований в м. Сент-Етьєн
51.	Самарін Іван Федорович		м. Ровеньки Луганської області	Департамент Мез, командир загону «Свобода»	Повернувся в СРСР
52.	Масалов Олександр		Крим	Департамент Мез, боець загону «Свобода»	Загинув 6 серпня 1944 р. в районі міста Бар-ле-Дюк
53.	Беліченко Петро			Департамент Мез, боець загону «Свобода»	
54.	Москальов Микола		Донецька область	Департамент Мез, боець загону «Свобода»	
55.	Деркач Петро		Західна Україна	Департамент Мез, боець загону «Свобода»	
56.	Писаренко Петро			Департаменти Код-д'Ор і Верхня Сона. Командир загону	
57.	Голівець Іван Вікторович		м. Дніпродзержинськ (Кам'янське)	Командир загону «Ленінград», а з травня 1944 р. – «Каховка»	Після війни проживав в Одесі
58.	Скрипай Іван Миколайович	1907	с. Нова Кочубеївка Чутівського району, Полтавської області	Департамент Код-д'Ор. Командир загону ім. Максима Горького, зав. кадрами в ЦК РВ	Після війни проживав в м. Черкаси
59.	Потапенко Іван			Департамент Код-д'Ор. Командир відділення загону ім. Максима Горького	
60.	Платоненко		м. Маріуполь	Департамент Код-	

	Антоніна			д'Ор. Зв'язкова загону ім. Максима Горького	
61.	Шило Василь Григорович (Гук)		Запорізька область	Департаменти Мозель і Нижній Рейн. Командир 1-ї групи ПОЧП	
62.	Слепоглазов Василь Степанович (Орлик)		Полтавська область	Департаменти Мозель і Нижній Рейн. Командир 2-ї групи ПОЧП	
63.	Сотня Петро		м. Кіровоград (зараз м. Кропивницький)	Заст. ком. 4-ї групи ПОЧП	Загинув в 1944 р.
64.	Кравченко Петро (Чиж)		Полтавська область	Боєць 4-ї групи ПОЧП	Загинув в 1944 р.
65.	Гриненко Семен		Полтавська область	Боєць 4-ї групи ПОЧП	Загинув в 1944 р.
66.	Мухін Юхим		Донецька область	Боєць 4-ї групи ПОЧП	Загинув в 1944 р.
67.	Глядченко (Грищенко) Іван			Боєць 2-ї групи ПОЧП	
68.	Чередніченко В.			Боєць 2-ї групи ПОЧП	
69.	Мельник Іван		м. Кременчук Полтавської області	Боєць 2-ї групи ПОЧП	
70.	Камнев Віктор Андрійович	8.08.1925	м. Полтава	Розвідник 2-ї групи ПОЧП	Повернувся в СРСР
71.	Бджола Надія		м. Дніпропетровськ (зараз – м. Дніпро)	Зв'язкова і розвідниця ПОЧП	
72.	Руденко Валентина Степанівна		м. Київ	Розвідниця загону «Батьківщина»	
73.	Янюк Єлизавета Василівна		с. Терешпіль, Хмельницького району Вінницької області	Розвідниця загону «Батьківщина»	Повернулась в рідне село
74.	Лиса Антоніна Тимофіївна	1925	с. Пасічна, Ярмолинецького району Хмельницької області	Перебувала в господарській частині бригади «За Батьківщину»	Повернулась в рідне село
75.	Одинцова Наталя		м. Одеса		
76.	Поліщук Федора		м. Коростень Житомирської області		
77.	Пилипчук Марія		Хмельницька область		
78.	Савченко				

	Марія (Чубик)				
79.	Олешко Юхим		м. Харків	Департамент Сомма, радянсько- французький загін	
80.	Кряченко Іван		Київ	департамент Сомма, радянсько- французький загін	
81.	Слободинський Марк Якович	1913	с. Дашківці Літинського району Вінницької області	Відп. секретар ЦК РВ, командир загону, батальйону «Сталін»	Після війни проживав у Вінниці
82.	Вергелес Іван		с. Багринівці Літинського району Вінницької області	Боєць 36-ї роти французьких макі в департаменті Нор	
83.	Федорук (Федорчук) Іван		с. Ясківці (зараз Бруслинівка) Літинського району Вінницької області	Зв'язковий загону під кер. В. Порики. Старшина батальйону Сталін	Похований у Франції
84.	Іщук Василь Йосипович			Боєць батальйону Сталін	Проживав у сmt. Глухівці Козятин. району Вінницької області
85.	Остапчук Микола Іванович		с. Кустівці Хмельницького р- ну Вінницької області	Боєць батальйону Сталін, група О. Ісаєва	Повернувся в СРСР
86.	Соболевський Фелікс		с. Колибабинеці Хмельницького району Вінницької області	Боєць батальйону Сталін	
87.	Крилов Олександр Михайлович		Вінницька область	Боєць загону під кер. В. Порики	Повернувся в СРСР
88.	Гнатюк Омелян		Вінницька область	Боєць загону під кер. В. Порики	
89.	Гарник Яким	1923	Вінницька область, Літинський район, с. Барково (можливо Томаковського району Дніпропетровської області)	Батальйон ім. Сталіна	
90.	Забарний П. Н.	1920	с. Семенівка Обухівського р-ну Київської обл.	Батальйон ім. Сталіна	
91.	Петро Іванович Мазуренко	1925		Батальйон ім. Сталіна	
92.	Чайка Олексій	10.04.1924	с. Курилівці,	3 травня по	Повернувся в

	Климентійович		Жмеринського р-ну Вінницької обл.	серпень 1944 р. у складі батальйону ім. Сталіна	СРСР
93.	Орлов Василь Іванович Орлов		Донбас	Керівник інтернаціональної групи в складі підрозділу В. Порика	
94.	Орлов Віктор Васильович		Донбас	Син командира групи	
95.	Купрін Сергій Тимофійович	1925	З 1932 р. проживав в с. Чаплине Васильківського р-ну Дніпропетровської області	Боєць інтернаціональної групи В. Орлова в департаментів Па- де-Кале і Мозель	Проживав в сміт Просяна Покровськог о району Дніпропетр. області
96.	Маломуж Григорій Федорович	22.07.1921	Чернігівська область	Там же.	Проживав в місті Світловодськ Кіровоград. області
97.	Тимошенко Петро Семенович	1925	Літинський район Вінницької області	Діяв в районі м. Лілль	Повернувся в СРСР
98.	Тимошенко Сергій Семенович		Літинський район Вінницької області	Діяв в районі м. Лілль	Повернувся в СРСР
99.	Кордонець Іван Назарович	1924	с. Микулинці Літинського району Вінницької області	Боєць загону В. Порика	Повернувся на Батьківщину
100.	Шибанов Георгій Володимир.	14.08.1900	м. Миколаїв	Один з очільників «Союзу російських патріотів»	Проживав в с. Димитрове (сміт. Олександрійс ьке) Кіровоград. області
101.	Малишевський Петро Павлович	10.10.1917	м. Варшава	Боєць французьких макі, 19 польського батальйону французької армії	Проживав у Комсомольсь кому районі Вінницької області
102.	Шиманський Франк (Франц) Хомич (Тимофійович)		Тернопільська область	Підпільник в департаменті Нор	
103.	Проценко Іван Сергійович	7.01.1912	с. Березівці (нині Роздільне) Долинського району Кіровоградської	Член «Союзу російських патріотів»	Проживав у м. Долинська.

			області		
104.	Порик Василь Васильович	17.02.1920	с. Соломірка (Порик) Хмільницького р-ну Вінницької області	Керівник партизан. загону в таборі Бомон, міжтабірного комітету, член ЦК РП.	Загинув 22.07.1944 р. в р-ні м. Аррас
105.	Бойко Михайло Григорович		с. Уладівка Літинського району (за іншими даними с. Забужжя Хмільницького району) Вінницької області	Командир групи загону В. Порики	Проживав в м. Мінськ
106.	Колесник Василь Якович	22.03.1922	с. Голодьки Хмільницького р-ну Вінницької області	Заст. командира загону під керівництвом В. Порики	Загинув 22.07.1944 р. в р-ні м. Аррас
107.	Авдєєнко Дмитро		Вінницька область	Боєць загону під керівництвом В. Порики	
108.	Кондратюк Степан		с. Журавне Літинського району Вінницької області	Боєць загону під керівництвом В. Порики, командир загону ім. В. Колесника	
109.	Тиндик Теодор		с. Дашківці (с. Микулинці) Літинського р-ну	Боєць загону під керівництвом В. Порики	Повернувся в СРСР
110.	Слободян Михайло Олексійович		сmt. Браїлів Вінницької області	Боєць загону В. Колесника	Повернувся в СРСР
111.	Доценко Василь Іванович	15.04(08). 1924	сmt. Браїлів, Вінницької області	Боєць загону під керівництвом В. Порики	Загинув 21.07.1944 р. біля м. Аррас
112.	Бойчук Іван Матвійович		с. Березна Хмільницького р-ну Вінницької області	Боєць загону під керівництвом В. Порики	Повернувся в СРСР
113.	Шустіков Олексій		Вінницька область	Боєць загону під керівництвом В. Порики	
114.	Вигривач Микола Іванович (Романович)		м. Браїлів Вінницької області	Зв'язковий загону під керівництвом В. Порики	Повернувся в СРСР
115.	Нагорний Олександр		с. Яблунівка Літинського району Вінницької області	Боєць загону під керівництвом В. Порики	Повернувся в СРСР
116.	Шерманський А.		Вінничанин	Боєць загону під керівництвом	

				В. Пори́ка	
117.	Григус Василь Артемович			Боєць загону під керівництвом В. Пори́ка	Повернувся в СРСР
118.	Човган Григорій Іванович		с. Дяківці Літинського району Вінницької області	Боєць табірною загону під керівництвом В. Пори́ка	Повернувся в СРСР
119.	Січкорі́з Іван Петрович		с. Дяківці (або Яблунівка) Літинського району Вінницької області	Боєць табірною загону під керівництвом В. Пори́ка	Повернувся СРСР
120.	Паламарчук Петро Федорович		с. Дяківці Літинського району Вінницької області	Боєць табірною загону під керівництвом В. Пори́ка	Проживав в Росії
121.	Калиниченко Йосип Олександрович (Юзеф)	30.10.1905	м. Кагарлик Київської області	Командир загону ім. Щорса	Повернувся в рідне місто
122.	Гриценко Іван Михайлович		Кагарлицький район Київської області	Боєць загону ім. Щорса	Повернувся в СРСР
123.	Васильченко Михайло Маркович		Кагарлицький район Київської області	Боєць загону ім. Щорса	Повернувся в СРСР
124.	Комлик Юхим Прокопович		с. Липовець Кагарлицького району Київської області	Боєць загону ім. Щорса	Повернувся в рідне село
125.	Потапенко Сергій Петрович		с. Бенівка Чорнобильського району Київської області (з 1999 р. зняте з обліку)	Боєць загону ім. Щорса	Повернувся в рідне село
126.	Ющенко Семен Ясонович	22.10.1925	с. Стечанка Іванківського р-ну Київської обл. (після аварії на ЧАЕС було приєднано до с. Пасківщина, Згурівського району) Київської області	Боєць загону ім. Щорса	Проживав у м. Макіївка Донецької області
127.	Опанасенко Іван		Димерський район Київської області (тепер Києво- Святошин. р-н)	Керівник групи в загоні ім. Щорса	
128.	Шевченко Юхим	06.01.1926	с. Гудимова Слобода (нині	Боєць загону ім. Щорса	Повернувся в СРСР

			Перше Травня), Обухівського району Київської області		
129.	Коваль Андрій			Боєць загону ім. Щорса	
130.	Доманський Мар'ян		Західна Україна	Переховував втікачів з таборів в районі міста Френ- Сюр-Еско департаменту Нор	
131.	Томченко Галина		с. Лопатинці Жмеринського району Вінницької області	Зв'язкова загону В. Порики	Після війни проживала в Казахстані
132.	Собко Ольга Семенівна		Кіровоградська область	Зв'язкова загону В. Порики	Повернулась в СРСР
133.	Трохименко Григорій		Крим	Очолював в таборі біля м. Мец підпільну організацію «Удар по ворогові»	
134.	Іщенко Віталій		Харківська область	Член підпільної організації «Удар по ворогові»	
135.	Пчолін Василь Іванович		м. Прилуки Чернігівської обл.	Командир групи загону ім. Щорса	
136.	Бойко Юрій Андрійович		Київська область	Командир групи загону ім. Щорса	
137.	Рудківський Дмитро Олексійович		Вінницька область	Командир групи загону ім. Щорса	
138.	Чалий Володимир Петрович	1925	м. Прилуки Чернігівської обл.	Зв'язковий загону ім. Щорса	Повернувся в СРСР
139.	Чунь Михайло Іванович		м. Прилуки Чернігівської обл.	Боєць загону ім. Щорса	Повернувся в СРСР
140.	Яковенко Анатолій		м. Прилуки Чернігівської обл.	Боєць загону ім. Щорса	Повернувся в СРСР
141.	Коваленко Михайло Павлович	1916	с. Заїзд Прилуцького району Чернігівської обл.	Боєць загону ім. Щорса	Повернувся в СРСР
142.	Бітько Віталій		сmt. Поліське на Київщині (наразі не існує)	Боєць загону ім. Щорса	
143.	Субоч Юрій		м. Київ	Боєць загону ім. Щорса	
144.	Кабанець Григорій		м. Фастів Київської обл.	Боєць загону ім. Щорса	
145.	Нікітенко	28.02.1922	с. Єлисеївка,	Загін макі під	Проживав в

	Олександр Іванович		Приморського району Запорізької області	командуванням француза Ферно, командир радянського загону	м. Бердянськ Запорізької області
146.	Кірдюк Михайло			Загін О. Нікітенко	
147.	Тимошенко Іван			Загін О. Нікітенко	
148.	Китаєв Іван		Тернопільська область	Підпільник	
149.	Гуров Микола			Підпільник	
150.	Чернов Арон			Боєць українського батальйону БУК-2	Загинув 29.09.1944 р.
151.	Митрохін Володимир			Боєць батальйону БУК-2	Загинув 29.09.1944 р.
152.	Мезенко Семен			Боєць українського батальйону БУК-1	Похований на кладовищі м. Версель
153.	Бондар Іван			Боєць батальйону БУК-1	Похований на кладовищі м. Версель
154.	Хозняк Петро			Боєць батальйону БУК-1	Похований на кладовищі м. Версель
155.	Павлик Михайло			Боєць батальйону БУК-1	Похований на кладовищі м. Версель
156.	Сидоренко Микола			Боєць батальйону БУК-1	Похований на кладовищі м. Версель
157.	Притула Петро			Боєць батальйону БУК-1	Похований на кладовищі м. Версель
158.	Ткаченко Микола Степанович		м. Кам'янка Черкаської області	Керував змішаним франко-радянським підрозділом «Жаннет» біля м. Валансьєнн	Проживав у Москві
159.	Бондалетов Анатолій Павлович		м. Запоріжжя	Командир загону, який діяв біля м. Біллі-Монтіні	Повернувся в СРСР
160.	Макар Яблонський		м. Запоріжжя	Боєць загону А. Бондалєтова	Повернувся в СРСР
161.	Лущик Павло Євдокимович		м. Токмак Запорізької області	Боєць загону А. Бондалєтова	Повернувся в СРСР
162.	Трепаченко Олександр Андрійович	01.01.1925	Прилуцький р-н Чернігівської області	Очоловав франко-радянський загін біля м. Берк департаменту Па-де-Кале	Повернувся в СРСР

163.	Лисак Петро Іванович	1916	с. Гусачівка Обухівського р-ну Київської обл.	Боєць загону О. Трепаченка	Проживав у м. Києві
164.	Юзба Андрій		Вінницька область	Боєць загону О. Трепаченка	
165.	Більдій Микола		Вінницька область	Боєць загону О. Трепаченка	
166.	Яковенко Анатолій Васильович		м. Прилуки Чернігівської області	Боєць загону О. Трепаченка	
167.	М. Овчінніков		м. Прилуки	Боєць загону О. Трепаченка	
168.	Бокань Д. Г.		Харківська область	Боєць загону О. Трепаченка	
169.	Перевертун Іван		Вінницька область	Боєць загону О. Трепаченка	
170.	Грізенко Василь	11.01.1923		Французька група макі «Ля Капель». Діяла в районі м. Булонь-сюр-Мер департаменту Па-де-Кале	
171.	Москаленко Петро	22.06.1906		Французька група макі «Ля Капель».	
172.	Кошенко Григорій	21.04.1900		Французька група макі «Ля Капель».	
173.	Купія Михайло	26.12.1921		Французька група макі «Ля Капель».	
174.	Каліновський Іван	01.12.1923	м. Луганськ	Французька група макі «Ля Капель».	
175.	Олешко Юхим		Харківська область	Боєць радянського відділення французького загону в департаменті Сомма	
176.	Кряченко Іван		Київська область	Там же	
177.	Маремпольський Василь Феодосійович	1927	с. Маркуші, Хмельницького району Вінницької області	Підпільник на о. Джерсі	Проживав у м. Запоріжжя
178.	Солодковський Іван Миколайович		с. Гірчична, Дунаєвецького району Хмельницької області	Підпільник на о. Джерсі, командир партизан. батальйону в районі м. Лілль	Загинув 04.09.1944 р. під час штурму Форт-де- Монсі
179.	Драгусевич Іван Йосипович		с. Смотрич Дунаєвецького району Хмельницької	Командир взводу батальйону І. Солодковського	

			області		
180.	«дядько Михайло»		Полтавська область	Боєць батальйону І. Солодковського	
181.	Чульник Мефодій			Боєць батальйону І. Солодковського	Загинув 04.09.1944 р.
182.	Горбачов Олексій		Одеська область	Після загибелі І. Солодковського – командир батальйону в районі м. Лїлль	
183.	Ткаченко Олександр Петрович		с. Степанці, Канівського району Черкаської області	Командир загону в районі Аррас	Загинув 18.08.1944 р.
184.	Григоренко Петро Назарович		с. Пеньківка Літинського району Вінницька область	Боєць загону О. Ткаченка	Повернувся в СРСР
185.	Яким Косань		Хмельницький район Вінницької області	Боєць загону О. Ткаченка	Повернувся в СРСР
186.	Василь Дячко	1924	с. Петропавлівка, Запорізького р-ну Запорізької області	Боєць загону О. Ткаченка	Проживав на Закарпатті
187.	Лещенко Петро Павлович	28.02.1925	с. Завалівка Вищедубечнянського району (затоплене при будівн. Київського моря) Київської області	Боєць загону І Рябова	Повернувся в СРСР
188.	Коваленко Володимир		Київська область	Боєць загону І Рябова	
189.	Карасюк Григорій Петрович	1927	с. Широка Гребля Вінницького району Вінницької області	Боєць загону І Рябова	Проживав в с. Голодьки Хмельницького району Вінницької області
190.	Цингарук Микола Федорович		м. Васильків Київської області	Загін О. Ісаєва	
191.	Ісаєв Олексій			Очолював загін	
192.	Фомичов Іван Федорович	9.05.1922	селище Чапаєво (зараз – Слобожанське) Кегичівського району Харківської області	Командир загону «Чапаєв», який брав участь в Паризькому повстанні	Повернувся в СРСР
193.	Баранов Федір		Кіровоградська область	Командир групи загону «Чапаєв»	Повернувся в СРСР
194.	Федоров Федір		Одеська область	Загін макі під командуванням	

				італійця Маріо	
195.	Харченко Василь		Харківська область	Загін макі під командуванням італійця Маріо	
196.	Ганночка Степан Лаврентійович	1905	Львівська область	Очоловав радянський загін, який брав участь в Паризькому повстанні	В 70-80-х рр. проживав у м. Полтава
197.	Зозуля Олексій		Полтавська область	Зв'язковий групи С. Ганночки	
198.	Логвінов Василь Данилович		м. Одеса	В департаменті Іль і Вілен у складі загону макі 3-го піхотного батальйону ФФІ	Проживав у м. Кривий Ріг
199.	Шендлер Михайло Францович		с. Лаврівка Вінницького району	Керівник загону, роти 1-го Радянського партизанського полку на Півдні Франції	Повернувся в рідне село
200.	Негребецький Олександр			Курінний куреня ім. Т. Шевченка	
201.	Осип Круковський		Західна Україна	Член УНСуФ, сержант Іноземного легіону. Керівник загону українців партизан групи FFI-Tours під командою майора Лєгранда	
202.	Бойков Олексій			Очільник УНСуФ, заарештований 22.01.1944 р.	
203.	Мартинюк Михайло			Член УНСуФ. Діяв в районі Булонь-Біанкур під Парижем	Розстріляний в лютому 1944 р. у форті Мон-Валерьєн під Парижем
204.	Яків Онуфрійович Годєбський (емігрант)	24.10.1902	с. Блудів, Межиріцького району Рівненської області (зараз с. Світанок Корецького району)	Член підпільної організації в шахті «Кур'єр» м. Біллі-Монтіні департ. Па-де-Кале, боєць загону ім. В. Порика.	Проживав у м. Каховка Херсонської області
205.	Гнат Собещук (емігрант)		Західна Україна	Підпільник	

206.	Колапунь Дмитро		Львівська область	Підпільник	
207.	Жеребко Петро		Київська область	Боець загону О. Люшина	
208.	Люшин Олександр Іванович		Одеська область	Командир радянського загону	
209.	Сех Микола		Львівська область	Підпільник у містечку Естевіль	
210.	Шептицький Атанас Денисович		с. Білозірка Лановецького району Тернопільської області	Підпільник	
211.	Спанчак Йосип (Вільгельм Кароль)		м. Дрогобич	Підпільна група біля м. Сент-Етьєн	
212.	Віцик Іван		Самбірський район Львівська область	Підпільна група біля м. Сент-Етьєн	
213.	Сліпко Андрій		м. Городок Львівська область	Підпільна група біля м. Сент-Етьєн	
214.	Проць Дмитро		Львівська область	Підпільна група біля м. Сент-Етьєн	
215.	Михайлюк Степан		Львівська область	Підпільна група біля м. Сент-Етьєн	
216.	Буцко Петро		Львівська область	Підпільна група біля м. Сент-Етьєн	
217.	Дячук Петро Григорович (Степан Мартинюк)	11.06.1906	с. Голотки Підволочиський район Тернопільської області	Підпільник, боець загону француза – Моріса, керував групою розвідників в районі Тулузи	Повернувся в с. Водники м. Пустомитівського району, Львівська область
218.	Анкутович Микола		Львівська область	Зв'язковий групи П. Дячука	
219.	Мазур Віктор		Львівська область	Боець групи П. Дячука	
220.	Прашко Володимир		Львівська область	Боець групи розвідників П. Дячука	
221.	Попик Іван		Закарпатська область	Командир польсько-українського загону	
222.	Ружин Кирило Савич	1895	с. Хлистунівка, Городищенський район Черкаська область	Підпільник	Повернувся в СРСР
223.	Терешко Микола (Жак)		Львівська область	Підпільник, командир групи в районі Сент-Етьєна	Загинув в 1943 р. Поховано

					українця в м. Ла-Рикамарі департаменту Луара
224.	Катерина Терешко (Марія-Анна Сошаль)		Львівська область	Зв'язкова, підпільниця	
225.	Лопушанський Теодор		с. Гвозниці Львівська область	Борець групи М. Терешка	Загинув 20.06.1944 р.
226.	Ілляшевич Іван		Львівська область	Підпільник в південній зоні Франції	
227.	Красницький Борис		м. Дрогобич Львівської області	Підпільник, партизан групи М. Терешка	
228.	Попович Юрій		м. Кам'янка-Бузька Львівської області	Підпільник, партизан групи М. Терешка	
229.	Поповичик Микола		Львівська область	Підпільники, партизани групи М. Терешка,	
230.	Поповичик Катерина		Львівська область	Медсестра партизанського загону поляка Т. Вяля	
231.	Нестеренко Євген		Дніпропетровська область	Член СРП, керівник групи в у передмісті Парижа Пті-Кламар	
232.	Заграничний Іван		Дніпропетровська область	Член СРП, очільник підпілля в м. Леваллуа-Перре департаменту О-де-Сен	
233.	Ромашко Петро		м. Кривий Ріг	Член СРП, підпільник	
234.	Тарасов В. Д.		м. Київ	Підпільник	
235.	Шеметилло Георгій Феофілович	24.08.1908	Рівненська область	Член СРП, борець 1-го Радянського батальйона	З 1948 р. проживав в Казані
236.	Шапошніков Семен Олексійович	17.04.1893	м. Катеринослав (сучасне м. Дніпро)	Підпільник в Ліоні, член СРП.	Загинув 20.08.1944 р.
237.	Клименюк Георгій Герасимович		м. Куп'янськ Харківської області	Член СРП, підпільник	
238.	Хандогін Михайло Євдокимович		Чернігівська область	Командир роти французького підрозділу	

239.	Хандогін Леонід Євдокимович		Чернігівська область	Командир роти французького підрозділу	
240.	Пуківський Ярослав Степанович		Львівська область	Зв'язковий загону в Лотарингії	
241.	Петрашак Захар		Львівська область	Зв'язковий загону в Лотарингії	
242.	Кліщ Йосип Леонтійович (Альберт)	12.11.1915	м. Кам'янець- Подільський	Керівник групи партизан в районі Парижа – Кліші.	Загинув в Парижі 2.07.1943 р.
243.	Товаровська Генрієта (П'єретт)		м. Одеса	Зв'язкова групи партизан в районі Парижа – Кліші	Закатована в Освенцімі 4.08.1944 р.
244.	Побережник Семен (Чебан)		с. Клішківці Хотинського р-ну Чернівецької обл.	Член підпільної організації в пригороді Парижа	Повернувся в СРСР
245.	Гузар Любомир- Євген		м. Чернівці	Зв'язковий групи в районі Парижа	
246.	Лозовий Василь Якович		Золочівський район Львівської області	Керівник УНФ, голова редкол. бюлетеня і газети «Батьківщина»	Проживав у м. Івано- Франківськ
247.	Хцюк Анджей		м. Дрогобич Львівської області	Партизан, зв'язківець в Тулузі та Ліоні	
248.	Рапопорт Давид	1.10.1883 р.	м. Проскурів (тепер м. Хмельницький)	Підпільник	Помер в 2.07.1944 р. в Освенімі
249.	Старк Борис		В 1953–1960 рр. проживав у м. Херсон	Підпільник	
250.	Шарпак Георгій	1924	м. Дубровиця Рівненської області	Підпільник, лейтенант ФФІ в департаменті Лозер	Проживав в Парижі
251.	Береговий Петро Адріанович	23.12.1923	Батько народився в м. Ізюм Харківської області	Підпільник	Проживав у Франції
252.	Винниченко Володимир Кирилович	28.07.1880	м. Кропивницький	Підпільник в департаменті Альп- Марітім	Проживав у Франції
253.	Боршак Ілля Львович	19.07.1892	сmt. Березнегувате Миколаївської області	Підпільник в Париж (видавав нелегальну пресу)	Проживав у Франції
254.	Чубар Сергій	20.02.1908	м. Харків	Зв'язковий, начальник штабу загону М. Горький.	Проживав у Франції
255.	Гнипа Василь Дмитрович	1922	Рогатинський район Івано-Франківської області	Підпільник	Проживав у м. Івано- Франківськ

256.	Пономарьов Яків	1920	м. Харків	Боець Вільних Французьких сил (FFI, FFL)	
257.	Антонюк Василь	16.08.1924	с. Старий Олексинець, Кременецького району Тернопільської області	Боець Вільних Французьких сил (FFL)	

**Список українців – учасників італійського Руху Опору
в роки Другої світової війни**

(сформований на основі аналізу джерел і літератури з даної теми)

№ п/п	ППП	Рік народження	Місце Народження	Область участі в Спротиві	Доля після Другої світової війни
1.	Алмакаєв Михайло (Муса) Семенович (Харісович)	1918	м. Харків	Емілія-Романья. Загін А. Черві	Повернувся до рідного міста
2.	Чорноус Микола Якович		с. Косівка, Олександрівського р-ну Кіровоградської обл.	8-а бригада «Романья»	Повернувся до рідного села
3.	Осадчий (Гаврош) Василь		Одесит	8-а бригада «Романья»	
4.	Зу(ю)брицький Анатолій Іванович		Киянин	8-а бригада Романья	
5.	Кузік Зіновій Федорович	1911	с. Жердя Оринінського району Кам'янець-Подільської обл. (зараз район)		Повернувся в СРСР
6.	Вергасов Андрій		Дніпропетровська обл.		
7.	Пруненко Григорій Андрійович	1910	с. Софіївка Кегичівського району Харківської обл.		Повернувся в СРСР
8.	Прусенко Андрій Васильович		Дніпропетровська обл.		Повернувся в СРСР

9.	Соседко Данило		Дніпропетровська обл.	Командир радян. загону. Союзний батальйон	
10.	Коноваленко Григорій			Російський ударний батальйон	Загинув біля с. Чіваго.
11.	Бадюк Степан Антонович	1924	с. Соболівка, Коростенський р-н Житомирська обл.	Загін «Умберто Річчі» 28-ї гарібальд. Бригади	Повернувся в СРСР
12.	Бережний			36-а гарібальдійська бригада «Біанкончіні»	Загинув біля с. Фіренцуола
13.	Семиряжко Микола Михайлович	1918	с. Ново-Астрахань Сватівського району Луганської області	Загін «Кане Аззуро»	Загинув
14.	Савченко Михайло		с. Конівці Полтавської області	Гарібальдійський батальйон «Гуастаторі»	Загинув
15.	Ісаченко Іван			77-а бригада САП «Брати Манфреді» «Кане Аззуро» «Кане Аззуро»	Загинув
16.	Калітін Леонід		м. Харків	77-а бригада САП «Брати Манфреді» «Кане Аззуро»	
17.	Комісаров Іван Андрійович		смт Недригалівка Сумська обл.	77-й бригаді САП «Брати Манфреді» «Кане Аззуро»	
18.	Пономаренко Федір Васильович	1919	м. Харків	Партизанський загін «Донатто», комісар гарібальдійської бригади «Паоло»	
19.	Заїка Іван Миколайович		м. Сватове Луганської області	Партизанський загін «Донатто», комісар гарібальдійської бригади «Паоло»	Повернувся в рідне місто
20.	Бондаренко Анатолій			Партизанський загін «Донатто»	

21.	Бажул Андрій		м. Полтава	Розвідувальний загін під кер. Монтенегріно Бригади «Стелла Роса» дивізії «Валь-Нуре»	
22.	Андріяшевський Микола Володимирович		с. Аджамки Кіровоградського району	144-а гарібальдійська бригада «Антоніо Грамші», заст. командира радянського батальйону «Сталін»	
23.	Назаров Павло		м. Покров (Орджонікідзе) Дніпропетровської обл.		Повернувся в СРСР
24.	Гордієнко (Свіс) Георгій Афанасійович	1906		В складі загону «Чела Ліберта» з лютого 1944 р. Діяв в районі Парми	Проживав після війни в Оренбурзькій області (Росія)
25.	Іванченко Василь	1927	м. Запоріжжя	В партизан. загоні, який діяв у долині д'Енца з квітня 1944 р.	
26.	Есартій Микола	1914		Командир загону «Ворошилов І» в районі Парми	
27.	Журавський Анатолій			62-а гарібальдійська бригада «Луїджі Еванджеліста»	
28.	Стаханов Іван			62-а гарібальдійська бригада «Луїджі Еванджеліста»	
29.	Поліщук Іван Олексійович (бойова кличка Джозеф)	1921	м. Ананьїв Одеської області	Лігурія Дивізія «Феліче Кашьоне», 4-ї бригаду, загін «Вальтер Беріо», «Пальєрі»	Загинув 31.01.1945
30.	Паншин Григорій Ілліч (Грішка)	12.02.1920	с. Линове Путивльського району Сумської області	БІРС (бригада італійсько-радянського саботажу), 79-а ударна бригада «Амедео	Проживав в Аргентині, отримував пенсію учасника італ. Опору

				Маццарелло», бригада «Піо» дивізія «Мінго»	
31.	Шевчук Валентин «Віллі»	15.10.1920	с. Микитинці під Івано- Франківськом	Бригада «Піо» дивізія «Мінго»	Залишився в Генуї
32.	Васильєв Степан Петрович (Романо)	1908	Білоцерківський район Київської обл.	Бригада «Кайо» дивізії «Пінан Чікєро»	Загинув 29.01.1945
33.	Сокраніч Степан (Стефано)		Харківська обл.	Бригада «Кайо» дивізії «Пінан Чікєро»	
34.	Федорович Іван Тимофійович (Іван)		Вінницька обл.	Бригада «Кайо» дивізії «Пінан Чікєро»	Пропає безвісти 10.11.1945
35.	Семенюта Василь Федорович	1925	с. Ліщинка Кагарлицького району Київської обл.	Бригада «Кайо» Дивізія «Пінан Чікєро»	Проживав у м. Тернопіль
36.	Поліщук Володимир	1921	Кіровоград	Дивізія «Пінан Чікєро» загін «Кастільоне»	
37.	Рибак Онуфрій Васильович	1922		Бригада «Оресте» Дивізія «Пінан Чікєро»	Загинув 11.12.1944
38.	Рибаків Сергій Васильович	1925	Київська обл.	Бригада «Оресте» Дивізія «Пінан Чікєро»	Загинув 06.12.1944
39.	Тіріков Олександр Никифорович (військов.)	1922 (1921)	Одеса	Командир відділення загону «Ніно Франкі» бригади «Оресте» дивізії «Пінан Чікєро»	Загинув 10.01.1945
40.	Путілін Григорій Васильович		Луганська обл.	Бригада «Оресте» дивізії «Пінан Чікєро»	
41.	Петухов Микола Миколайович	08.06.1921	Харків	Загін «Ніно Франкі», ком. заг. «Верардо» Бригади «Оресте» Дивізії «Пінан Чікєро»	
42.	Булах Володимир		Черкаси	П'ємонт бригада «Чезаре Баттісті»	
43.	Юрченко		Канівський р-н	Бригада «Чезаре	

	Микола		Черкаської області	Баттісті»	
44.	Шохів Іван		Донбас	Бригада «Чезаре Баттісті»	
45.	Хавкін Констянтин		Харківська обл.	Бригада «Чезаре Баттісті»	
46.	Шелейко Петро		Харків	Бригада «Чезаре Баттісті»	
47.	Гречко Андрій Єфимович	1902	Луганськ	17-а гарібальдійська бригада «Чіма» дивізії «Тонані» командир загону	
48.	Александровський Володимир Петрович	1905	Київ		Загинув 02.05.1945 р. Івреа. Меморіал Турин
49.	Калашніков Микола	1917	Харків	Можливо, до 8-ї дивізії Гарібальді «Асті» або до 9-ї дивізії Гарібальді «Аларіко Імеріто»	Загинув 28.03.1944 р. Асті. Меморіал Турин
50.	Кузьмін Сергій Никифорович	1913	Дніпропетровської обл.	212-ій бригаді «Джузеппе Маруффі» 14-ї гарібальдійської дивізії ім. «Луїджі Капріоло»	Загинув 26.04.1945 р. Кунео. Меморіал Турин
51.	Гайдуківський Богдан (Деодато) (емігрант)	1924	с. Колбаєвичі, Самбірського району Львівської області	Підрозділ «Караллі» 2-ї партизанської бригади Гарібальді «Бієлла», що входила до 7 гарібальдійської дивізії «Філлак»	Загинув 4.06.1944 р. м. Бієлла
52.	Кохановський Сола Іванович		Одеська обл.		Загинув 18.07.1944 р. Аоста. Меморіал Турин
53.	Дудник Юрій Дем'янович	1921	с. Нова Прага, Олександрійський р-н. Кіровоградська обл.	103-я бригада «Наннетті» 1-ї ударної дивізії «Лео Ланфранко»	Загинув 18.07.1944 р. Аоста. Меморіал Турин

54.	Мороз Іван Савович	1919	с. Жигалівка Калинівського району на Вінниччині	4-а автономна бригади «Компана»	
55.	Бондаренко Олексій	1915		4-а автономна бригади «Компана»; 2-й загін 6-ї гарібальдійської бригади «Бельбо» 2-ї дивізії «Ланге»	
56.	Долинний Яків Сергійович		с. Новопавліка Оріхівського району Запорізької обл.	4-а автономна бригада «Компана»	Повернувся в рідне село
57.	Клименко Іван	24. 06. 1923		43-я Автономна дивізія ім. Серджіо Де Вітіс; 42-а гарібальдійська дивізія «Вальтер Фонтан»	Залишився в Італії
58.	Субков Іван			43-я Автономна дивізію ім. Серджіо Де Вітіс; загін «Адольфо Серафіно» бригади «Монте- Альбергій» альпійської автономної дивізії «Вал Чізоне»	Залишився в Італії
59.	«Мішель»			53-а гарібальдійська бригада ім. Тринадцяти ловерійських мучеників; 24-а бригада «Справедливість і свобода»	Загинув 30 листопада 1944 р. Серіна
60.	«Міша»			53-а гарібальдійська бригада ім. Тринадцяти ловерійських мучеників; 24-а бригада «Справедливість	Загинув 30 листопада 1944 р. Серіна.

				і свобода»	
61.	Шешера Леонід Гаврилович (військов.)		с. Вергулівка, Перевальського р- ну Луганської обл.	53-а гарібальдійська бригада ім. Тринадцяти ловерійських мучеників; 24-а бригада «Справедливість і свобода»	Повернувся в СРСР
62.	Заїка Степан Максимович	1918	с. Рябухи Дмитрівського району Чернігівської області	Ломбардія. Загін ім. Гарібальді в районі м. Едоло провінції Брешия	Повернувся в СРСР
63.	Красницький Григорій Миколайович		с. Носівка Городнянського району Чернігівської області	Загін ім. Гарібальді в районі м. Едоло провінції Брешия	Повернувся в СРСР
64.	Касман Сергій (Серджо) «Марко»	1920	Батько родом із с. Нігин Кам'янець- Подільського району Хмельницької області	Голова міланської штаб- квартири «Giustizia e Liberta» партії Дії	Загинув у Мілані 9.12.1944 р.
65.	Сесеро Андрій			Дивізія «Фьямме Верді»	
66.	Руденко Степан Маркович	1924	м. Червоний Лиман (зараз –Лиман) Донецька область	Дивізія «Фьямме Верді» бригада «Тіто Спері»	Загинув біля м. Кортено- Гольджі. Значиться на Меморіалі в Турині. Останки в Костермано
67.	Акєєв Павло Іванович	1910	м. Харків	Дивізія «Фьямме Верді»	Загинув. Значиться на Меморіалі в Турині
68.	Яременко Федір		Кіровоградська область	Загін «Боцці»	
69.	Корнев Петро Федорович		с. Кочине- Розпаївка Білокуракінського району Луганська область	121-а гірська бригада імені Вальтера Маркобі	Повернувся в СРСР
70.	Бабич Геннадій Станіславович	22.08.1926	м. Кам'янське Дніпропетровської області	Боець 24-ї бригади «Маззіні»	Повернувся в СРСР
71.	Радченко Юрій		Вінницька область	Командир групи	

	Михайлович			в бригаді ім. Матеотті; Загін «Гіналя»	
72.	Накорчемний Олександр Климентійович		м. Київ	77-й бригада САП «Брати Манфреді»	Загинув 19- 20.12.1944 р. м. Гонзага.
73.	Кулик Федір Іванович		Барський р-н Вінницька область	2-а гарібальдійська бригада	Загинув 15.05.1945 р. м. Луццара (Суццара)
74.	Комаров Павло Іванович	20.08. 1914	Котельниково	Область Венето. Бригада «Уго Ботгачін» в провінції Тревизо	Загинув 15.11.1944 р. в біля м. Мазерада- суль-П'яве
75.	Єрмоленко Іван			Гарібальдійська бригада	Загинув 29.04.1945 р. від отриманих ран біля м. Боргорікас. Похований в Костермано
76.	Онопрійчук Михайло Костянтинівич				Загинув у Маркено, під Брешиєю 18. 09. 1944 р. Похований в Костермано
77.	Скірко Олександр Васильович	1915	с. Миколаївка, Широківський район Дніпропетровської обл. (за даними М. Талалая)	Партизан 2-го батальйону «Аудаче» альпійської гарібальдійської бригади «Франко Сабатуччі»	Повішений нацистами 16.11.1944 р. в пригороді м. Торелья Валлареге
78.	Артемов Дмитро Кирилович	1906	с. Руська Лозова Дергачівського району Харківської обл.	Бригада «Паріде»	Розстрілян. в містечку Валногаредо 11.11.1944 р. під час німецької облави
79.	Василь			Бригада «Голлот» гарібальдійської дивізії «Ніно Нанетті»	
80.	Михайло		Харківська обл.	Бригада	

				«Голлот» гарібальдійської дивізії «Ніно Нанетті»	
81.	Дазеков Тимофій Архипович		м. Одеса	Бригада «Пізакане» дивізії «Беллуно»	
82.	Солошенко Іван			Бригада «Негрін»	
83.	Мельник Василь Іванович		Житомирська область	Бригада «Шете Комуне» під керівництвом Антоніо Джуріоло	
84.	Кіпоренко Олексій Прокопович		Вінницька область	Бригада «Шете Комуне»	
85.	Василина Григорій		Полтавська область	Бригада «Шете Комуне»	
86.	Барковський Василь		Миколаївська область	Венеція	
87.	Андросов Гаврило		Миколаївська область	Венеція	
88.	Постика Павло		Миколаївська область	Венеція	
89.	Мудраков Павло		Донецька область	Венеція	
90.	Блінцов Ілля			Венеція	
91.	Дегтяренко Василь Федорович		м. Канів Черкаської області	Венеція	
92.	Мазнюк Федір Данилович	17.02.1913	м. Токмак Запорізької області	Боєць загону ім. Марангоні Спартака в області Венето	Повернувся в рідне місто, помер 28.04.1978
93.	Ліпницький Георгій Діонісович (Марко)	01.03.1922	м. Теофіполь Хмельницька область	Загін «Престо» бригади «Бочія»; бригада «Володимиро» батальйон «Джузеппе Фабріс»	Поселився в м. Городок Хмельниць- кої області
94.	Дяченко Анатолій Гнатович	20.11.1914	м. Богодухів Харківської області	Батальйон «Сталін»; в Словенії очолював 2-й «російський»	Проживав у м. Миколаєві

				батальйон 18-ї Словенської ударної Базовицької бригади, 1-ї Радянської ударної бригади	
95.	Козловський Бруно Миколайович (Том)	23.11.1923	м. Голованівськ Кіровоградської області	Гарібальдійська бригада «Торченко»	Проживав у м. Балта Одеська обл.
96.	Іванов Володимир Васильович	1926	с. Баришівка Київської області	Партизанський загін Перласка, група С4 на кордоні з Австрією	Проживав у м. Києві
97.	Бобко Валентин Леонідович (Сіло)		Вінницька область	Комісар батальйону «Сталін»	Повернувся в рідне село. Працював на Ладжинській ТЕЦ
98.	Мельничук Антон	1916	с. Чорноводи, Городоцького району Хмельницької області	Гарібальдійський батальйон «Маттеотті» бригади «Тальяменто»; Командир 1-ї роти батальйону «Сталін» бригади «Тальяменто»	Повернувся в рідне село
99.	Юрченко Семен Микитович		Біла Церква	Батальйон «Сталін»	
100.	Бельченко Василь Леонтійович		Васильківський район Київської області	Батальйон «Сталін»	
101.	Петрусенко Іван Устимович		Васильківський район Київської області	Батальйон «Сталін»	
102.	Буханов Тихон		Київська область	Батальйон «Сталін»	
103.	Сисоєв Євген		Харків	Батальйон «Сталін»	
104.	Явний Ярослав	1913	с. Кошляки Підволочиського району Тернопільської області	Батальйон «Сталін»	Загинув 28.04.1945 м. Преоне провінція Удіне
105.	Литовко Віталій Іванович	04.04.1925	м. Харків	Командир батальйону «Чапаєв» дивізії	Повернувся в СРСР

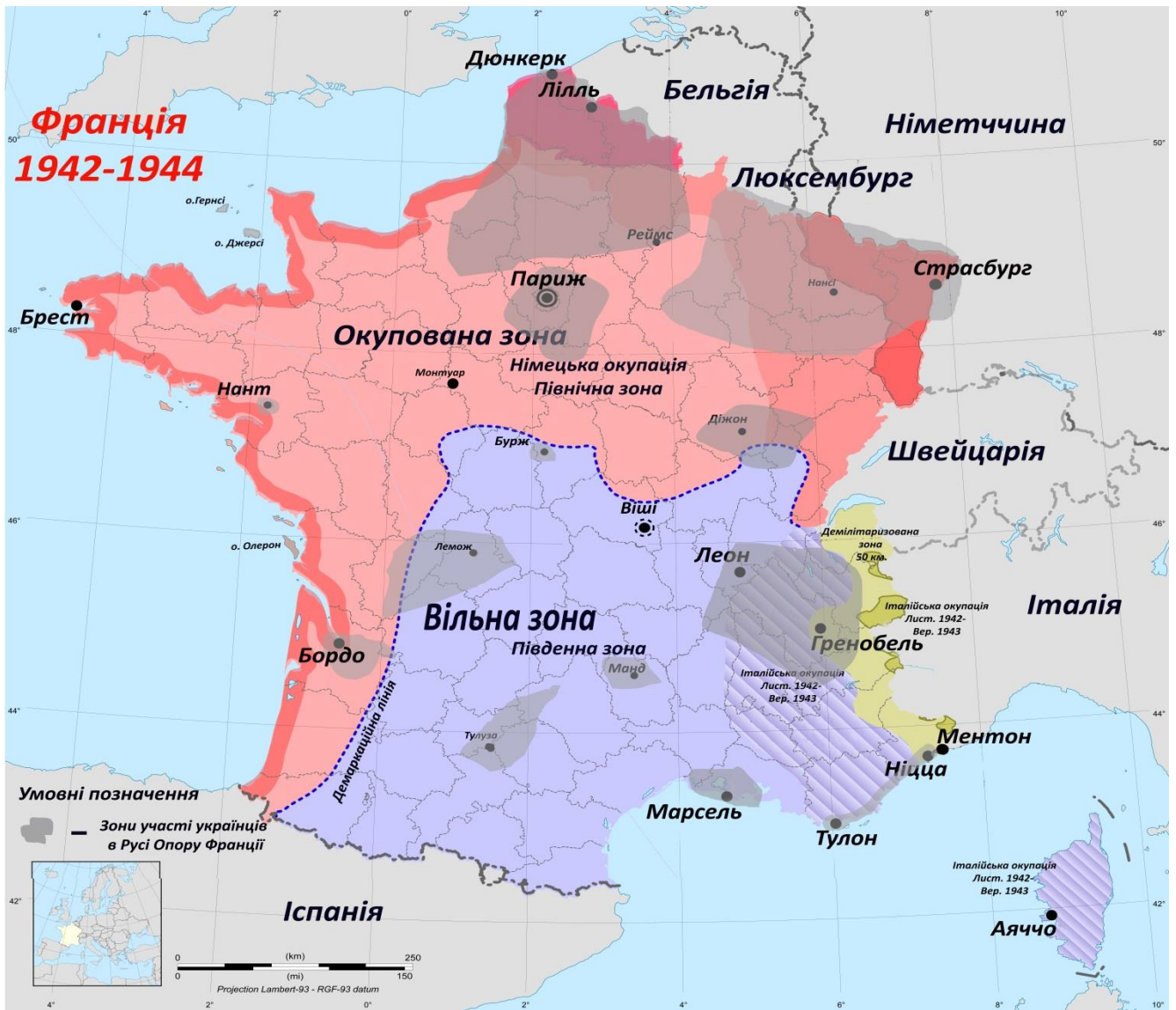
				ГАП «Фріулі» партизанського з'єднання «Пазубіо»	
106.	Туліско Володимир (Віллі)	1923	м. Харків	Партизанське з'єднання «Пазубіо»	Загинув 25.04.1945 біля м. Кальдьєро, де і похований
107.	Табунщик Петро Павлович	1918	с. Новомиколаївка Єланецького району Миколаївської області	Гарібальдійська бригада «Солферіно» дивізії «Маріо Модотті»	Повернувся в СРСР
108.	Бойчук Михайло	26.04.1903	Житомирська область	Батальйон «Кіров» бригади «Чіро Менотті» гарібальдійської дивізії «Ніно Нанетті»	Загинув 16.04.1945
109.	Мяхота Іван	09.10.1925	Полтавська область	Батальйон «Кіров»	Загинув 01.06.1944
110.	Саснко Петро	23.04.1918	Кривий Ріг	Батальйон «Кіров»	
111.	Калов Яків	21.02.1905	Харків	Батальйон «Кіров»	
112.	Калачник Григорій	28.01.1914	Харків	Батальйон «Кіров»	
113.	Рєсков Степан	17.10.1906	Луганськ	Батальйон «Кіров»	Загинув 13.02.1945
114.	Сова Платон	18.11.1910	Чернігів	Батальйон «Кіров»	Загинув 01.04.1945
115.	Любич Володимир Олександрович	25.08.1926	Київ	Батальйон «Кіров»	Загинув 28.08.1944
116.	Українець Іван	10.11.1901	м. Коростень	Батальйон «Кіров»	Загинув 01.04.1945
117.	Толмаков Володимир Федорович	12.12.1925	Київ	Батальйон «Кіров»	Загинув 28.08.1944
118.	Лосніца Іван	06.12.1924	с. Мотовилівка Фастівського району Київської області	Батальйон «Кіров»	
119.	Коменко Михайло	24.10.1926	с. Станишівка Терацанського району київської області	Батальйон «Кіров»	Загинув 01.06.1944
120.	Інчіменко Василь	12.12.1912	с. Владиславка Миронівського	Батальйон «Кіров»	19.10.1944

			району Київської області		
121.	Древол Атанас	08.03.1912	м. Охтирка Сумської області	Батальйон «Кіров»	
122.	Лисенко Микола	12.06.1924	Запоріжжя	Батальйон «Кіров»	
123.	Босов Іван Костянтинович		м. Київ	Тоскана 23-я бригада «Гуідо Боскалья»	Загинув 24 червня 1944 р. в околицях містечка Монтальчіне лло комуни Кьюздіно (провінція Сіена)
124.	Тригуб Григорій Павлович	1916	с. Чутове, Чутівського району Полтавської області	Командир групи 23-я бригада «Гуідо Боскалья»	
125.	Рева Іван Прокопович (Валентино)	1909	м. Горлівка Луганської області	Командир підрозділу «Дж. Мамелі» в Грессото	Повернувся в СРСР
126.	Міреєв Олександр		м. Київ	Підрозділ «Дж. Мамелі»	
127.	Єгоров Іван Микитович (Джованні)		м. Київ	Комісар загону «Стелла Росса» бригади «Вітторіо Сінігалья» дивізії «Потенте»	Загинув 20.06.1944 р. в Піанд'Альберо. В долині Сант-Андреа знаходиться пам'ятник загиблим партизанам. На ньому зазначено ім'я «Ivan Jegogof».
128.	Базенков (Баженков) Степан Васильович	1911 (1916)	Кіровоградська область	3-я гарібальдійська бригада «Вальді-Чечіна» («Валь-Сесіна»)	Загинув. 29.06.1944 р. у бою в комуні Росігнано-Мариттімо провінції Ліворно
129.	Тараш (Таращ) Михайло	1920	Чернігівська область	3-я гарібальдійська бригада «Валь-	Загинув. 29.06.1944 р. у бою в

				ді-Чечіна» («Валь-Сесіна»)	комуні Росігнано- Мариттімо провінції Ліворно
130.	Маслинко Микита Іванович	1907	Запорізька область	Гарібальдійська бригада в районі долини Магра провінції Массачусеттс	
131.	Буянов Микола Григорович	18.02.1925	м. Могилів- Подільський Вінницької області	В партизан. загоні «К'ятті» 5-ї роти 22-ї бригади «Сінігалья»	Загинув 08.07.1944 р. поблизу м. Каврілья
132.	Ковалицький Сигізмунд Антонович	1921	с. Антопіль Томашпільський район Вінницької обл.	Бригада «Сінігалья»	Проживав у Ставрополі (Росія)
133.	капітан Андрій			Бригада «Ланчотто»	Загинув в Італії
134.	Купрін		м. Харків	Бригада «Ланчотто»	
135.	Василь			Бригада «Ланчотто»	
136.	Касьян Михайло Дмитрович	1915	с. Недра, Березанського району Київської області	Область Лаціо Командир групи загону О. Коляскіна	
137.	Дрожак Микола Антонович	1908	сmt. Васильківка Дніпропетровської обл.	Загін М. Касьяна	
138.	Остапенко Микола			Загін М. Касьяна	
139.	Межерицький Василь			Загін М. Касьяна	
140.	Пристаичук Василь		Вінницька область	Загін М. Касьяна	
141.	Дем'янченко Микола Кузьмич	1912	м. Ізюм Харківської області	Загін М. Касьяна	Загинув 9.03.1944 р. в районі Палестріни
142.	Гінзбург Лев Федорович	1909	м. Одеса	Член підпільної групи у Римі	Замучений у в'язниці 5.02.1944 р.

Карта районів дій партизанських загонів і груп, в складі яких воювали українці на території Франції

Карта районів дій партизанських загонів і груп, в складі яких воювали українці на території Італії

